

70

ПЕРЕМОГА
РАДЯНСЬКОЇ
ВЛАДИ
НА УКРАЇНІ

У
КРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції **М. Б. Озерова**

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66 228 52 34

Наукові редактори

доктор іст. наук *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*

Художній редактор *Н. М. Абрамова*

Технічні редактори *Л. Б. Молдавська, Н. Є. Лобач*

Коректор *Л. О. Пляшкова*

Здано до набору 12.10.87. Підп. до друку 26.11.87. БФ 50566. Формат 70/108 іб. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо.-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,0. Тираж 2680 пр. Зам. 0-145.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 12 (321), декабрь, 1987. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кірова, 4. Журнальное производство РПО «Полнграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 12 (321)

ГРУДЕНЬ

1987

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

Маковійчук І. М. Перебудова — продовження революційної справи Жовтня	5
<i>70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Україні</i>	
Гамрецький Ю. М. Другий Всеросійський з'їзд Рад і Україна	16
Верстюк В. Ф. В. І. Ленін про куркульську контрреволюцію і боротьбу проти неї	29
Варгатюк П. Л. Загальноміські постійно діючі партійні конференції більшовиків України (травень 1917 — січень 1918 рр.)	42
Віднянський С. В. Інтернаціоналізм радянського робітничого класу: традиції Жовтня і сучасність	51
Беренштейн Л. Ю. Великий Жовтень і соціалістичні перетворення в сільському господарстві України	64
Лихолат А. В. Вдосконалення національних відносин у СРСР — історичне завоювання Великого Жовтня	76
Ковтун Г. К., Камінчук М. С. На сторожі державної безпеки СРСР (До 70-річчя ВЧК-КДБ)	89
Мартиненко В. Н. Міжнародна правосу́б'єктність Української РСР і участь республіки у зовнішньополітичній діяльності СРСР	100

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Смольников О. С. (Москва). Історична література про більшовизацію армії та захист соціалістичної Вітчизни	111
Сарбей В. Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади	122

НАШ КАЛЕНДАР

Буцько О. В. Полководницька діяльність І. С. Конєва на Україні (До 90-річчя з дня народження)	135
Кічій І. В. (Луцьк). 70-річчя створення Червоного козацтва і 90-річчя з дня народження В. М. Примакова	140
Андрусишин Б. І. 70-річчя створення Народного секретарства праці України	144

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Зінченко А. Л. (Вінниця). V Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція, присвячена 70-річчю Великого Жовтня	150
--	-----

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1987 р.	151
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

Маковийчук И. М. Перестройка — продолжение революционного дела Октября	5
<i>70-летие Великой Октябрьской социалистической революции и установления Советской власти на Украине</i>	
Гамрецкий Ю. М. Второй Всероссийский съезд Советов в Украина	16
Верстюк В. Ф. В. И. Ленин о кулацкой контрреволюции и борьбе про- тив нее	29
Варгатюк П. Л. Общегородские постоянно действующие партийные конфе- ренции большевиков Украины (май 1917 — январь 1918 гг.)	42
Виднянский С. В. Интернационализм советского рабочего класса: традиции Октября и современность	51
Беренштейн Л. Е. Великий Октябрь и социалистические преобразования в сельском хозяйстве Украины	64
Лихолат А. В. Усовершенствование национальных отношений в СССР — ис- торическое завоевание Великого Октября	76
Ковтун Г. К., Каминчук Н. С. На страже государственной безопасности СССР (К 70-летию ВЧК — КГБ)	89
Мартыненко В. Н. Международная правосубъективность Украинской ССР и участие республики во внешнеполитической деятельности СССР	100

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Смольников А. С. (Москва). Историческая литература о большевизации армии и защите социалистического Отечества	111
Сарбей В. Г. Историкографические исследования на Украине за 70 лет Совет- ской власти	122

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Буцько О. В. Полководническая деятельность И. С. Конева на Украине (К 90-летию со дня рождения)	135
--	-----

Кичий И. В. (Луцк). 70-летие создания Червоного казачества и 90-летие со дня рождения В. М. Примакова 140

Андрусишин Б. И. 70-летие создания Народного секретарства труда Украины 144

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Зипченко А. Л. (Винница). V Винницкая областная историко-краеведческая конференция, посвященная 70-летию Великого Октября 150

* * *

Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1987 г. 151

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

І. М. МАКОВІЙЧУК (Київ)

ПЕРЕБУДОВА — ПРОДОВЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СПРАВИ ЖОВТНЯ

XXVII з'їзд партії продовжив розпочатий квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС курс на перебудову всього життя радянського суспільства. Першорядним завданням було визнано рішуче подолання несприятливих тенденцій у соціально-економічному розвитку країни, створення умов для вияву ініціативи і творчості широкими масами трудящих, для всебічного розширення соціалістичної демократії.

На січевому (1987 р.) Пленумі Центрального Комітету партії відзначалося, зокрема, що кінцева мета перебудови — надання соціалізму найсучасніших форм суспільної організації, найповніше розкриття гуманістичного характеру нашого ладу в усіх його вирішальних аспектах — економічному, соціально-політичному і моральному¹. Пленум підкреслив: за глибинною революційною суттю, за більшовицькою сміливістю планів, за гуманістичною соціальною спрямованістю робота, що проводиться нині, є прямим продовженням великих звершень, розпочатих нашою ленінською партією у Жовтневі дні 1917 року.

Перебудова — це об'єктивна необхідність, викликана складністю становища, в якому опинилася країна. Партія тверезо оцінила обстановку і визнала за необхідне провести кардинальні зміни в економіці, політиці, соціальній і духовній сферах, стати на шлях революційних перетворень. Ідея перебудови виникла не раптово. Відповідаючи на запитання редакції італійської газети «Уніта», М. С. Горбачов відзначив, що думка про перебудову — це не прозріння, яке з'явилося знезацька. В партії було відчуття необхідності змін і оновлення ще за кілька років до квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС. Розуміння цієї необхідності діставало навіть відображення в документах і рішеннях КПРС, у тому числі і її з'їздів. Однак багато дуже важливих політичних висновків і рішень, пов'язаних з розвитком соціалізму, виявилися у кінцевому підсумку добрими побажаннями, а нерозв'язані проблеми продовжували нагромаджуватися. «Не могу погодитися з тим, — відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС, — як часом говорять, що курс на оновлення соціалізму пов'язаний персонально з ім'ям Горбачова. Це суперечило б істині. Формування нового курсу є виявленням того, що в радянському суспільстві і в радянському народі існувало й існує широке розуміння необхідності змін. Інакше кажучи, не було б Горбачова, був би хтось інший. Наше суспільство дозріло для змін, і необхідність змін проторувала собі шлях»². Таким чином, перебудова є історично необхідною, неминучою, вона стала результатом розуміння об'єктивної необхідності змін у нашому суспільстві, на основі чого і було сформульовано лінію на оновлення і прискорення розвитку суспільства.

¹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 16.

² Рад. Україна.— 1987.— 20 трав.

Стратегія прискорення і перебудови має свою теоретичну основу. За період після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС уже створено — в основному й головному — ідейно-теоретичну платформу прискорення соціально-економічного розвитку країни і досягнення на цій основі якісно нового стану суспільства³. «Головне питання в теорії і практиці соціалізму, — відзначив М. С. Горбачов у доповіді на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, — як на соціалістичній основі створити могутніші, ніж при капіталізмі, стимули економічного, науково-технічного і соціального прогресу, як найефективніше поєднати планове керівництво з інтересами особи і колективу»⁴.

Ця ідейно-теоретична платформа міститься в документах XXVII з'їзду КПРС, новій редакції Програми партії, у матеріалах квітневого (1985 р.), червневого (1986 р.), січневого й червневого (1987 р.) пленумів ЦК КПРС. Багато її аспектів розроблено у доповідях, виступах та інтерв'ю Генерального секретаря Центрального Комітету партії М. С. Горбачова⁵. Важливі теоретичні проблеми перебудови й прискорення містяться у постанові ЦК КПРС «Про журнал «Коммунист», у його зверненні «До радянського народу» у зв'язку із 70-річчям Великого Жовтня. Творчим розвитком ленінського вчення про будівництво соціалізму й комунізму є «Основні положення докорінної перебудови управління економікою», схвалені червневим (1987 р.) Пленумом ЦК КПРС.

Економічні й ідеологічні аспекти перебудови аналізуються в статтях члена Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС Є. К. Лигачова — «Людський фактор, госпрозрахунок і перебудова в агропромисловому комплексі»⁶, члена Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС О. М. Яковлева — «Досягнення якісно нового стану радянського суспільства і суспільні науки»⁷, члена Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС В. П. Ніконова — «Повніше задіяти потенціал агропромислового комплексу»⁸, секретаря ЦК КПРС Г. П. Разумовського — «Партійну роботу — на рівень завдань перебудови»⁹, у доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, Голови Ради Міністрів СРСР М. І. Рижкова — «Ленінізм — основа теорії і політичної перебудови», виголошеній на урочистому засіданні, присвяченому 117-й річниці з дня народження В. І. Леніна¹⁰.

Все нове, що в теоретичному і політичному плані міститься в документах XXVII з'їзду партії, новій редакції Програми КПРС, аналізується в серії редакційних статей, опублікованих у 1986 р. в журналі

³ Див.: Яковлев А. Н. Достижение качественно нового состояния советского общества и общественной науки // Коммунист.— 1987.— № 8.— С. 4.

⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 черв. 1987 р.— К., 1987.— С. 42.

⁵ Горбачов М. С. Наполегливо рухатися вперед: Виступ на зборах активу Ленінградської парторганізації 17 трав. 1985 р.— К., 1985; Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доповідь на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення наук.-техн. прогресу 11 черв. 1985 р.— К., 1985; Горбачов М. С. Активно діяти, не втрачати часу: Виступ на зустрічі з колективом Дніпропетр. металург. заводу і промова на зборах активу республ. парторганізації України 26, 27 черв. 1985 р.— К., 1985; Горбачов М. С. Поглиблювати перебудову, додати в роботу: 36 матеріалів про поїздку М. С. Горбачова на Кубань і в Ставрополь 17—19 верес. 1986 р.— К., 1986; Горбачов М. С. Перебудова — кровна справа народу: Промова на XVIII з'їзді профспілок СРСР, 25 лют. 1987 р.— К., 1987; Горбачов М. С. Молодь — творча сила революційного оновлення: Виступ на XX з'їзді ВЛКСМ, 16 квіт. 1987 р.— К., 1987; Переконаність — опора перебудови: Зустріч у ЦК КПРС (лют. 1987 р.) // Рад. Україна.— 1987.— 14 лют.; Горбачов М. С. Бути патріотом своєї Батьківщини, жити і працювати по совісті: Виступ на зустрічі з трудящими м. Ленінська // Рад. Україна.— 1987.— 14 трав.; Відповіді М. С. Горбачова на запитання редакції газети «Уніта» // Рад. Україна.— 1987.— 20 трав.

⁶ Коммунист.— 1987.— № 4.— С. 28—42.

⁷ Там же.— № 8.— С. 3—22.

⁸ Там же.— № 4.— С. 15—29.

⁹ Парт. життя.— 1987.— № 12.— С. 3—15.

¹⁰ Правда.— 1987.— 23 апр.

«Коммунист» під рубриками «Найзначніше досягнення сучасної марксистсько-ленінської думки»¹¹, «70-річчя Жовтня: революція продовжується»¹², «Курсом XXVII з'їзду КПРС»¹³, «Вчитися демократії, утверджувати законність»¹⁴.

Ряд проблем, що становлять ідейно-теоретичну платформу прискорення і перебудови, розглядається радянськими вченими у статтях, опублікованих у газеті «Правда» під рубрикою «Питання теорії». Заслуговують на увагу, зокрема, статті академіків Т. Заславської та Ю. Бромлея, члена-кореспондента АН СРСР Г. Смирнова, доктора економічних наук В. Куликова, доктора філософських наук Віт. Журавльова і доктора історичних наук Вал. Журавльова, В. Мотяшова та ряду інших¹⁵.

Окремі аспекти перебудови аналізуються в статтях, опублікованих у журналі «Коммунист»: доктора економічних наук А. Малафеева — «Товарно-грошові відносини і перебудова господарського механізму», члена-кореспондента АН СРСР В. В. Лаптева — «Правові проблеми перебудови господарського механізму», доктора юридичних наук Б. М. Топорніна — «Радянська держава і самоуправління народу»¹⁶.

Переломний характер квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, уроки правди XXVII партійного з'їзду, концепція демократизації, вироблена січневим (1987 р.) Пленумом ЦК, закладення червневим (1987 р.) Пленумом ЦК КПРС фундаменту радикальної перебудови економіки — це і є ідеї Великого Жовтня у їх розвитку і дії, у конкретному здійсненні ідеалів соціалістичної революції. Саме тому перебудова за своїм оновлюючим значенням дорівнює революційним перетворенням того періоду, коли партія і трудящі під керівництвом В. І. Леніна приступили, одразу ж після Жовтня, до соціалістичного будівництва.

Розроблювана Комуністичною партією ідейно-теоретична платформа прискорення й перебудови охоплює, як уже відзначалося, всі сфери життя суспільства: економіку, культуру, соціальні проблеми, діяльність партійних і громадських організацій, трудових колективів. «Суть партійного курсу на оновлення і перебудову, — відзначав М. С. Горбачов у своєму виступі на XX з'їзді ВЛКСМ, — висловлена короткою формулою: більше соціалізму»¹⁷. Це аж ніяк не означає, що наша країна відійшла від соціалізму. 70 років, які минули з часу Великого Жовтня, свідчать про могутні життєві ресурси соціалістичного ладу, про його величезні успіхи, якими радянський народ по праву пишається. У ході соціалістичного будівництва СРСР перетворився в могутню індустріальну державу з потужним економічним і науково-технічним потенціалом. Але заспокоюватися на досягнутому не можна. Соціалізм має постійно оновлюватися і розвиватися, бути попереду людської цивілізації в економічній, культурній і моральній сферах. Партія вважає, що перебудова повинна розкрити потенціал соціалізму, вивести суспільство на нові рубежі, забезпечити досягнення якісно нового рівня життя. На січневому

¹¹ Коммунист. — 1986.— № 6.— С. 3—16; № 7.— С. 3—17; № 8.— С. 3—17; № 9.— С. 3—17; № 10.— С. 46—62.

¹² Там же.— 1987.— № 1.— С. 3—13.

¹³ Там же.— № 4.— С. 3—19.

¹⁴ Там же.— № 5.— С. 3—14.

¹⁵ Заславская Т. Перестройка и социология // Правда.— 1987.— 6 февр.; Бромлей Ю. Национальные процессы в СССР: достижения и проблемы // Там же.— 13 февр.; Смирнов Г. Революционная суть обновления // Там же.— 13 марта; Куликов В. Социалистическая собственность в концепции ускорения // Там же.— 27 февр.; Толстых В. Социалистическая коллективность и индивидуальность // Там же.— 20 марта; Васильев В. Советы и развитие демократии // Там же.— 8 мая; Журавлев Вит., Журавлев Вал. Историзм мысли и действия // Там же.— 5 июня; Мотяшов В. Интересы: от разлада к гармонии // Там же.— 12 июня.

¹⁶ Коммунист.— 1986.— № 18.— С. 78; № 8.— С. 23—33; № 6.— С. 80—89.

¹⁷ Рад. Україна.— 1987.— 17 квіт.

(1987 р.) Пленумі ЦК КПРС було зроблено важливий політичний висновок про те, що перебудова — це рішуче подолання застійних процесів, злам механізму гальмування, створення надійного й ефективного механізму прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства; це опора на живу творчість мас, це всебічний розвиток демократії, розширення гласності, критики і самокритики в усіх сферах життя суспільства; це високо піднята повага до цінності й гідності особи¹⁸.

КПРС по-новаторськи розглядає питання про перебудову, наголошуючи на її революційному характері. Наша країна пережила найглибшу в історії революцію, що викликала якісний переворот як у політичній сфері, так і в усій системі суспільних відносин. Вона привела до побудови соціалізму. В ході соціально-політичних перетворень виникає необхідність періодичного оновлення суспільного життя. «Але якщо назрілі перетворення не здійснюються, затягуються, а проблеми нагромаджуються, — відзначав М. С. Горбачов на мітингу чехословацько-радянської дружби, — доводиться вдаватися до більш радикальних засобів, діяти революційними методами... Принципово важливо, що ініціатором революційного процесу, який розгорнувся у нас, виступає партія комуністів, а участь в ньому бере весь радянський народ, всі класи і верстви суспільства»¹⁹.

Хоч усі перетворення, що здійснюються в країні, не зачіпають суті нашого суспільного ладу, вони є революційними. Перебудова має цілісний характер, вона стосується всіх сторін суспільного життя. Перебудова — це передумова і спосіб досягнення радянським суспільством нового якісного стану, а новий якісний рівень, як свідчить марксистська діалектика, може бути досягнутий тільки шляхом революційного перетворення. Необхідність революційних перетворень викликана не лише потребою виправлення допущених раніше помилок. Вона диктується насамперед тим, що виникла об'єктивна потреба революційних змін, які мають сприяти повнішому використанню можливостей, закладених у соціалізмі. В постанові січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про перебудову і кадрову політику партії» зроблено важливий політичний і теоретичний висновок про те, що, взявши курс на перебудову, партія організувала революційну за своїм характером роботу, спрямовану на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Зміни, що відбуваються нині в радянському суспільстві, аналогічні таким революційним акціям, як ідустриалізація країни і колективізація сільського господарства, як розв'язання національного питання і перетворення у сфері культури.

Червневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС наголосив, що на сучасному етапі радянський народ, партія, керуючись лєнінським ученням, творчо розвиваючи його, продовжують справу Великого Жовтня через перебудову й оновлення всіх сфер життя суспільства.

У ряді партійних документів, прийнятих після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, у матеріалах XXVII з'їзду партії глибоко розвинуто економічну теорію, розроблено нову економічну стратегію. Зокрема, дано всеохоплюючий аналіз марксистсько-лєнінського положення про діалектично суперечливу взаємодію продуктивних сил і виробничих відносин як головний рушій поступального розвитку суспільства. Велике теоретичне і практичне значення має висновок партії про поєднання централізму і самостійності в соціалістичному господарюванні. Висувається завдання всемірно підвищувати ефективність планового, централізованого керівництва у розв'язанні стратегічних завдань, визначені темпів і пропорцій розвитку народного господарства, з одного боку,

¹⁸ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— С. 15.

¹⁹ Рад. Україна.— 1987.— 12 квіт.

і всебічно розвивати ініціативу, розширювати самостійність і підвищувати відповідальність об'єднань і підприємств — з другого²⁰.

Особливу увагу в партійних документах приділено проблемам зміцнення загальнонародної власності на засоби виробництва і формам її реалізації. Партія всебічно проаналізувала стан взаємозв'язків між економічними й соціальними факторами і дійшла висновку про необхідність проведення цілісної, активної соціальної політики, спрямованої на швидке подолання розриву, що утворився між рівнями розвитку виробничої та соціальної сфер²¹.

Важливим фактором перебудови й прискорення партія вважає постійне удосконалення виробничих відносин, дотримання динамічної відповідності їх з розвитком продуктивних сил. Ніякі заходи не приведуть до успіху, наголошується в ряді партійних документів, якщо в практиці господарювання не буде використано всю систему економічних важелів госпрозрахунку, товарно-грошових відносин, оплати праці й матеріального стимулювання. Основними напрямками перебудови в економічній сфері передбачається глибока реконструкція народного господарства на основі найновіших досягнень науки і техніки, прорив на авангардних напрямках науково-технічного прогресу. Перебудова в економічній сфері — це підвищення ролі інтенсивних факторів у розвитку радянської економіки; відновлення і розвиток ленинських принципів демократичного централізму в управлінні народним господарством, повсюдне впровадження економічних методів управління; докорінне перетворення всієї системи господарських відносин, яке відкриває простір ініціативі мас. Уже після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС було вжито важливих політичних, економічних і організаційних заходів, що зачіпають як продуктивні сили, так і виробничі відносини.

У матеріалі ХХVII з'їзду партії, новій редакції Програми КПРС вперше дано розгорнуту характеристику структурних елементів системи виробничих відносин і генеральних напрямів її удосконалення, що подало застиглий образ соціалістичних виробничих відносин, поклато край недооцінці їх діалектичної взаємодії з продуктивними силами. Піддано критиці легковажні уявлення про комунізм, які ще в недалекому минулому набули певного поширення. Змінилися акценти в трактуванні розвинутого соціалізму. Якщо раніше він характеризувався тільки наявністю великих успіхів, то нині партія дала тверду об'єктивну оцінку досягнутого: на певному етапі країна почала втрачати темпи руху, нагромаджувалися труднощі, нерозв'язані проблеми, невластиві соціалізму явища, що призвело до застою в економіці, до неефективного використання величезних переваг соціалістичної системи господарювання.

У ряді своїх документів КПРС засудила неправильне розуміння проблем товарно-грошових відносин при соціалізмі, недооцінку закону вартості в системі інших економічних законів. «Упередження щодо ролі товарно-грошових відносин та діяння закону вартості, а нерідко й пряме їх протиставлення соціалізму як чогось чужорідного, — відзначав на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов, — призвели до волюнтаристських підходів в економіці, до недооцінки госпрозрахунку, «зрівнялівки» в оплаті праці, породжували суб'єктивістські начала в ціноутворенні, порушення грошового обігу, неухвагу до питань регулювання попиту і пропозиції»²².

Принципово важливе значення для перебудови економіки має висунуте КПРС положення про необхідність творчого використання ленинської ідеї про продподаток стосовно сучасних умов.

²⁰ Див.: Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 46; Коммунист.— 1986.— № 12.— С. 6; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— С. 26.

²¹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— С. 57.

²² Там же.— С. 10.

Новаторським духом прийняті рішення червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, який прийняв програму радикальної реформи управління економікою. Вона ґрунтується на практичному досвіді й науковій основі. Пленум схвалив представлені Політбюро ЦК КПРС «Основні положення докорінної перебудови управління економікою», суть якої полягає в переході від переважно адміністративних до економічних методів керівництва на всіх рівнях, до управління інтересами і через інтереси, до його широкої демократизації, всемірної активізації людського фактора²³. Згідно з новою економічною стратегією підприємства (об'єднання) самостійно складатимуть і затверджуватимуть свої п'ятирічні та річні плани, нестимуть повну економічну відповідальність за результати своєї діяльності, тобто працюватимуть на повному господарському розрахунку і самофінансуванні.

Якісно нового вигляду буде надано централізованому керівництву економікою. Воно зосереджуватиметься на тих питаннях, які можуть і повинні розв'язуватися тільки в центрі. У зв'язку з цим перебудовується система державного планування, докорінно змінюється діяльність Держплану СРСР та інших центральних економічних відомств. Перебудовується матеріально-технічне забезпечення виробництва. В його основу покладено перехід від централізованого фондування матеріальних ресурсів і прикріплення споживачів до постачальників на оптову торгівлю засобами виробництва. Надзвичайно важливою складовою частиною перебудови управління економікою повинна стати радикальна реформа ціноутворення та фінансово-кредитної системи.

В «Основних положеннях докорінної перебудови управління економікою» визначено кардинальні заходи перебудови всіх організаційних структур управління в економіці, зокрема, нові завдання і функції міністерств, які покликані бути науково-технічними і планово-економічними штабами галузей промисловості. По-новому розв'язуватиметься проблема оптимального поєднання галузевого і територіального управління економікою, при якому у плануванні посилюватиметься територіальний аспект і підвищуватиметься комплексність планів економічного і соціального розвитку союзних і автономних республік, країв, областей і великих міст.

Протягом останніх двох років почалося широке впровадження економічних методів господарювання в агропромисловому комплексі країни і його головній ланці — сільському господарстві. Магістральним напрямом аграрної політики на сучасному етапі партія визначила спеціалізацію і концентрацію сільськогосподарського виробництва, міжгосподарську кооперацію і агропромислову інтеграцію, переведення сільського господарства на індустріальну основу. З 1987 р. агропромисловий комплекс почав працювати в умовах нового економічного механізму — в системі Державного агропромислового комітету СРСР. Вживаються нові важливі заходи щодо забезпечення умов для широкого застосування економічних методів у роботі всіх ланок АПК, значного посилення самостійності й ініціативи колгоспів і радгоспів.

Січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС засудив неправильне в минулому ставлення до кооперативної власності, що призвело до серйозних наслідків в аграрній і соціальній політиці, до ліквідації промислової кооперації, породжувало адміністрування у відносинах з колгоспами. В теорії і на практиці забувалося положення Ф. Енгельса, який, зокрема, вказував, що «...при переході до повного комуністичного господарства... доведеться в широких розмірах застосовувати як проміжну ланку кооперативне виробництво... Але справу треба поставити так, щоб суспільство — отже, на перший час держава — зберегло за собою власність на засоби виробництва і, таким чином, окремі інтереси коопе-

²³ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 черв. 1987 р.— С. 81.

ративного товариства не могли взяти гору над інтересами всього суспільства в цілому»²⁴.

Новий підхід партії до ряду проблем економічної теорії визначає новизну економічних перетворень, що відбуваються в умовах перебудови. При цьому прискорення, як відзначав член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС О. М. Яковлев, «...не націлене на якесь підхльостування економіки як самоціль, це не штучне розпорядження суспільству стати динамічним. Концепція прискорення — теоретичне і практичне вираження об'єктивних вимог сучасного етапу розвитку суспільства»²⁵.

У ряді партійних документів розроблено ідейно-теоретичну платформу перебудови в соціальній сфері. У новій редакції Програми КПРС, зокрема, основними завданнями у галузі соціальної політики висунуто: неухильне поліпшення умов життя і праці радянських людей; дедалі повніше здійснення в усіх сферах суспільних відносин принципу соціальної справедливості; зближення класів та соціальних груп і верств; подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, містом і селом; удосконалення національних відносин, зміцнення братерської дружби націй і народностей країни²⁶. На ХХVII з'їзді КПРС відзначалося, що в минулому з боку центру і місцевих органів допускалася недооцінка назрілих проблем матеріальної бази національно-культурної сфери. Певний перекис у бік технократичних підходів ослабив увагу до соціальної сторони виробництва, побуту, дозволила, що не могло не призвести до негативних явищ, зокрема, не було повністю реалізовано плани житлового будівництва, продовольчого постачання, медичного обслуговування, розвитку освіти тощо. Порушувався найважливіший принцип соціалізму — розподіл за працею, спотворювався принцип соціальної справедливості.

Заслугою КПРС, її значним внеском в теорію є розробка нею довгочасної, глибоко продуманої, цілісної, сильною соціальною політики, яка передбачає якісні зміни всієї соціальної сфери, радикальне розв'язання назрілих проблем, а не дрібні поліпшення в ній. Розвиток соціальної сфери партія пов'язує з вирішальною роллю людського фактора в прискоренні соціально-економічного прогресу і повнішому розкритті гуманістичної природи соціалізму²⁷. Висуваючи концепцію сильною соціальною політики, партія керувалася програмною метою, яку В. І. Ленін визначав як «забезпечення повного добробуту і вільного *всебічного* розвитку *всіх* членів суспільства»²⁸.

Велику увагу соціальним аспектам перебудови управління приділив червневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС. У доповіді на ньому М. С. Горбачов назвав велінням часу завдання створення могутньої системи мотивів і стимулів, яка б спонукувала всіх працівників повністю розкривати свої здібності, плідотно працювати, найефективніше використовувати виробничі ресурси²⁹. Для цього, наголошувалося на Пленумі, необхідно: перебудувати систему оплати праці, здійснити якісно новий підхід до її організації; створювати умови для масового використання колективного підйому, забезпечити широке застосування в управлінні науково-обгрунтованих соціальних нормативів; створити систему формування ефективної зайнятості населення; розв'язати завдання забезпечення збалансованості попиту і пропозиції споживчих товарів та плат-

²⁴ Енгельс Ф. А. Бебелю, 20—23 січ. 1886 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 36.— С. 340.

²⁵ Яковлев А. Н. Указ. стаття.— С. 4.

²⁶ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— К., 1986.— С. 36.

²⁷ Див.: Коммунист.— 1986.— № 12.— С. 7.

²⁸ Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плеханова // Повне збір. творів.— Т. 6.— С. 218.

²⁹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 черв. 1987 р.— С. 62.

них послуг; вдосконалювати управління розвитком і використанням матеріально-технічної бази соціально-культурного комплексу.

Новаторський підхід партії до визначення основних напрямів соціальної політики стосується й удосконалення соціально-класових і національних відносин. Наріжним каменем політики Комуністичної партії Радянського Союзу є постійна турбота про зміцнення союзу робітничого класу, селянства й інтелігенції, в якому закладено великі можливості для прискореного розв'язання економічних і соціальних завдань, що постали перед радянським народом.

У строгій відповідності з марксистсько-ленінським вченням у новій редакції Програми КПРС зроблено висновок про те, що у ході послідовного здійснення аграрної політики партії відбуваються перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної, стирання істотних соціальних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом; спосіб життя і характер праці селянства стають дедалі більше схожими із способом життя і характером праці робітничого класу. Принципово важливим є положення Програми партії про те, що подолання відмінностей між цими класами, утвердження в нашій країні суспільства без класів відбудуться в основному в історичних рамках першої, соціалістичної фази комуністичної формації, а повне подолання відмінностей між розумовою і фізичною працею, формування соціально однорідного суспільства завершаться на вищій фазі комунізму³⁰. В ході проведення перебудови партія враховує у своїй політиці особливості й інтереси класів та соціальних груп суспільства, приділяє увагу вирівнюванню умов праці та побуту населення різних регіонів країни.

Для Радянської багатонаціональної держави величезне значення має розвиток національних відносин. Негативні тенденції в економіці, які проявилися в 70-х — на початку 80-х років, позначилися й на національних процесах. Виявлено серйозні недоліки в інтернаціональному вихованні, серед деяких відсталих груп населення, і навіть серед частини керівних кадрів, давалися ознаки прояви місництва, тенденції до національної замкнутості, настрої національного чванства. Розробляючи основні напрями національної політики, КПРС у ряді своїх документів наголошує, що в ході перебудови й прискорення необхідно дбати про те, щоб внесок усіх республік у розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни відповідав їхньому зрослому економічному і духовному потенціалу. «Традиція нашої партії, яка йде від Леніна, — підкреслювалося на XXVII з'їзді КПРС, — особлива чуйність і обачність в усьому, що стосується національної політики, зачіпає інтереси кожної нації і народності, національні почуття людей, і водночас — принципова боротьба проти проявів національної обмеженості і чванливості, націоналізму і шовінізму, хоч би в яке вбрання вони виряджалися»³¹.

У нашій країні розвивається єдина за соціалістичним змістом, різноманітна за національними формами, інтернаціоналістська за духом культура радянського народу. І розвивається вона не на голому місці, а на основі кращих зразків і самобутніх прогресивних традицій народів СРСР. Разом з тим, як справедливо відзначає академік Ю. Бромлей, «було б спрощенням вважати, що культура всіх народів має бути повністю одноманітною. Багатобарвність національних культур — наше багатство. Традиції народів, звичні для них норми поведінки, ціннісні орієнтації — фактори прискорення соціально-економічного і духовного розвитку республік, подолання негативних явищ у моральному житті суспільства»³². Водночас було б неправильним ставити питання тільки про розвиток національних культур, забуваючи про значення їх зближення. З цього приводу XXVII з'їзд КПРС дав чітку настанову: «...Важ-

³⁰ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 41.

³¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 64.

³² Бромлей Ю. Национальные процессы в СССР: достижения и проблемы // Правда.— 1987.— 13 февр.

ливо, щоб здоровий інтерес до всього цінного, що є в кожній національній культурі, не вироджувався в спроби відмежуватися від об'єктивно-го процесу взаємодії і зближення національних культур»³³. Партія висунула завдання забезпечити активну участь представників усіх національностей у роботі органів влади й управління, і не лише в республіканському масштабі, а й у загальносоюзних органах, а також у громадських організаціях. КПРС висловилася за те, щоб у ході перебудови глибоко аналізувався реальний зміст національних процесів і не повторювалося те, про що йшлося на січневому. (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, коли «...помилки, які припускалися в галузі національних відносин, їх прояви залишалися в тіні і говорити про них було не прийнято»³⁴.

Надзвичайно важливе теоретичне і практичне значення має розроблена XXVII з'їздом КПРС, наступними пленумами її ЦК концепція всебічної демократизації суспільства, поглиблення соціалістичного самоврядування народу. М. С. Горбачов назвав дальший розвиток соціалістичної демократії мотором, який забезпечить перебудову, надасть їй бажаного прискорення. Він відбувається в усіх сферах життя суспільства — політичній, економічній, духовній, соціальній. Партія повернулася до ленінської постановки питання про максимум демократизму соціалістичного ладу, при якому людина почуває себе господарем і творцем.

Січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС дійшов висновку, що тільки через послідовний розвиток демократичних форм, притаманних соціалізму, розширення самоврядування можливе наше просування вперед у виробництві, науці і техніці, літературі, культурі і мистецтві, в усіх сферах суспільного життя, тільки через демократію і завдяки демократії можлива сама перебудова, тільки через неї відкриється простір вільної праці і вільній думці у вільній країні³⁵.

Партія і уряд створили сприятливі умови для розвитку демократії на виробництві. Сьома сесія Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання затвердила Закон про державне підприємство (об'єднання), який починає діяти з 1 січня 1988 р. З метою розширення реальних можливостей кожного громадянина СРСР здійснювати конституційне право на участь в управлінні державними й громадськими справами та ж сесія Верховної Ради СРСР ухвалила Закон про всенародне обговорення важливих питань державного життя.

Здійснення всебічної демократизації радянського суспільства нерозривно зв'язане із забезпеченням надійної охорони конституційних прав і свобод радянських людей, із шанобливим ставленням до людської гідності. Щоб такі права справді охоронялися, сьома сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про порядок оскарження в суд неправомірних дій службових осіб, що ущемляють права громадян.

Після квітневого (1985 р.) Пленуму Центрального Комітету партія висунула завдання повернути соціалістичному самоуправлінню його істинне призначення. Скептичному і навіть негативному ставленню до нього було покладено край. У новій редакції Програми КПРС викладено концепцію соціалістичного самоуправління народу. Воно трактується не як якась автономія місцевих властей чи антипод усього державного, а як різноманітність за формою явищ суспільного прогресу, цілісна система суспільних відносин, пов'язаних із здійсненням влади, управлінням соціальними процесами³⁶. У Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії підкреслюється, що начала самоврядування розвиваються

³³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 63—64.

³⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.—С. 39.

³⁵ Там же.— С. 24.

³⁶ Див.: Топорнин Б. Н. Советское государство и самоуправление народа // Коммунист.— 1987.— № 6.— С. 81.

не поза, а всередині нашої державності, дедалі глибше проникаючи в усі пори державного і суспільного життя, збагачуючи зміст демократичного централізму, зміцнюючи його соціалістичну природу³⁷.

У ході перебудови партія і уряд по-новому поставили питання про розвиток демократичного характеру Рад народних депутатів — політичної основи Радянської соціалістичної держави. Документи XXVII з'їзду КПРС, наступних пленумів її ЦК націлюють на активнішу реалізацію повноти влади Рад. Цьому покликані сприяти постанова Центрального Комітету КПРС «Про дальше вдосконалення партійного керівництва Радами народних депутатів» (1986 р.), а також постанова ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо дальшого підвищення ролі і посилення відповідальності Рад народних депутатів за прискорення соціально-економічного розвитку у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС» (1986 р.)³⁸. Удосконалюється радянська виборча система. Уже на виборах до місцевих Рад народних депутатів у червні 1987 р. проводився експеримент з багатомандатними округами. Таким чином, нині основи і принципи народної влади, закладені В. І. Леніним, набувають своєї первісної суті, рішуче звільняються від бюрократизму й інших негативних рис.

Важливе теоретичне і практичне значення має висновок партії про те, що в умовах перебудови і прискорення необхідно дотримуватися правильного взаємовідношення між народним представництвом і органами державного управління в низовій ланці. Висунуто завдання посилення ролі трудових колективів. Значно розширить коло проблем, яке вони будуть розв'язувати, Закон про державне підприємство (об'єднання). Все це, без сумніву, сприятиме підвищенню якості і ефективності соціальної творчості трудящих мас, реалізації ленінського положення про історичну необхідність поступового переходу від влади для народу до влади самого народу.

В ряді партійних документів підкреслюється, що справжня демократія не існує поза законом і над законом, що визначальною рисою соціалістичного демократизму є органічне поєднання демократії і дисципліни, самостійності й відповідальності, прав і обов'язків кожного громадянина нашої країни. «Демократія, — відзначив М. С. Горбачов у своїй промові на XVIII з'їзді професійних спілок СРСР, — не протилежність порядку. Навпаки — це порядок вищого рівня, який ґрунтується не на бездумній слухняності, сліпій ретельності, а на повноправній, ініціативній участі членів суспільства в усіх справах. Демократія — не протилежність дисципліни. Навпаки, це свідомо дисципліна й організованість людей праці... Демократія — не протилежність відповідальності, не безконтрольність і вседозволеність. Навпаки, це — самоконтроль суспільства..., це — єдність прав та обов'язків»³⁹.

У загальному руслі дальшої демократизації радянського суспільства КПРС розглядає і питання розширення внутріпартійної демократії. На січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС йшлося про необхідність пошуку ефективних шляхів поживлення роботи первинних парторганізацій, конференцій і пленумів, про удосконалення механізму формування виборних партійних органів усіх рівнів.

На нинішньому етапі в основному і головному склалася ідейно-теоретична платформа перебудови в духовній сфері. Обов'язковою умовою ефективності ідейно-політичного, культурного життя суспільства є творче застосування розроблених раніше концепцій і теорій. Однак, як вказувалося на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, теоретичні уявлення про соціалізм багатово в чому залишалися на рівні 30—40-х років, коли суспільство розв'язувало зовсім інші завдання. Не так давно у нас

³⁷ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 65.

³⁸ Рад. Україна.—1986.—31 лип.

³⁹ Горбачов М. С. Перебудова — кровна справа народу.— С. 13.

заохочувалося не творче поглиблення марксистсько-ленінської теорії, яке б відповідало вимогам сучасності, а різного роду схоластичне теоретизування, яке не зачіпало життєвих проблем. Теорія відривалася від досвіду, від проблем і завдань соціально-історичної практики. Все це негативно впливало на розв'язання практичних питань.

XXVII з'їзд КПРС висунув перед суспільствознавцями завдання сміливо й ініціативно порушувати нові проблеми, творчо їх розробляти, оскільки лише на основі глибокої теоретичної розробки нових питань, що їх висуває життя, партія може правильно орієнтуватися в обстановці і виробляти правильну стратегію і тактику⁴⁰. В новій редакції Програми КПРС названо конкретні проблеми, на яких мають зосередити увагу суспільствознавці. Це аналіз досвіду світового розвитку, створення нового суспільства в СРСР, в інших соціалістичних країнах, діалектика продуктивних сил і виробничих відносин, матеріальної і духовної сфер в умовах соціалізму, закономірностей становлення комуністичної формації, шляхів і засобів поступового просування до її вищої фази⁴¹. О. М. Яковлев в уже згадуваній вище статті підкреслював, що «...відправне теоретичне завдання може бути стисло сформульоване так: сучасний соціалізм має пізнати насамперед самого себе. Цього не станеться, якщо і далі тяжітиме над суспільствознавством боязнь торкнутися проблем, які ще не входять складовою частиною до політичних рішень, а щодо останніх залишатися на рівні коментаторства»⁴².

Січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС звернув особливу увагу на те, що, розгортаючи перебудову, партія керується тим, що під цю роботу необхідно підвести міцний фундамент переконання. Одним з ключових напрямів ідеологічної роботи на сучасному етапі партія визначила формування свідомості трудящих у дусі часу. Й тут головна роль належить людському фактору. На зустрічі з керівниками засобів масової інформації та пропаганди в лютому 1987 р. М. С. Горбачов, зокрема, підкреслив: «...Треба зміцнювати людину, її дух, її переконання. Людині, у якої роздвоєна свідомість, важко жити і працювати. Вона втрачає орієнтири, вона на перебудову нездатна»⁴³.

За час, що пройшов після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, партійні організації зробили багато, щоб наблизити ідеологічну роботу до життя, щоб ідеї оновлення і перебудови охопили мільйони трудящих. На червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося, що перебудова дістала ідейну і моральну перемогу, партія пробудила активність мас, які включаються в процес широкомасштабних перетворень у країні. Водночас не замовчуються і труднощі, які трапляються на цьому шляху.

Головним в ідейно-виховній роботі партія вважає: добитися, щоб під час розв'язання завдань, що їх висуває життя, звернення до марксистсько-ленінської теорії стало потребою, звичкою всіх кадрів, кожної радянської людини. XXVII з'їзд, нова редакція Програми КПРС визначили кардинальні напрями ідейно-теоретичного, політичного виховання мас: формування наукового світогляду, трудове виховання, утвердження комуністичної моралі, патріотичне й інтернаціональне виховання, правове, атеїстичне виховання, а також боротьба з проявами чужої ідеології і моралі, боротьба проти буржуазної ідеології.

Партія високо оцінює активну діяльність по перебудові засобів масової інформації — газет, журналів, телебачення, радіо.

Націлюючи їх на принципову і конструктивну критику недоліків та упущень, вона звертає увагу й на необхідність широкого показу роботи

⁴⁰ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 199—200.

⁴¹ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 55.

⁴² Яковлев А. Н. Указ. стаття.— С. 10.

⁴³ Рад. Україна.— 1987.— 14 лют.

трудових колективів, партійних, радянських і господарських органів, громадських організацій, керівних кадрів в умовах перебудови⁴⁴.

Нові завдання висунуто партією в галузях народної освіти, науки, культурного будівництва, літератури й мистецтва. Всі вони зводяться до однієї, головної мети: формувати гармонійно розвинену, суспільно активну особистість, яка поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту й фізичну досконалість.

Стратегічну лінію партії на прискорення й перебудову теоретично й практично поглибили рішення й документи, прийняті червневим (1987 р.) Пленумом ЦК КПРС. У заключному слові на ньому М. С. Горбачов відзначив, що Пленум мов би завершив вироблення цілісної концепції перебудови, ідею якої партія висунула у квітні 1985 р., розробила в документах XXVII з'їзду, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Велика Жовтнева соціалістична революція здійснила найглибший переворот в економіці і політиці, в усій системі суспільних відносин, вивела нашу країну з тяжкого становища, в якому вона опинилася на початку ХХ ст. Виступаючи перед представниками французької громадськості 29 вересня 1987 р., М. С. Горбачов відзначив, що Радянський Союз, обравши шлях соціалізму, став сьогодні могутньою державою. Однак історія свідчить, що і в процесі соціалістичного творення виникають проблеми, які слід вирішувати революційними методами. Ось чому шлях революційних перетворень, здійснюваних сьогодні у нашій країні, — це продовження шляху Великого Жовтня.

И. М. Маковейчук

ПЕРЕСТРОЙКА — ПРОДОЛЖЕНИЕ РЕВОЛЮЦИОННОГО ДЕЛА ОКТЯБРЯ

Резюме

В статье раскрывается, как Коммунистическая партия после апрельского (1985 г.) Пленума ЦК КПСС разрабатывает развернутую идейно-теоретическую платформу перестройки и ускорения социально-экономического развития страны. Показано, что перестройка, осуществляемая советским народом под руководством нашей ленинской партии, является прямым продолжением революционного дела Великого Октября.

⁴⁴ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— С. 34.

70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Україні

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ (Київ)

ДРУГИЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД І УКРАЇНА

Перемога Великого Жовтня, 70-річчя якої нещодавно відзначили разом з радянським народом прогресивні кола всієї планети, знаменувала собою початок нової ери в історії людства. Жовтень є найвищою національною гордістю радянських людей, зазначається в Зверненні ЦК КПРС «До радянського народу», «зоряним часом перемігшого на-

роду, який скинув ярмо капіталістичної і поміщицької експлуатації»¹. II Всеросійський з'їзд Рад закріпив перемогу повсталих народних мас, прийняв перші законодавчі акти нової влади — Декрети про мир і землю, створив робітничо-селянський уряд на чолі з вождем революції В. І. Леніним.

Радянські вчені завжди приділяли значну увагу дослідженню історії Великого Жовтня, зокрема підготовці і проведенню цього з'їзду. Кілька публікацій спеціально присвячені участі представників Рад України у його роботі². В них, зокрема, показано, що проявом органічної єдності і нерозривності загального революційного процесу, незважаючи на його певну специфіку, притаманну національним окраїнам Росії, у тому числі Україні, була активна роль її Рад у підготовці і проведенні з'їзду. Автори вказаних статей уточнили кількість Рад, представлених на ньому, число делегатів, встановили їх партійність, ставлення кожної з них до питання про владу. Однак перед дослідниками ще стоїть ряд нових завдань, для розв'язання яких потрібний поглиблений і всебічний аналіз архівних та інших документальних матеріалів.

Основним джерелом для вивчення проблем, пов'язаних з підготовкою і проведенням II Всеросійського з'їзду Рад, є документи, що зберігаються в ЦДАЖР СРСР, матеріали преси того періоду і видані на їх основі збірники документів³. Вони містять цінні свідчення про діяльність Рад, їх партійний склад, розстановку політичних сил, ставлення до питання про владу, а також дані, які свідчили про посилений процес більшовизації Рад, перехід значної їх частини на бік революції.

При цьому, однак, слід зазначити (що не приховували й упорядники збірника документів, який побачив світ у 1928 р.), що в списках делегатів, опублікованих у ньому, трапляються неточності, оскільки склад мандатної комісії в ході роботи з'їзду зазнав змін, й списки склалися не на основі мандатів та анкетних даних. Крім того, поданий перелік Рад з вказівкою їх ставлення до питання про владу, як зазначили автори, «також неповний і, можливо, дещо неточний»⁴. Тому лише в результаті ретельної перевірки даних на основі архівних документів і матеріалів місцевої преси можна відтворити історично достовірну картину.

Після розгрому корніловського заклоту партія більшовиків знову висунула гасло «Вся влада Радам!», яке в нових умовах означало заклик до збройного повстання, повалення контрреволюційного Тимчасового уряду і зосередження влади в руках трудящих. З кінця вересня в кожному номері центрального органу більшовицької партії публікувався заклик до народних мас розгорнути підготовку до з'їзду Рад. На місцях більшовики виступали за обрання його делегатами революційно настроєних представників робітничого класу і селянства. Цей заклик підтримали насамперед Ради тих промислових центрів, де більшовики мали міцні позиції, а їх фракції справляли вирішальний вплив на політичну орієнтацію даних організацій.

Загальні збори Рад (інколи з участю представників фабзавкомів і солдатських комітетів) давали делегатам накази, в яких викладалося

¹ Рад. Україна.— 1987.— 14 берез.

² Королівський С. М. До питання про представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад // Укр. іст. журн.— 1960.— № 4.— С. 27—36; Гамрецький Ю. М. Представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад // Там же.— 1967.— № 10.— С. 119—131; Гамрецький Ю. М. З історії спільної боротьби трудящих Росії і України за владу Рад: Ради України і II Всеросійський з'їзд Рад // Вісн. АН УРСР.— 1970.— № 12.— С. 51—62; Гамрецький Ю. М. Ради робітничих і солдатських депутатів на Україні в 1917 р.: (Питання організації, більшовизації, участі в з'їздах Рад) // На захисті завоювань Великого Жовтня.— К., 1982.— С. 7—33.

³ Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.— М.; Л., 1928.— 179 с.; Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов: Сб. документов.— М., 1957.— 628 с.

⁴ Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.— С. LXXI.

їх ставлення до різних аспектів тогочасного політичного становища. В деяких з цих документів вимога про створення революційної влади формулювалася лише в загальних рисах. Наприклад, у наказі Єнакіївської Ради від 17 жовтня її представнику доручалося «на майбутньому з'їзді відстоювати інтереси революційної демократії, які знаходять відображення в необхідності якнайшвидшої ліквідації війни і створення такої влади, яка була б здатна і правомочна розв'язувати долю революції і закріпити всі її завоювання»⁵.

У цьому наказі ще не містилося чіткої вимоги про зосередження всієї влади в руках Рад. Однак поставлені в ньому завдання могла розв'язати тільки революційна влада. Такі накази відображали процес більшовизації Рад, коли значна частина їх депутатів починала розуміти необхідність докорінної перебудови країни і заміни Тимчасового уряду владою трудящих. І якщо в анкеті Єнакіївської Ради (в ній було 45 більшовиків з 100 членів) підкреслено дві формули — «Вся влада Радам» і «Вся влада демократії», то її делегат більшовик Я. З. Друян дотримувався більшовицької позиції, що відображала думку більшості її членів, які 1 листопада підтримали декрети з'їзду і обраний ним Раднарком⁶.

Однак, якщо Єнакіївська Рада займала в передз'їздивські дні проміжну позицію, що позначилося і на її наказі делегату, то значна кількість Рад, в яких більшовики переважали, дали своїм посланцям повноваження виступати за передачу всієї влади Радам. Зокрема, наказ, який одержав більшовик М. І. Арсеничев 10 жовтня на пленарному засіданні Кам'янської Ради, складався з 8 пунктів, що відображали основні вимоги більшовицької партії: влада — Радам, мир — народам, земля — селянам, робітничий контроль над виробництвом і розподілом, демократизація армії, скликання Установчих зборів, боротьба з контрреволюцією, припинення репресій проти революційних діячів⁷.

Аналогічні вимоги висунула 16 жовтня й конференція представників Рад, профспілок і рудникових комітетів Луганського району. Луганська Рада оформила їх як наказ, підписаний її головою К. Є. Ворошиловим. У ньому наголошувалося, що «тільки Ради Р., С. і Сел. Д. є єдиними виразниками волі революції...»⁸.

Загальні збори Маріупольської Ради 21 жовтня зобов'язали делегатів — більшовиків Л. Б. Горхова і П. П. Московченка рішуче відстоювати владу Рад, інакше, як зазначалося в наказі, Рада «позбавляє їх мандатів»⁹.

Деякі Ради не змогли направити своїх представників на з'їзд. Однак у вітальних телеграмах вони висловлювали тверду впевненість у тому, що з'їзд, відображаючи волю більшості трудящих, візьме владу в свої руки. Такі телеграми, зокрема, надіслали шахтарі і металурги Донбасу, які йшли у перших лавах борців за перемогу соціалістичної революції. Наприклад, Рада робітничих депутатів Несветайського гірничого району 20 жовтня надіслала телеграму, в якій говорилося: «Шахтарі всіма силами підтримають з'їзд, його боротьбу проти імперіалізму. Вся влада Радам! Хай живе мир народів і соціалізм!»¹⁰.

У телеграмі конференції рудкомів і Рад Білянського гірничозаводського району, яка відбулася 21 жовтня, висловлювалася впевненість у тому, що «Всеросійський з'їзд Рад візьме владу негайно в свої руки і дасть єдину можливість врятувати країну від неминучої загибелі»¹¹.

⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. документов.— К., 1957.— Т. 1.— С. 690—691, 760—761.

⁶ Известия Екатеринославского С. Р. и С. Д.— 1917.— 12 нояб.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 15, арк. 7; спр. 16, арк. 9.

⁸ Там же, спр. 15, арк. 12; спр. 16, арк. 14.

⁹ Там же, спр. 15, арк. 13; спр. 16, арк. 17.

¹⁰ Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов.— С. 192.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 20, арк. 17.

З'їзд селян Новозибківського повіту вітав 23 жовтня II Всеросійський з'їзд Рад і вимагав «негайної передачі всієї влади Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів»¹².

Меншовики та есери вважали проведення з'їзду напередодні скликання Установчих зборів несвоєчасним і непотрібним, оскільки не бажали віддавати владу Радам. Не маючи можливості зупинити наростання революційного процесу, вони вирішили перешкодити проведенню з'їзду. З цією метою робилися спроби перенести строки його скликання, а на місця надсилалися вказівки утримуватися від направлення делегатів. Так, на зборах есерів Юзівки 20 жовтня уповноважений ЦК цієї партії Г. М. Тур «указував на недоцільність передачі влади Р. р. д..., тому партія с. р. своїх представників і не направляє на цей з'їзд»^{12а}.

Однак лише деякі Ради, якими продовжували керувати угодовці, виконали рекомендації своїх ідейних натхненників. Наприклад, серед Рад губернських міст України, представлених на з'їзді, не було Житомирської і Чернігівської. Незважаючи на спеціальну депешу з Петрограда, Чернігівська Рада відмовилася направити своїх делегатів. 28 жовтня на її загальних зборах було прийнято меншовицький документ про владу¹³. Центральний виконавчий комітет Рад, солдатських і матроських комітетів Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської області (Румчерод) підтримував Тимчасовий уряд і заборонив Радам, підпорядкованим йому, брати участь у роботі з'їзду^{13а}. Однак повністю здійснити цей намір не вдалося. Олександрійська, Бердянська, Єлисаветградська, Маріупольська, Миколаївська, Херсонська та всі одеські Ради, тобто найбільш впливові Ради півдня, не виконали розпорядження Румчероду.

Близько двох десятків делегатів направили на з'їзд моряки Чорноморського флоту, Севастопольська і Сімферопольська Ради. Лише Ради Бендер, Каховки, Скадовська, Новогеоргіївська, Генічеська розцінили вказівку Румчероду як керівництво до дії. 22 жовтня Новоушицька Рада ухвалила «підтримати існуючий уряд для успішного проведення виборів в Установчі збори»¹⁴. Аналогічну позицію зайняли Золотоніська, Пирятинська і Сновська Ради^{14а}.

Є вагомі підстави припускати, що Румчерод, відмовившись на певному етапі від участі в роботі з'їзду, згодом різко змінив свою позицію і в останній момент відрядив у Петроград свого представника. Про це можна судити з такого факту. Меншовик Розовський 26 жовтня виступив на з'їзді, як зазначалося в його протоколах, від імені Одеської, Барської (Поділля), Краснопільської (Волинь), Новгородської Рад і ряду членів ВЦВК першого скликання і заявив, що він і група делегатів голосуватимуть проти передачі всієї влади Радам¹⁵. Однак делегати одеських Рад (на з'їзді їх було три), серед яких Розовського не значилося, висловилися на підтримку влади Рад. Не виключена можливість, що він був посланцем Румчероду, тому і фігурує в протоколі м. Одеса. Незважаючи на всі спроби меншовиків та есерів зірвати роботу з'їзду, вони виявилися безсилим перед могутнім революційним піднесенням, яке охопило народні маси.

У літературі вже наводилися окремі неточності, суперечливі факти, бездоказові суб'єктивні судження щодо деяких учасників II Всеросійського з'їзду Рад і представлених ними Рад¹⁶.

¹² Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.): Сб. документов и материалов.— Чернигов, 1957.— С. 43.

^{12а} Донецкая мысль.— 1917.— 22 окт.

¹³ Черниговский край.— 1917.— 1 нояб.

^{13а} Одес. обл. держ. арх., ф. 3829, оп. 1, спр. 1006, арк. 88.

¹⁴ Известия Ново-Ушицкого Совета Р. и С. Д.— 1917.— 25 окт.

^{14а} Голос труда.— 1917.— 1 нояб.; Известия Сновского Совета Р. и С. Д.— 1917.— 4 нояб.; ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

¹⁵ Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.— С. 14, 58, 111.

¹⁶ На захисті завоювань Великого Жовтня.— С. 27—33.

В міру того, як віддалялися події тих героїчних днів від сьогоднішнього, деякі мемуаристи наводили нові факти і деталі, які не підтверджувалися ніякими документами. Звернемося, наприклад, до написаних у різні роки спогадів одного з активних учасників революційних подій на Чернігівщині, члена партії більшовиків з 1917 р. В. Я. Бабка¹⁷. В жодній його праці не згадувалося про участь делегата Конотопської Ради в роботі II Всеросійського з'їзду Рад. Однак у книжці, що побачила світ у 1973 р., міститься твердження про те, що цю Раду на з'їзді представляв Левко Ріпа¹⁸. Проте, ким він був, до якої партії належав, якої позиції дотримувалася представлена ним Рада, автор не розкриває. В двох виданнях книг, присвячених Сумській області, де вміщено докладний нарис про Конотоп, цей факт відсутній¹⁹. Це й зрозуміло. Адже серед учасників з'їзду Л. Ріпи не було, оскільки, як і меншовицько-есерівська Чернігівська губернська Рада, повітова Конотопська Рада відмовилася направити свого делегата на з'їзд. До речі, не було її представників і на III та IV Всеросійських з'їздах Рад²⁰.

Про необхідність ретельної перевірки даних, опублікованих у мемуарах, залучення документальних матеріалів для підтвердження викладених у них фактів свідчить і один з моментів життєвого шляху визначного партійного і державного діяча Г. І. Петровського. До 40-річчя Великого Жовтня в ряді збірників було опубліковано його спогади, які тоді ж вийшли окремим виданням, а згодом неодноразово перевидувалися. В деяких з них автор фігурує як учасник II Всеросійського з'їзду Рад, в інших — цей важливий момент біографії відсутній. Крім того, повідомлялися різні дати його прибуття в Петроград. В одній книзі читаємо: «25 жовтня я приїхав у Петроград»²¹, у другій — «26-го я приїхав у Петроград і прибув у Смольний»²². Безумовно, через чотири десятиріччя після події автор міг не пам'ятати точну дату прибуття, однак насторожувало інше: чому в одних мемуарах вказується на присутність його на засіданнях з'їзду, в інших — цих відомостей немає²³. Адже такий важливий момент не міг вивіртитися з пам'яті мемуариста.

У читачів виникає запитання: де ж все-таки в історичні дні Жовтня перебував Г. І. Петровський? Читаємо: «В Горлівському районі на станції Микитівка мене й застала звістка про Жовтневу революцію. Терміново в Микитівці і в Краматорську було скликано партійні конференції»²⁴. Далі подано опис подій, які відбувалися з карлономною швидкістю. Виступивши на них, одержавши «від Донбасу ...мандат на II з'їзд Рад» і виїхавши в Пітер, Г. І. Петровський, за його словами, на кілька годин затримався в Харкові. «26-го, — твердив він, — я приїхав у Петроград і прибув у Смольний... Я був присутній на засіданні

¹⁷ Бабко В. А. В годы подполья.— Киев, 1950.— 168 с.; Бабко В. А. Из истории рабочего движения в Конотопе (1903—1920 гг.).— Киев, 1950.— 179 с.; Бабко В. Я. З життя Конотопської організації РСДРП(б) // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції.— К., 1957.— С. 499—521; Марута І. М., Бабко В. Я. 1917-й рік на Конотопщині // Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни.— Чернігів, 1958.— С. 65—72.

¹⁸ Бабко В. У буремні і сурові роки.— К., 1973.— С. 69.

¹⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Сумська область.— К., 1973.— С. 256; Історія городів і сел Української ССР: Сумська область.— Киев, 1980.— С. 273.

²⁰ Укр. іст. журн.— 1980.— № 2.— С. 122; 1983.— № 10.— С. 134.

²¹ Петровский Г. И. Великое начало: (Воспоминания старого большевика).— М., 1957.— С. 19.

²² Петровский Г. И. О революционных событиях 1917 г. // Победа Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. воспоминаний участников революции в промышленных центрах и национальных районах России.— М., 1958.— С. 256.

²³ Петровский Г. И. Великий початок // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції.— К., 1957.— С. 24—26.

²⁴ Победа Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. воспоминаний участников революции в промышленных центрах и национальных районах России.— С. 256.

з'їзду, на якому виступив Ленін. Ніколи не забуду радості, з якою був зустрінутий Ілліч переважною частиною делегатів з'їзду, палких оплесків, ентузіазму, який важко описати словами, що охопив більшість»²⁵.

Виникає сумнів, зважаючи на тогочасний рівень зв'язку і роботи транспорту, як Григорій Іванович, одержавши звістку про перемогу революції в Петрограді (в кращому разі у першій половині дня 25 жовтня), міг встигнути увечері наступного дня на з'їзд Рад, якщо врахувати, що від Горлівки до Краматорська — значна відстань, а скликання двох конференцій потребувало певного часу, не говорячи вже про зупинку навіть «на кілька годин» у Харкові. Все це не вкладалося в жорсткі рамки однієї доби.

Звернення до документів підтвердило обгрунтованість сумнівів. Дійсно, Г. І. Петровський під час збройного повстання в Петрограді перебував у Донбасі. Про це йшлося в нещодавно опублікованій спеціальній статті²⁶. 24 жовтня він виступав на засіданні Юзівської Ради робітничих і солдатських депутатів, про що повідомляли місцеві «Известия»²⁷. Виїхав він з Донбасу не одразу, а ще протягом кількох днів побував на ряді шахт і рудників, де виступав перед робітниками на мітингах і зборах з доповідями про поточний момент, про що свідчили його кореспонденції від 29 жовтня з Дебальцевого, а від 3 листопада з Микитівки, надіслані в катеринославську «Зvezду».

В перші дні листопада Григорій Іванович виступив на мітингу в Микитівці з доповіддю, потім — у Горлівці, Нелепівці, Щербинівці, а 9 листопада — в Краматорську, після цього виїхав у Харків, що відображено в «Донецком пролетарии»²⁸. Та й сам Г. І. Петровський у спогадах, що вийшли до п'ятої річниці Жовтня, писав: «Не пам'ятаю зараз, в яких числах листопада я був у Харкові, тут усе вирувало...»²⁹. В Харкові в ті дні проходила загальнономіська конференція більшовиків, на якій 11 листопада виступив Г. І. Петровський з доповіддю про становище в Донецькому басейні³⁰. У біографічній хроніці В. І. Леніна зафіксована його зустріч з Г. І. Петровським, яка відбулася між 11 і 17 листопада³¹, очевидно, одразу після прибуття останнього в Петроград. Дослідники, ігноруючи видані матеріали II Всеросійського з'їзду Рад, де прізвище Г. І. Петровського відсутнє як в основному, так і в додатковому списках³², а на основі лише його особистої заяви й факту обрання членом ВЦВК вносили помилкові дані в енциклопедичні та довідкові видання³³.

При всій повазі до особи мемуариста науковець повинен перевіряти дані спогадів. «Хрестоматійному глянцею» необхідно протиставити прав-

²⁵ Там же.— С. 257.

²⁶ Меленевский А. Ф. Об участии Г. И. Петровского в установлении Советской власти на Екатеринославщине и в Донбассе в 1917 г. // Науч. труды по ист. КПСС.— 1987.— Вып. 144.— С. 115—116.

²⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— Киев, 1977.— Ч. I.— С. 677.

²⁸ Борьба за власть Советов в Донбассе: Сб. документов.— Сталино, 1957.— С. 192; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— Киев, 1982.— Ч. II.— С. 169, 170, 179, 188.

²⁹ Петровский Г. Очерк истории Октябрьской революции в Донбассе // Летопись революции.— 1922.— № 1.— С. 61.

³⁰ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.): Сб. документов и материалов.— К., 1962.— С. 147.

³¹ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1974.— Т. 5.— С. 52.

³² Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.— С. 132, 140, 142.

³³ Большая советская энциклопедия.— М., 1975.— Т. 19.— С. 487; Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия.— М., 1977.— С. 444; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.— М., 1983.— С. 452; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. Изд. 2.— М., 1987.— С. 459; Борці за Жовтень на Катеринославщині: (36. коротких біографій).— Дніпропетровськ, 1958.— С. 113 та ін.

дивість і чесність. Замовчування, викривлення фактів і подій особливо неприпустимі в довідниках.

Не завжди також називаються всі делегати з'їзду, а перевага надається лише більшовикам³⁴. Так, від Кадіївки в його роботі брав участь есер Ю. А. Сайко, Макіївки — лівий есер О. Г. Леконт, Олександрівська — есер П. І. Лівшиць, Ромен — безпартійний Л. А. Уманський. Іноді деяким Радам приписувалася позиція, яку вони не займали, внаслідок чого меншовицько-есерівські органи видавалися за більшовицькі. Наприклад, у відповідному томі «Історії міст і сіл Української РСР» міститься твердження про те, що ніби представники Ровенщини Я. С. Базарний, М. К. Попов, Г. Мельников-Князев і Д. А. Пилипчук «голосували за встановлення Радянської влади, за декрети про мир і землю, за перший робітничо-селянський уряд на чолі з В. І. Леніним»³⁵. Делегат Ровенської Ради лівий есер Я. С. Базарний дійсно підтримав Декрет про мир. «Мені моя Рада, — сказав він, — доручила добиватися перемир'я на всіх фронтах і справедливого демократичного миру. Всі солдати, які сидять в окопах, які сидять у тилу, — всі солдати не тільки в Росії, а й в усіх інших воюючих країнах голосуватимуть за цю пропозицію, як голосуватиму і я»³⁶.

Однак з питання про владу Ровенська Рада та її делегати Я. С. Базарний і меншовик-інтернаціоналіст М. К. Попов (двох інших вищезгаданих представників Ровенщини ні в яких списках і документах мандатної комісії не виявлено) займали в той час угодовську позицію³⁷.

14 жовтня Полтавська Рада висловилася за скликання II Всеросійського з'їзду Рад і відрядила в Петроград двох представників, один з яких був більшовиком. Однак його прізвище в хроніці подій 1917 р. не вказується³⁸. Там же, де йдеться про лист Полтавського комітету РСДРП(б) у ЦК партії більшовиків про стан справ в організації, читаємо: «В листі також зазначається, що С. Л. Козюру обрано делегатом Всеросійського з'їзду Рад від Полтавської Ради»³⁹. Звернемося до першоджерела, де згадується прізвище С. Л. Козюри як можливого кандидата в Установчі збори. Там його характеризують так: «делегат (більшовик) Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів від Полтави»⁴⁰. В списках делегатів з'їзду прізвище С. А. Козюри відсутнє, а є два інші посланці Полтавської Ради — більшовик Я. Н. Дробніс і лівий есер М. А. Левін⁴¹. У спогадах самого С. Л. Козюри немає жодного слова про його участь у роботі II Всеросійського з'їзду Рад. Однак чітко сказано про те, що він був делегатом I Всеросійського з'їзду Рад⁴², про що згадується в документах і тогочасній пресі⁴³. Саме цей факт відзначався в листі в ЦК РСДРП(б), але його неправильно витлумачили складачі хроніки.

В деяких працях інколи трапляються свідчення про представників тієї чи іншої Ради, які нібито брали участь у роботі II Всеросійського

³⁴ История городов и сел Украинской ССР: Запорожская область.— Киев, 1981.— С. 81; Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область.— К., 1970.— С. 535; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— Ч. I.— С. 660—661, 663.

³⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Ровенська область.— К., 1973.— С. 26.

³⁶ Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.— С. 21, 68.

³⁷ Там же.— С. 150.

³⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— Ч. I.— С. 637.

³⁹ Там же.— С. 641.

⁴⁰ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.): Сб. документов.— М., 1957.— С. 372.

⁴¹ Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.— С. 120, 126.

⁴² Козюра С. Л. В Полтавській Раді // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції.— С. 456.

⁴³ Полтав. обл. держ. арх., ф. 4042, оп. 1, спр. 6, арк. 3; Известия Полтавского Совета Р. и С. Д.— 1917.— 3 июня.

з'їзду Рад, проте вони не відповідають дійсності. Автори ж вважають зайвим посилатися на першоджерела, подаючи відомості про прізвища та кількість таких посланців. На жаль, ще мають місце випадки, коли даються посилання на неіснуючі джерела. Так, у томі «Історії міст і сіл Української РСР», присвяченому Полтавській області, вказується, що від Кременчуцької Ради «серед обраних посланців на з'їзд були більшовики Потапов, Луковський, Кудрицький та інші»⁴⁴. При цьому автори нарису посилаються на № 176 «Правды». Але ж газета «Правда» під цією назвою виходила лише до розгрому її редакції в липні (до № 100). Потім вона видавалася під різними назвами: «Рабочий и солдат» (15 номерів), «Пролетарий» (10 номерів), «Рабочий» (12 номерів), «Рабочий путь» (45 номерів). Однак у жовтні на сторінках «Рабочего пути» не публікувалося матеріалів про представників Кременчуцької Ради на II Всеросійському з'їзді Рад.

Звернення до збірників документів, архівних фондів і тогочасної преси дало можливість з'ясувати, що два делегати Кременчуцької Ради, більшовики — робітник М. С. Богуславський і солдат И. Лукавський — брали участь у роботі з'їзду. Однак Потапова, Кудрицького та інших ні в яких списках не виявлено. Їх і не могло бути, оскільки за встановленими нормами ця Рада не мала права направляти більш як двох посланців.

Вище вже йшлося про неточності, допущені в книзі «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине» при характеристиці делегатів від Полтавської Ради на II Всеросійському з'їзді Рад. Те ж саме можна сказати про представників Роменської Ради. У хроніці вказано: «Ромни. Раніше 20 жовтня. Рада робітничих і солдатських депутатів доручила своєму делегату на II Всеросійському з'їзді Рад більшовику А. С. Беляєву голосувати за встановлення влади Рад»⁴⁵. Посилання дається на збірник документів, виданий у 1928 р. У ньому дійсно вказується партійна приналежність А. С. Беляєва до РСДРП(б), а в переліку Рад із зазначенням їх ставлення до характеру влади проти Роменської Ради проставлено «Вся влада Радам». Проте в літературі було висловлено дещо іншу точку зору з цього приводу⁴⁶, яку чомусь проігнорували упорядники хроніки.

Насправді ж протягом усього 1917 р. Роменська Рада була меншовицько-есерівською. На з'їзд від неї прибули два представники, а не один, як вказується в книзі. Анкета цієї Ради не збереглася. Тому її позиція і партійність А. С. Беляєва вказані в загальному переліку на основі третього списку, складачі якого припустилися помилки, що перейшла в збірник документів. Для обґрунтування нашої точки зору звернемося до джерел. У газеті Роменської Ради опубліковано протокол її засідання від 23 жовтня, присвяченого відрядженню делегатів на з'їзд. Було вирішено направити двох представників — А. С. Беляєва і Л. А. Уманського, партійність яких не вказана, але їх прізвища перераховуються серед ораторів, які висловилися проти влади Рад, за скликання Установчих зборів*. Меншовицько-есерівська більшість Ради (50 — за, проти — 24 при 1, що утримався) дала відповідний наказ своїм посланцям⁴⁷. 6 листопада вони розповідали на засіданні Ради, що прибули в Петроград 26 жовтня. «Мандату вашого — не передавайте влади Радам — ми не могли виконати, — сказав Л. А. Уманський, — бо влада при нашому прибутті вже була захоплена... Ми з товаришем

⁴⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область.— К., 1967.— С. 472.

⁴⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— Ч. I.— С. 663.

⁴⁶ Укр. іст. журн.— 1967.— № 10.— С. 130.

* У матеріалах з'їзду вказувалося, що представники Роменської Ради були безпартійними (ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 26, арк. 26).

⁴⁷ Народное слово.— 1917.— 25 окт.

Беляєвим пішли з Смольного, відмовившись підтримувати більшовиків...»⁴⁸.

Про яку революційну позицію Ради і приналежність солдата А. С. Беляєва до партії більшовиків може йти мова? 4 грудня Рада висловилася за передачу влади Установчим зборам, а на Україні — Центральній раді⁴⁹. На Всеукраїнський з'їзд Рад Роменська Рада надіслала двох представників, у тому числі А. С. Беляєва. Однак їх немає серед тих, хто підписав протест проти його зриву націоналістами.

Плутані дані наводяться в літературі і щодо позиції Катеринославської Ради та її представництва на з'їзді. В хроніці подій про це згадується двічі: 12 жовтня — про пленарне засідання Ради та її рішення направити на з'їзд 9 чол.^{50–51}; 16 жовтня Рада «в числі інших обрала на II Всеросійський з'їзд Рад більшовиків П. М. Гудиму, В. А. Новикова і Я. А. Епштейна, які на з'їзді дотримувалися вимоги «Вся влада Радам!»⁵². Проте справжнє становище було дещо іншим. На її пленарному засіданні 12 жовтня вирішено направити 9 представників — 2 більшовиків, 2 меншовиків, 2 есерів, 1 бундівця, 1 українського соціал-демократа і 1 від військових місцевого гарнізону⁵³. 16 жовтня це рішення було переглянуто, оскільки за нормами представництва ця Рада могла направити лише 7 чол.⁵⁴ Саме стільки її представників записано в анкеті, яку заповнили члени більшовицької фракції. На запитання анкети «Партійність і число делегатів, направлених від вашої Ради на I і II Всеросійські з'їзди Рад» дано таку відповідь: «на I з'їзд — 2 більшовики, 2 меншовики, 2 есери; на II з'їзд — 2 більшовики, 2 меншовики, 2 есери і 1 український есер»⁵⁵.

Кого ж персонально обрала на II Всеросійський з'їзд Рад Катеринославська Рада? Більшовицька фракція висунула двох представників — В. А. Новикова і Я. А. Епштейна (Яковлева)⁵⁶, українські есери — П. Г. Василюка⁵⁷, меншовики — А. М. Берещанського і Я. С. Примаченка, есери — М. Г. Комарова і К. І. Накашідзе⁵⁸. 31 жовтня на пленарному засіданні Ради вони розповіли про участь у роботі з'їзду. На ньому був і П. М. Гудима, прізвище якого вказано серед делегатів від Катеринослава⁵⁹. Згідно з реєстраційним номером⁶⁰ він прибув на з'їзд пізніше, ніж інші катеринославські делегати, і невідомо, які у нього були повноваження. Отже, твердження про те, що П. М. Гудима був обраний Радою, документально не підтверджується.

Ще більше заперечення викликає твердження про позицію Катеринославської Ради та її представників на з'їзді з питання про владу. В даному разі спостерігається прагнення «поліпшити» справжню картину, обійти мовчанкою складності, які мали місце. До жовтня процес більшовизації Ради ще не був завершений. Член Катеринославського комітету РСДРП(б) С. І. Гопнер згадувала: «На момент Жовтневого перевороту в нас усе ще не було більшості в Раді — більшовики і співчуваючі їм становили менше половини депутатів... Катеринославська

⁴⁸ Там же.— 8 нояб.

⁴⁹ Там же.— 8 дек.

^{50–51} Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— Ч. 1.— С. 630.

⁵² Там же.— С. 643.

⁵³ Звезда.— 1917.— 15 окт.; Борьба.— 1917.— 14 окт.; Известия Екатеринославского Совета Р. и С. Д.— 1917.— 14 окт.

⁵⁴ Известия Екатеринославского Совета Р. и С. Д.— 1917.— 19 окт.; Борьба.— 1917.— 19 окт.

⁵⁵ Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов.— С. 263; Октябрь в Екатеринославе: Сб. документов и материалов.— Днепропетровск, 1957.— С. 193.

⁵⁶ Звезда.— 1917.— 17 окт.

⁵⁷ Известия Екатеринославского Совета Р. и С. Д.— 1917.— 19 окт.

⁵⁸ Там же.— 3 нояб.

⁵⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 28.

⁶⁰ Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.— С. 119.

Рада все ще була в руках меншовиків та есерів...»⁶¹. У ній переважали угодовці, про що свідчив і той факт, що з 7 мандатів більшовикам було надано лише 2. Таке становище відображало співвідношення сил у Раді: більшовицька фракція в ній тоді становила 25% складу⁶².

У першій публікації анкет делегатів з'їзду у відомостях про наявність різних фракцій Катеринославської Ради та їх чисельність був пропуск⁶³. Складачі, очевидно, не змогли розшифрувати один запис. І в такому вигляді ця анкета була опублікована в усіх наступних документальних виданнях⁶⁴. Створюється враження, що оригінал анкети їх упорядники не бачили. Сумнів у них викликав запис про ставлення Ради до питання про владу, де у відповідній графі було вказано: «Вся влада демократії». Уважне вивчення оригіналу анкети дає можливість відповісти на всі питання. В переліку існуючих фракцій у Раді — 70 більшовиків, 70 меншовиків і бундівців і 120 есерів — пропущено запис про 30 українських соціал-демократів⁶⁵. Всі формули про ставлення до влади закреслені і залишена лише «Вся влада демократії»⁶⁶.

Чим же керувалися складачі хроніки, твердячи, що Катеринославська Рада та її делегати дотримувалися на з'їзді вимоги «Вся влада Радам!» Як на доказ цього вони посилаються на більшовицьку «Звезду» від 20 жовтня і збірник документів «Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.», виданий у 1928 р. Однак у згаданому номері газети (№ 116) відсутній матеріал, на основі якого можна було б дійти подібного висновку. Там лише опубліковано текст протоколу засідання виконкому Ради від 17 жовтня з інформацією про обрання на з'їзд 7 делегатів. У збірнику документів вміщено список учасників з'їзду, визначено їх партійність і наведено перелік Рад з вказівкою їх позиції відносно влади. Проти Катеринославської Ради записано: «Вся влада демократії». Ця формула певною мірою збентежила упорядників: чи могла Рада одного з провідних промислових центрів країни з питання про владу поділяти меншовицько-есерівську точку зору? Намагаючись пояснити цей факт, вони зробили таку приписку: «Анкета, очевидно, заповнювалася членом делегації — меншовиком, насправді ж до жовтня Катеринославська Рада збиралася тільки із заводськими комітетами і в цьому пленумі більшовики мали більшість»⁶⁷.

Проте, якщо складачі збірника висловили лише певне припущення, то у авторів хроніки ніяких сумнівів вже не було: Рада такого великого пролетарського центру та її делегати на з'їзді, а тим більше більшовики, твердо висловилися за владу Рад.

Насправді ж все було набагато складніше. Це можна бачити з анкети, заповненої більшовиком, найвірогідніше Я. А. Епштейном (Яковлевим) — керівником більшовицької фракції Ради, до речі, відповідальним редактором і автором передмови до збірника, виданого в 1928 р. Однак цей важливий документ проігнорували складачі хроніки, бо вкладали в нього факти не вклалися в їх схему. Тим часом в анкеті на питання «Офіційне ставлення Ради до формули влади» сказано ясно: «Вся влада демократії»⁶⁸.

Голова Катеринославського комітету РСДРП(б) Е. Й. Квірінг так пояснював тактику місцевих більшовиків у післяжовтневі дні: «Взяти

⁶¹ Гоннер С. И. Октябрьская революция в Екатеринославе // Победа Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. воспоминаний участников революции в промышленных центрах и национальных районах России.— С. 291.

⁶² Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. П. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.).— К., 1974.— С. 42.

⁶³ Красный архив.— 1937.— № 5.— С. 40.

⁶⁴ Октябрь в Екатеринославе.— С. 192; Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов.— С. 268.

⁶⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 9, арк. 50.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.— С. 146.

⁶⁸ Там же.— С. 268, 389; Октябрь в Екатеринославе.— С. 193.

на себе владу, маючи меншість в Раді, — цього ми собі не уявляли. Радянська революція проти Ради, хоч би й меншовицької, — це аж ніяк не в'язалося з усією роботою того часу; і ми обмежились вимогою негайних перевиборів Ради, озброєння робітників і організації такої тимчасової влади, яка не проявляла б ворожості до Радянської влади»⁶⁹.

Отже, на думку деяких більшовиків, лише після завоювання більшості в Раді можна було приступити до зосередження влади в її руках. При такому формальному підході не враховувалися загальне революційне піднесення в країні, масова більшовизація Рад, остаточний перехід меншовиків та есерів у табір ворогів соціалістичної революції і вимоги трудящих про взяття влади Радами у свої руки.

У період, що передував Жовтневому повстанню, такі погляди свідчили про орієнтацію на старі парламентські зразки. Однак відстоювати цю помилкову тезу і після перемоги Великого Жовтня означало перетворювати серйозний прорахунок на капітулянтську позицію, зовсім не розуміти політичної ролі Рад, не бачити в них якісно новий державний апарат, виступати проти їх ленінської оцінки. «У порівнянні з буржуазним парламентаризмом це такий крок уперед у розвитку демократії, який має всесвітньо-історичне значення»⁷⁰, — підкреслював В. І. Ленін.

На засіданнях Катеринославської Ради, які проходили наприкінці жовтня — на початку листопада, приймалися рішення, в яких не було чіткої вимоги про зосередження влади в її руках. Так, 27 жовтня за пропозицією більшовиків вона переважною більшістю голосів прийняла резолюцію про владу — суперечливий документ, що містив заклик взяти владу за умови входження до Ради представників різних партій та організацій⁷¹. Після повернення з Петрограда делегати II Всеросійського з'їзду Рад інформували її членів про роботу цього форуму та прийняті ним рішення. Керівник більшовицької фракції Ради Я. А. Епштейн (Яковлев), розповідаючи про свої враження, ввів в оману її депутатів, заявивши, що «на з'їзді більшовики дотримувалися тієї думки, що потрібно створити однорідне соціалістичне міністерство...»⁷² Через кілька днів відбулося засідання так званої міжпартійної погоджувальної комісії, яка, по суті, дотримувалася точки зору на владу меншовиків і есерів. У повідомленні про рішення цієї комісії, опублікованому в більшовицькій «Звезде», зазначалося: «Всі партії зійшлися на такий платформі: єдиним виходом із становища країни, що склалося, є загальносоціалістична влада»⁷³. На засіданні більшовицької фракції Ради 9 листопада було прийнято привітання Раднаркому з побажанням сформувати «коаліційне соціалістичне міністерство»⁷⁴, яке уявлялося авторам резолюції найбільш прийнятним у той момент. Немає сумніву, що прибічники цих помилкових поглядів перебували під впливом опозиції в ЦК РСДРП(б), яка виявляла з питання про владу певні хитання. В їх основу покладено нехтування законами класової боротьби, відхід від позицій більшовизму, невіра в можливість перемоги соціалістичної революції в Росії.

Невдовзі більшовики Катеринослава успішно подолали зазначені хитання і стали на ленінські позиції. Грудневе збройне повстання і зосередження влади в руках Ради, в якій на той час більшовики стали

⁶⁹ Борці за Жовтень розповідають: Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині. — Дніпропетровськ, 1957. — С. 73—79.

⁷⁰ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Повне зібр. творів. — Т. 34. — С. 289.

⁷¹ Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 5. — С. 188; Історія Української ССР. — Київ, 1984. — Т. 6. — С. 203.

⁷² Известия Екатеринославского Совета Р. и С. Д. — 1917. — 3 нояб.

⁷³ Звезда. — 1917. — 10 нояб.

⁷⁴ Там же. — 11 нояб.

керівною силою, було яскравим свідченням відмови від угодовства, подолання парламентських ілюзій, що раніше мали місце.

Необхідно також уточнити представництво на з'їзді українських соціал-демократів і українських есерів (у списках делегатів вони значаться як «націон. с.-д.» і національні «соціалісти», а під час виборів ВЦВК — як «Українська соціалістична партія»). За проведеннями раніше підрахунками, на з'їзді було 6 українських соціал-демократів і 4 українські есери. Вони представляли Катеринославську, Харківську, Полтавську (губернську) та ряд київських Рад — губернську, Ради солдатських і селянських депутатів.

Крім представників Рад у ВЦВК другого скликання, як і у ВЦВК, обраному на I Всеросійському з'їзді Рад, були три українські соціалісти. Два з них проходили по списках як представники Катеринославської Ради і Київської Ради солдатських депутатів — український есер П. Г. Василюк і український соціал-демократ П. І. Кулиниченко, який невдовзі став членом партії більшовиків⁷⁵. Третій — Д. І. Кириченко, український есер, солдат, член ВЦВК першого скликання, очолював у ньому продовольчий відділ⁷⁶. Він був делегатом з вирішальним голосом⁷⁷. Але цими даними кількість українських соціалістів не вичерпується. В списку є також український соціал-демократ Т. Ф. Гайдар — голова Петроградського комітету УСДРП — від націоналістичної так званої Всеукраїнської Ради робітничих депутатів⁷⁸. Ця Рада не виконувала функцій радянського органу. Вона не була зв'язана з місцевими Радами, не об'єднувала їх і тому не могла претендувати на звання всеукраїнської. Її представник — Т. Ф. Гайдар, як і ряд інших українських соціал-демократів та есерів, на II Всеросійському з'їзді Рад висловився за передачу всієї влади в руки Рад. У цьому знайшов відображення процес більшовизації мас України, виявився протест проти великодержавної політики Тимчасового уряду, а також процес полівиння певної частини представників дрібнобуржуазних партій.

У матеріалах з'їзду є кілька згадок про українських соціалістів. Один з них (прізвище не вказано) навіть увійшов до складу його президії⁷⁹. Можливо, це був П. І. Кулиниченко. На засіданні 26 жовтня був присутній представник Всеукраїнської військової ради, який вітав делегатів⁸⁰. Більше згадок про нього в документах немає. Не виключена можливість, що ним був вищезгаданий П. І. Кулиниченко — член Київської окружної Ради солдатських депутатів. Коли надали слово представникам фракцій з питання про мир, він «від імені ради військових українських організацій приєднується і вітає це звернення про мир»⁸¹.

Складачі збірника документів не встановили особу ще одного українського соціаліста — якогось Галла. Найімовірніше це був український соціал-демократ Є. І. Галака — представник Київської окружної Ради солдатських депутатів, чие прізвище є в списках делегатів з'їзду. На момент скликання з'їзду об'єднана фракція українських соціал-демократів і есерів, за повідомленням «Правды» від 26 жовтня, налічувала 7 чол., потім їх стало 12, а до його закриття вона зросла до 21 делегата. Її збільшення відбулося за рахунок тих меншовиків та есерів, які залишилися на з'їзді. Завдяки цьому 3 чол. від даної фракції ввійшли до складу ВЦВК.

⁷⁵ 1917 год на Киевшине: Хроника событий.— Киев, 1928.— С. 556.

⁷⁶ Разгон А. И. ВЦИК Советов в первые месяцы диктатуры пролетариата.— М., 1977.— С. 105; Первый Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.— М.; Л., 1931.— Т. II.— С. 425, 472.

⁷⁷ Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.—С. 111.

⁷⁸ Там же.— С. 118.

⁷⁹ Там же.— С. 3, 33.

⁸⁰ Там же.— С. 25, 76.

⁸¹ Там же.— С. 64.

Дослідники вважали, що на II Всеросійському з'їзді Рад було 128 делегатів (з них — 60 більшовиків) від 67 Рад України⁸² (у територіальних рамках 1917 р.). Дальші пошуки дали можливість уточнити ці дані. Зокрема, вдалося встановити, що в роботі з'їзду взяли участь ще 5 більшовиків: з Юзівки, Старокостянтинова, Кременця і Дніпровського повіту Таврійської губернії, український есер з Охтирського повіту Харківської губернії, лівий есер з Мглина і два есери з Ізюма і Сарн, а також делегат невстановленої партійної приналежності з Шостки⁸³.

З урахуванням українського соціал-демократа Т. Ф. Гайдара та українського есера Д. І. Кириченка можна вважати, що 140 делегатів з України представляли щонайменше 74 Ради. За партійною приналежністю вони поділялися так: 65 більшовиків (46,4%), 33 есери (22 лівих), 20 меншовиків (16 інтернаціоналістів), 7 українських соціал-демократів, 6 українських есерів і 9 делегатів невстановленої партійності. Таким чином, приблизно кожний п'ятий делегат (140 з 670) і кожна п'ята Рада (74 з 402) представляли на з'їзді робітників і селян України, які разом з трудящими всієї країни виступали за ліквідацію експлуаторського суспільства, за встановлення влади трудового народу.

На з'їзді були посланці 35 Рад промислових районів (Катеринославщина і Харківщина) і 39 — сільськогосподарських губерній (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Чернігівська, Херсонська і Північної Таврії). Отже, Ради трьох основних районів України — Лівобережжя, Правобережжя і Півдня — взяли активну участь у роботі з'їзду.

З 34 Рад двох промислових губерній — Катеринославської і Харківської, по яких є точні дані, — делегати від 22 Рад (64,7%) голосували за більшовицькі пропозиції, а з 33 Рад, які представляли аграрні райони, лозунг «Вся влада Радам!» підтримали 16 (48,4%). Авангардна роль у цьому процесі належала Радам Донбасу, які становили понад 40% усіх Рад України, представлених на з'їзді, а половина делегатів — більшовиків від Рад України (33) були посланцями шахтарів і металургів цього району.

У зв'язку з тим, що процес більшовизації багатьох Рад України до жовтня не завершився, створилася складна ситуація. Однак Ради основних промислових центрів і найбільших міст підтримали позицію партії революційного пролетаріату. Це насамперед Луганська, Горлівсько-Щербинівська, Лозово-Павлівська, Макіївська, Рутченківська та інші, а також Київська та Одеська Ради робітничих депутатів, Харківська, Полтавська, Вінницька, Миколаївська та багато інших.

Більшість делегатів (57,8%) та представлених ними Рад України (56,7%) висловилися на з'їзді за перехід влади в руки трудящих, на підтримку більшовицького лозунга «Вся влада Радам!»

З'їзд проголосив утворення Республіки Рад, затвердив декрети про мир і землю, обрав перший робітничо-селянський уряд на чолі з В. І. Леніним. До нового складу ВЦВК обрано 62 більшовики, 29 лівих есерів, 6 об'єднаних соціал-демократів, 3 українські соціалісти і 1 есер-максималіст. Партія більшовиків у ньому була представлена В. І. Леніним і видатними діячами партії А. С. Бубновим, В. В. Володарським, Ф. Е. Держинським, М. В. Криленком, К. О. Мехоношиним, М. К. Мурановим, Я. Х. Петерсом, М. І. Подвойським, Я. М. Свердловим, Й. В. Сталіним, М. С. Урицьким та іншими. Від України до складу ВЦВК увійшли 10 чол., з них—6 більшовиків: В. Ф. Ванічков (Миколаївська Рада), В. О. Ватін (Бистрянський) (обласний комітет Рад Донбасу), М. М. Майоров (Київська Рада робітничих депутатів), Г. І. Петровський, В. М. Примаков (Київська окружна Рада солдат-

⁸² Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Назв. праця.— С. 184—190.

⁸³ На захисті завоювань Великого Жовтня.— С. 31; Большевицские организации Украины...— С. 496; ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 1, спр. 26, арк. 4.

ських депутатів) і П. І. Старостін (Одеська Рада робітничих депутатів). Крім трьох українських соціал-демократів та есерів (П. Г. Василюка, Д. І. Кириченка і П. І. Кулиниченка), до нього було обрано лівого есера М. А. Левіна.

Деякі питання, пов'язані з представництвом Рад України та їх делегатами на II Всеросійському з'їзді Рад, залишаються поки що нез'ясованими. Так, не вдалося встановити, яку Раду представляв на з'їзді Власов (Глазов) — «представник одного з районів вуглекопів», що 26 жовтня говорив про загрознає становище на Донбасі в зв'язку з активізацією каледінської контрреволюції⁸⁴.

Важливо було б встановити присутність на з'їзді представників Румчероду, Уманської та деяких інших Рад, з'ясувати позицію окремих з них з питання про владу, а також визначити партійну приналежність ряду делегатів, про яких немає достовірних даних.

Однак численні факти дають можливість відтворити досить повну картину участі Рад України та їх представників у роботі цього історичного з'їзду.

Отже, робітники і селянська біднота України, які протягом багатьох десятиріч вели спільну з трудящими всієї Росії боротьбу проти гнобителів, і у вирішальні дні підготовки та проведення Великого Жовтня йшли пліч-о-пліч з своїми російськими братами. Активна участь представників робітників і селян України в роботі II Всеросійського з'їзду Рад яскраво свідчила про глибоке розуміння ними необхідності інтернаціональної згуртованості, тісного союзу пролетарів різних народів для побудови соціалістичного суспільства.

Ю. М. Гамрецький

ВТОРОЙ ВСЕРОССИЙСКИЙ СЪЕЗД СОВЕТОВ И УКРАИНА

Резюме

В статье рассматривается участие Советов Украины в работе II Всероссийского съезда Советов. На основе конкретного фактического материала уточняются представительство Украины на нем и позиция ряда Советов в вопросе о власти, показана активная поддержка большинством делегатов от Советов Украины исторических решений, принятых съездом.

⁸⁴ Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.— С. 14, 58.

В. Ф. ВЕРСТЮК (Київ)

В. І. ЛЕНІН ПРО КУРКУЛЬСЬКУ КОНТРРЕВОЛЮЦІЮ І БОРІТЬБУ ПРОТИ НЕЇ

Істотною особливістю новітньої наукової літератури, присвяченої Великій Жовтневій соціалістичній революції і громадянській війні, є те, що в ній у діалектичній єдності розглядаються питання революції та контрреволюції. Це дає можливість найбільш повно й ґрунтовно вивчити одну з найвидатніших подій сучасної епохи, зрозуміти закономірність і послідовність окремих процесів революції, виявити їх загальні риси та характерні особливості. Останнім часом в історіографії з'явилося чимало праць, написаних у такому аспекті. Серед них слід насамперед виділити монографії Н. Г. Думової, Г. З. Йоффе, С. Н. Канева, Ю. В. Мухачова, Л. М. Спіріна, Ю. О. Щетинова. Певні кроки у цьому напрямі зроблені й українськими радянськими істориками, зокрема І. Ф. Курасом та Ф. Г. Турченком.

У більшості цих праць розглядаються монархічна контрреволюція, діяльність буржуазних і дрібнобуржуазних партій. Менша увага приділена куркульській контрреволюції. Вона мала свої особливості у формуванні соціальної бази, методах і формах антирадянської боротьби. Куркульство було тісно пов'язане через систему господарських відносин із селянською масою, на яку мало економічний, політичний та ідеологічний вплив. Поповнюючи армії Денікіна і Колчака, воно намагалося також вести самостійну боротьбу з Радянською владою — організовувало заколоти, створювало банди. При вивченні цього різновиду контрреволюції важливого значення набувають не лише ретельний добір фактичного матеріалу, а й точне розуміння ленінських методологічних принципів дослідження зазначеного питання.

Досліджуючи класові сили, що брали участь у громадянській війні, В. І. Ленін вказував, що «в головному, загальному і основному» їх три: пролетаріат, дрібна буржуазія, поміщики і капіталісти¹⁻³. До останніх належала й сільська буржуазія — куркульство. За визначенням В. І. Леніна, куркулі — це капіталістичні підприємці у землеробстві, які господарюють з кількома найманими робітниками і пов'язані з селянством лише невисоким рівнем культури, побутом, особистою участю у сільсько-господарському виробництві. До куркульських він відносив близько 2 млн. селянських господарств Росії. Таким чином, сільська буржуазія становила найбільш численний експлуататорський клас країни. Характерною особливістю куркульських господарств була найжорстокіша експлуатація найманої праці — головне джерело нагромадження капіталу. Куркулі вдавалися до найбрутальніших форм визиску бідноти, використовуючи нестачу землі, реманенту, посівних матеріалів, голод. В. І. Ленін говорив про куркульство як про вампірів, глитаїв, силу, яка «страшна особливо тим, що вони тиснуть на трудящого вроздріб, поодиноці, що вони приковують його до себе і позбавляють найменшої надії на визволення...»⁴

В. І. Ленін послідовно викривав як експлуататорську сутність куркульства, так і його контрреволюційність, непримиренність до Радянської влади: «Досвід усіх революцій... наочно підтверджує, що революція неминуче зазнає поразки, якщо селянство не перемагає куркульського засилля»⁵.

Робітничий клас, його політичний авангард — Комуністична партія — надавали величезної ваги питанням боротьби з куркульською контрреволюцією. Ще напередодні соціалістичної революції, на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б) у підготовленій В. І. Ленінін резолюції з аграрного питання відзначалося: «Залежно від того, чи вдасться міському пролетаріатові повести за собою сільський пролетаріат і приєднати до нього масу напівпролетарів села, чи ця маса піде за селянською буржуазією... — залежно від цього визначиться доля і результат російської революції...»⁶. Вже через рік історія підтвердила вірність цього висновку.

В перші місяці після перемоги Жовтневої революції, коли на селі розв'язувалися завдання буржуазно-демократичного характеру, насамперед ліквідації поміщицького землеволодіння, куркульство не виступило відкрито проти революції, оскільки було гостро зацікавлене у привласненні поміщицького господарства. В. І. Ленін вважав, що це є характерною особливістю початкового періоду революції: «На цю боротьбу проти поміщиків не могли не піднятися, і піднялися в дійсності, всі

¹⁻³ Ленін В. І. Промова на Всеросійському з'їзді транспортних робітників 27 березня 1921 р. // Повне збір. творів.— Т. 43.— С. 117—124.

⁴ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 224.

⁵ Ленін В. І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній 8 листопада 1918 р. // Там же.— Т. 37.— С. 168.

⁶ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 1.— С. 428.

селяни. Ця боротьба об'єднала бідніше трудяще селянство, яке не живе експлуатацією чужої праці. Ця боротьба об'єднала також і найбільш заможну і навіть найбагатшу частину селянства, яка не обходиться без найманої праці.

Поки ще наша революція була зайнята цим завданням, поки нам доводилося ще напружувати всі сили на те, щоб самостійним рухом селян, з допомогою міського руху робітників, влада поміщиків була дійсно зметена і остаточно знищена, — доти революція лишалась загальноселянською і тому не могла вийти з рамок буржуазних.

Вона ще не зачіпала більш сильного, більш сучасного ворога всіх трудящих — капіталу. Вона загрожувала через те кінчитися так само половинчато, як і кінчалась більшість революцій у Західній Європі, де тимчасовим союзом міських робітників і всього селянства вдавалося змести монархію, змести залишки середньовіччя, змести більш-менш дочиста поміщицьке землеволодіння або поміщицьку владу, але ніколи не вдавалося підірвати самих основ влади капіталу»⁷.

Отже, боротьбу проти сільської буржуазії В. І. Ленін розглядав як важливу, навіть центральну ланку наступного розвитку революції. Водночас він вказував, що цю боротьбу не можна декретувати, нав'язувати селянам. Вона повинна виростати з тих суперечностей, які існують між соціальними групами села. Найбільш стисло ця думка сформульована В. І. Леніним у праці «Пролетарська революція і ренегат Каутський». Критикуючи Каутського за нерозуміння революційної теорії і практики, Володимир Ілліч, зокрема, відзначає, що якби не зумівши дочекатися класового розшарування селянства, підготувати його, пролетаріат у жовтні—листопаді 1917 р. спробував розпочати громадянську війну або запровадити соціалізм на селі, обійтися без тимчасового блоку із селянством взагалі, це було б бланкістським викривленням марксизму, нерозумінням того, що загальноселянська революція є ще революція буржуазна і що без ряду переходів, перехідних ступенів зробити її соціалістичною у відсталій країні не можна⁸.

В ході ліквідації поміщицького землеволодіння з особливою силою виявилися суперечності між біднотою і заможною верхівкою села, які виникли задовго до революції. Куркульство намагалося обмежити розвиток революції розподілом поміщицької землі, що при значній масі засобів виробництва і капіталу, зосереджених в його руках, дало б можливість сільській буржуазії перетворитися у монопольного господаря села.

Біднота, в свою чергу, дедалі більше розуміла, що простий розподіл поміщицьких земель не викличе корінних змін в її становищі, і переконувалася у необхідності ліквідації куркульського засилля. На селі визрівав процес поляризації класових сил, утворення двох ворожих угруповань, антагоністичні суперечності між якими могли бути розв'язані лише шляхом загострення класової боротьби, дальшого розвитку соціалістичної революції. З особливою силою розкол на селі в губерніях Центральної Росії виявився влітку 1918 р. «Село перестало бути єдиним, — відзначав В. І. Ленін. — В тому селі, що, як один, боролось проти поміщиків, виникло два табори — табір трудящого біднішого селянства, яке разом з робітниками твердо продовжувало йти до здійснення соціалізму і переходило від боротьби проти поміщиків до боротьби проти капіталу, проти влади грошей, проти куркульського використання великого земельного перетворення, і табір заможніших селян. Ця боротьба, відколовши остаточно від революції імущі, експлуаторські класи, перевела нашу революцію повністю на ті соціалістичні рейки, на які робітничий клас міст твердо і рішуче хотів її поставити

⁷ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 338.

⁸ Див.: Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Там же.— С. 301—302.

в Жовтні, але на які він ніколи не зможе переможно спрямувати революцію, якщо не знайде свідомої, твердо згуртованої підтримки в селах»⁹.

Політика Радянської влади, що будувалася на чітко визначених класових принципах і спрямовувалася на забезпечення насамперед інтересів сільської бідноти, стала перепоною на шляху куркульства до оволодіння поміщицькою землею. Куркульство було незадоволене також введенням твердих цін на продовольчі товари та державною монополією на хліб. Воно розпочало відкриту контрреволюційну боротьбу проти Радянської влади.

В. І. Ленін досить точно визначив початок куркульської контрреволюції: «Чехословацьке контрреволюційне повстання розбудило куркулів. По Росії пройшла хвиля куркульських повстань»¹⁰. Це зауваження допомагає зрозуміти природу куркульського опору. Він практично ніколи не виступає як окрема політична сила, а завжди супроводжує білогвардійську чи буржуазно-націоналістичну контрреволюцію. Підтвердження цієї думки неодноразово знаходимо у працях В. І. Леніна. Так, у промові на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р., характеризуючи становище країни, Володимир Ілліч відзначив, що влітку 1918 р., коли західноєвропейські імперіалісти виступили походом на Росію, до них приєдналося все, що було експлуаторського і гнобительського в російському житті, а за ними виступили й сільські куркулі¹¹.

Влітку 1918 р. куркульство стає активною силою загальноросійської контрреволюції. Скориставшись складним становищем, в якому опинилася молода Радянська республіка, сільська буржуазія створювала величезну кількість банд, організувала антирадянські змови і заколоти. Куркульські повстання охопили значні території Поволжя, Уралу, Сибіру, Північної області, центральних губерній Росії. З червня 1918 р. по лютий 1919 р. тільки на території Центральної Росії органи НКВС зареєстрували три тисячі повстань і заколотів, організаторами більшості яких були куркулі. Від їх рук у другій половині 1918 р. на території РСФРР загинули близько 22 тис. радянських працівників¹². «Скрізь жадна, що обжерлася, звіряча куркульня з'єднувалася з поміщиками і з капіталістами проти робітників і проти бідноти взагалі, — писав у серпні 1918 р. В. І. Ленін. — Скрізь куркульня з нечуваною кровожерливістю розправлялася з робітничим класом. Скрізь вона вступала в союз з іноземними капіталістами проти робітників своєї країни»¹³.

Становище ускладнювалося й тим, що куркульство та його політичні виразники — буржуазні й дрібнобуржуазні партії — ще мали значний вплив на селянство, особливо середнє, частину якого їм вдалося втягнути до антирадянського руху. Розглядаючи причини посилення контрреволюції, В. І. Ленін неодноразово вказував, що вони були пов'язані з хитаннями дрібнобуржуазної маси, які випливали з її двоякої соціальної природи. З одного боку, селянин-трудівник виступає проти експлуатації поміщика і капіталіста, і ця обставина єднає його з робітником, штовхає на шлях революційної боротьби. З іншого, він — дрібний власник, який в умовах товарного господарства зберігає ілюзії стати заможним господарем, і це єднає його з буржуазією. У праці «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату» В. І. Ленін

⁹ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун, 11 грудня 1918 р. // Там же.— С. 339.

¹⁰ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Там же.— С. 299.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р. // Там же.— С. 338.

¹² Соколов П. Н. Упроченне союзу рабочих и крестьян в первый год пролетарской диктатуры.— М., 1977.— С. 239, 244.

¹³ Ленін В. І. Товариші-робітники! Ідемо в останній, рішучий бій! // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 37.

найбільш повно визначив цю його особливість: «...Селянство, як і всяка дрібна буржуазія взагалі, займає і при диктатурі пролетаріату середнє, проміжне становище: з одного боку, це — досить значна (а у відсталій Росії величезна) маса трудящих, об'єднана спільним інтересом трудящих визволитися від поміщика і капіталіста; з другого боку, це — відособлені дрібні господарі, власники і торговці. Таке економічне становище неминуче викликає хитання між пролетаріатом і буржуазією. А при загостреній боротьбі між цими останніми, при неймовірно крутому ламанні всіх суспільних відносин, при найбільшій звичці до старого, рутинного, незмінного з боку саме селян і дрібних буржуа взагалі, природно, що ми неминуче будемо спостерігати серед них переходи від однієї сторони до другої, хитання, повороти, непевність і т. д.»¹⁴.

Політичні хитання були характерні для дрібної буржуазії на різних етапах громадянської війни та після її закінчення, виявляючись з різною силою в окремих регіонах країни. На сторону більшовиків селянство привертало декрет про землю, ліквідація поміщицького землеволодіння, успіхи Червоної Армії у боротьбі з білогвардійцями, а відштовхували — Брестський мир, «воєнний комунізм», помилки у проведенні земельної, продовольчої та національної політики. Ці хитання В. І. Ленін докладно простежив у праці «Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату»: «...Спочатку — за більшовиків, коли вони дали землю і демобілізовані солдати принесли звістку про мир. Потім — проти більшовиків, коли вони, в інтересах інтернаціонального розвитку революції і збереження її вогнища в Росії, пішли на Брестський мир, «зневаживши» найглибші дрібнобуржуазні почуття, патріотичні. Диктатура пролетаріату не сподобалася селянам особливо там, де найбільше надлишків хліба, коли більшовики показали, що будуть суворо і владно добиватися передачі цих надлишків державі за твердими цінами. Селянство Уралу, Сибіру, України повертає до Колчака і Денікіна.

Далі, досвід колчаківської і денікінської «демократії»... показав селянам, що фрази про демократію і про «учредилівку» є на ділі лише прикриттям диктатури поміщика і капіталіста.

Починається новий поворот до більшовизму...»¹⁵.

В. І. Ленін постійно наголошував, що боротьба між пролетаріатом і буржуазією зводиться врешті-решт до того, хто з них оволодіє дрібнобуржуазною масою, підпорядкує її своїм інтересам. Виступаючи з політичною доповіддю ЦК на VIII Всеросійській конференції РКП(б), він відзначав, що в революційний час класова боротьба «...може привести до перемоги тільки тоді, коли клас, який веде її, здатний вести за собою більшість населення»¹⁶. Йому також належить думка про те, що дрібна буржуазія є тією змінною величиною, яка вирішить успіх справи¹⁷. З іншого боку, всі спроби дрібної буржуазії взагалі, і селянства зокрема, по-своєму спрямувати розвиток економіки і політики завжди закінчувалися крахом: «Або під керівництвом пролетаріату, або під керівництвом капіталістів — середина нема»¹⁸.

З особливою силою політичні хитання селянства виявлялися там, де більшовики і пролетаріат недостатньо працювали серед селянства. Це В. І. Ленін враховував при розробці стратегії боротьби з куркульською контрреволюцією: «І ось саме в тих районах, де процент біль-

¹⁴ Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // Там же.— Т. 39.— С. 263—264.

¹⁵ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Там же.— Т. 40.— С. 15—16.

¹⁶ Ленін В. І. Політична доповідь Центрального Комітету 2 грудня: VIII Всеросійська конференція РКП(б) // Там же.— Т. 39.— С. 330.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Там же.— Т. 40.— С. 16.

¹⁸ Ленін В. І. Промова на Всеросійському з'їзді транспортних робітників 27 березня 1921 р. // Там же.— Т. 43.— С. 122.

шовицьких голосів у листопаді 1917 року був найменший, ми спостерігаємо найбільший успіх контрреволюційних рухів, повстань, організації сил контрреволюції...

Хитання дрібнобуржуазного населення там, де найменший вплив пролетаріату, виявилися в цих районах особливо яскраво...»¹⁹.

В радянській історичній літературі існували різні точки зору на участь трудящого селянства в контрреволюційному русі. Так, дослідник М. Кубанін ототожнював махновщину із селянським рухом. Пізніше він, як і інші автори 20-х років, був підданий за це критиці. Поступово в літературі утвердилася думка, що соціальна база куркульської контрреволюції обмежувалася сільською буржуазією. Висловлювалося також припущення, що в банди епізодично брала участь і незначна частина середнього селянства. Ця точка зору набула поширення у новітній історичній літературі. Зокрема, у 5 томі «Історії Української РСР» відзначається, що найчисленнішим ворогом Радянської влади було куркульство, виступи якого «не підтримувала скільки-небудь значна частина середняків», а буржуазно-націоналістичним партіям «іноді вдавалося використати приватновласницьку психологію середняка, що робило куркульські заклоти особливо небезпечними»²⁰.

Однак сучасний стан розробки проблеми свідчить про помилковість обох цих концепцій. Їх автори розглядали дане питання не комплексно, концентруючи увагу лише на його окремих аспектах. Однією з причин хибності першої з наведених точок зору був зародковий стан розвитку історичної науки, відсутність досконалих теоретичних і методологічних розробок з історії Великого Жовтня та громадянської війни. Наведені вище ленінські положення свідчать, що про загальноселянський рух можна говорити лише під час ліквідації поміщицького землеволодіння в перші місяці після Жовтня 1917 р. Однак і тоді у боротьбі проти поміщиків біднота і куркульство переслідували різні цілі. Не слід забувати й ленінську вказівку про те, що ще задовго до соціалістичної революції на селі розвивалися дві соціальні війни: всього селянства проти поміщиків і сільської бідноти — проти куркульства. Після розподілу поміщицьких земель друга соціальна війна набрала на селі широкого розмаху. Для селянства питання про землю було одним з головних у революційній боротьбі. Це породжувало антагоністичні суперечності між біднотою і куркульством, тому важко говорити про якісь стійкі форми загальноселянської боротьби як за Радянську владу, так і проти неї.

В. І. Ленін негативно ставився до спроб кваліфікувати куркульський контрреволюційний рух як загальноселянський. Після доповіді на засіданні Петроградської Ради 12 березня 1919 р. він відповів на ряд записок, в одній з яких було запитання про селянські повстання. Наведемо його відповідь: «Звичайно, ми переживали ряд куркульських повстань і переживаємо. В минулому році влітку пройшла ціла смуга куркульських повстань. Куркуль непримиренний наш ворог. І тут ні на що надіятися, крім як на придушення його... До куркулів приєднується окреме село, волость, але селянських повстань, які охоплювали б усіх селян у Росії, при Радянській владі не було. Були куркульські повстання і вони будуть...»²¹.

Сучасні дослідники головну увагу звернули на класовий зміст антирадянського повстанського руху і вірно визначили його як куркульський. Однак на цій підставі часто затушовується участь в антирадянській боротьбі дрібної буржуазії. Вивчення фактичного матеріалу показує, що сільській буржуазії вдавалося залучити до антирадянської боротьби не лише окремих представників середнього селянства, а певні

¹⁹ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Там же.— Т. 40.— С. 15.

²⁰ Історія Української РСР: В 8 т., 10 кн.— К., 1977.— Т. 5.— С. 399.

²¹ Ленін В. І. Відповідь на записки: Засідання Петроградської Ради 12 березня 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 9.

його прошарки, як правило, найбільш політично відсталі, підвладні політичним хитанням. Так, відзначаючи величезне поширення бандитизму на території України в 1919 р.²², В. І. Ленін наголосив на тому, що живильним середовищем махновщини та григор'євщини, як і куркульського бандитизму взагалі, була партизанщина, яка поширилася «при вкрай недостатній пролетарській свідомості на Україні, при слабості й неорганізованості, при петлюрівській дезорганізації і тискові німецького імперіалізму...»²³. Не виникає сумніву, що в даному контексті В. І. Ленін говорив не тільки про куркульський рух, а й про участь у ньому дрібнобуржуазних мас, яким бракувало політичної свідомості.

Тяжке становище склалося в країні відразу після закінчення громадянської війни, коли селянство, значною мірою осереднене як за рахунок бідніших верств, що одержали землю, так і за рахунок куркульських, що її втратили, виразило гостре незадоволення політикою «воєнного комунізму». В другій половині 1920—1921 рр. по країні прокотилася нова хвиля куркульської контрреволюції. В той час відбувся заколот у Кронштадті, розмаху набули антоновщина, махновщина, петлюрівський буржуазно-націоналістичний бандитизм. До цих антирадянських рухів входила й значна частина середнього селянства. Говорячи про події у Кронштадті у березні 1921 р., В. І. Ленін відзначав, що це було повстання, яке «швидко виявило нам знайому постать білогвардійських генералів», і водночас характеризує рух, проявом якого воно було, як дрібнобуржуазну контрреволюцію, дрібнобуржуазну анархічну стихію^{24—25}. Володимир Ілліч відзначав виняткову вибухову силу, що приховує в собі дрібнобуржуазна контрреволюція, вона «...більш небезпечна, ніж Денікін, Юднич і Колчак разом узяті, бо ми маємо справу з країною, де пролетаріат становить меншість, ми маємо справу з країною, в якій розорення виявилось на селянській власності, а крім того, ми маємо ще таку річ, як демобілізація армії, що дала повстанський елемент у неймовірній кількості»²⁶.

У сучасній радянській історіографії вживаються обидва терміни — «куркульська контрреволюція» і «дрібнобуржуазна контрреволюція». Питання про співвідношення між ними остаточно вченими не вирішене. Окремі автори вживають ці поняття як синоніми без будь-яких коментарів²⁷. Інші висловлюються проти характеристики контрреволюційних заколотів як дрібнобуржуазних. Таке визначення, на думку Ю. В. Мухачова, є неточним методологічно, веде до затушовування класового, куркульського характеру виступів²⁸. Визнаючи вагомість аргументів, наведених цим автором, ми не можемо забувати про те, що термін «дрібнобуржуазна контрреволюція» був застосований В. І. Леніном. Ю. О. Щетинов, відстоюючи правомірність вживання цього терміну, запропонував розглядати дрібнобуржуазну контрреволюцію не як самостійний історичний тип, а як його різновид²⁹. Очевидно, він найбільш точно підійшов до розв'язання цієї проблеми. Проте висновок, зроблений ним, потребує певного уточнення. Справа не стільки у правомірності вживання того чи іншого терміну, скільки у встановленні діалек-

²² Ленін В. І. Промова про обман народу лозунгами свободи і рівності 19 травня: I Всерос. з'їзд у справі позашк. осв. // Там же.— С. 345.

²³ Ленін В. І. Про сучасне становище і найближчі завдання Радянської влади // Там же.— Т. 39.— С. 32—33.

^{24—25} Ленін В. І. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) 8 березня: X з'їзд РКП(б) // Там же.— Т. 43.— С. 21.

²⁶ Там же.— С. 21—22.

²⁷ Донков И. П. Антоновщина: замыслы и действительность.— М., 1977.— С. 4, 14; Малашко А. М. К вопросу об оформлении однопартийной системы в СССР.— Минск, 1969.— С. 273; Иванов В. М. Политика построения фундамента социализма.— М., 1981.— С. 6.

²⁸ Мухачев Ю. В. Идеино-политическое банкротство планов буржуазного реставраторства в СССР.— М., 1982.— С. 11—13.

²⁹ Щетинов Ю. А. Крушение мелкобуржуазной контрреволюции в Советской России (конец 1920—1921 г.).— М., 1984.— С. 21—23.

тичного зв'язку між ними. На наш погляд, тут йдеться про один тип контрреволюції: буржуазний, куркульський, який існував протягом громадянської війни та після її закінчення. В окремих випадках, у моменти найбільших хитань дрібнобуржуазної маси в бік контрреволюції куркульський рух набував своєрідного дрібнобуржуазного забарвлення. Зберігаючи свій куркульський, класовий, антирадянський характер, він за формою перетворювався у дрібнобуржуазний рух, дрібнобуржуазну контрреволюцію. Як правило, такі моменти були нетривалими, оскільки після повороту дрібної буржуазії в бік контрреволюції неминуче наступав її поворот до Радянської влади. Саме ця обставина (присутність або відсутність в бандах трудящого селянства) пояснює нерівномірність розвитку контрреволюційного куркульського руху, окремі його спалахи на різних територіях в різні періоди громадянської війни та після її закінчення.

Саме тим, що куркульська контрреволюція набувала час від часу дрібнобуржуазної форми, пояснюється широке використання в її лозунгах тих періодів радянської і навіть комуністичної фразеології. Так, квітневий (1919 р.) Пленум ЦК КП(б)У в одній з резолюцій констатував, що «куркульська контрреволюція проводить злісно-демагогічну політику механічного поєднання контрреволюційних лозунгів з радянськими... («Ми українські більшовики», «Ми за владу Рад», «За самостійну Україну»)»³⁰. Це відзначав і В. І. Ленін: «Тепер на Україні кожна банда вибирає кличку, одну вільнішу від другої, одну демократичнішу від другої...»³¹. В моменти повороту трудящих мас селянства до Радянської влади куркульська контрреволюція такі лозунги, як правило, не використовувала. Так, наприкінці 1920 р. на V конференції КП(б)У вказувалося на зміну соціальної природи бандитизму на Україні у порівнянні з 1919 р.: «...Торішнє повстання всього села» (тут мається на увазі слабка політична розшарованість селянства. — В. В.) перетворилося «в повстання куркульських верхівок села з відповідною одверто врангелівською чи одверто петлюрівською ідеологією...»³².

Втягнення до антирадянської боротьби «сили хитання» було однією з характерних рис контрреволюції взагалі, і куркульської зокрема. Це пояснювалось тим, що експлуататорські класи — організатори контрреволюції — становили незначну частину населення і тому намагалися розширити соціальну базу свого руху шляхом залучення до нього дрібної буржуазії. Конкретні дослідження свідчать, що куркульська контрреволюція становила найбільшу небезпеку для Радянської влади в умовах дрібнобуржуазної анархічної стихії, «яка не раз протягом революції показувала себе, як найнебезпечніший ворог пролетарської диктатури»³³. Ось чому на X з'їзді РКП(б) В. І. Ленін вказував, що під час посилення хитань дрібної буржуазії контрреволюція «прибирає анархічну, дрібнобуржуазну форму»³⁴.

Перед диктатурою пролетаріату постало завдання придушення куркульської контрреволюції, сформульоване В. І. Леніним, як «шлях хрестового походу проти куркульства.., шлях організації сільської бідноти»³⁵. Його розв'язання вимагало значних зусиль, застосування заходів організаційного, економічного, політичного та ідеологічного харак-

³⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 52.

³¹ Ленін В. І. Промова про обман народу лозунгами свободи і рівності 19 травня: I Всерос. з'їзд у справі позашк. осв. // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 345.

³² Комуністична партія України в резолюціях.— Т. 1.— С. 113.

³³ Ленін В. І. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) 8 березня: X з'їзд РКП(б) // Повне збір. творів.— Т. 43.— С. 29.

³⁴ Ленін В. І. Заключне слово по звіту ЦК РКП(б) 9 березня: X з'їзд РКП(б) // Там же.— С. 32.

³⁵ Ленін В. І. Доповідь про боротьбу з голодом: Об'єднане засід. ВЦВК, Московської Ради робіт., селян і червоноарм. депутатів і профес. спілок // Там же.— Т. 39.— С. 390.

теру. Насамперед слід було обрати стратегічний напрям боротьби з куркульством. Сільська буржуазія користувалася темнотою, роздрібленістю, розпорошеністю сільської бідноти. Методами підкату, контрреволюційної агітації, залякування вона нацьковувала бідноту на робітничий клас, намагалася перетягти на свій бік середнє селянство. Тому у роботі на селі на передній план висувалося завдання — забезпечити опору Радянській владі шляхом зміцнення союзу робітничого класу з трудящими верствами села. Це завдання знайшло свій вираз у третьому стратегічному лозунгу партії щодо селянства. В. І. Ленін вперше сформулював його в момент піднесення куркульської контрреволюції і посиленої боротьби з нею влітку 1918 р.: «Найтісніший союз і цілковите злиття з сільською біднотою; поступки і угода з середнім селянином; нещадне придушення куркулів, цих кровопивців, вампірів, грабіжників народу, спекулянтів, що наживаються на голоді; — ось яка програма свідомого робітника. Ось політика робітничого класу»³⁶.

Розглядаючи питання зміцнення союзу робітничого класу і сільської бідноти з метою боротьби проти куркульської контрреволюції, виділимо в цій великій проблемі два аспекти: похід робітничого класу на село і створення класових організацій бідноти. Пролетаріат виступав головною рушійною силою революції, гегемоном трудящих мас. Встановивши свою диктатуру, він створив необхідні умови для розвитку соціалістичної революції на селі. Проте при високому ступені концентрації у промислових центрах робітничий клас був відірваний від безпосередньої боротьби бідноти з куркульством. Біднота потребувала допомоги і керівництва з боку робітничого класу. Тому у травні 1918 р. Володимир Ілліч висунув ідею масового походу кращих представників робітничого класу на село: «Потрібні десятки тисяч передовиків, загартованих пролетарів, таких свідомих, щоб роз'яснити справу мільйонам бідноти в усіх кінцях країни і стати на чолі цих мільйонів... таких твердих і відданих революції, щоб організовано витримати всі тяготи походу в усі кінці країни для встановлення порядку, для зміцнення місцевих органів Радянської влади, для нагляду на місцях за кожним пудом хліба, за кожним пудом палива»³⁷⁻³⁸.

Ленінський заклик був гаряче підтриманий робітничим класом. У другій половині 1918 р. пролетаріат РСФРР направив на село понад 70 тис. своїх посланців. Вони несли на село комуністичну ідеологію та пролетарську свідомість. Одним з головних завдань, яке поставила партія перед робітничим класом, була організація сільської бідноти.

Думку щодо необхідності створення самостійних класових організацій бідноти В. І. Ленін висловив ще в період першої російської революції. З особливою силою це завдання постало в нових історичних умовах. Боротьба проти контрреволюції вимагала максимальної консолідації сил. 4 червня 1918 р. в проекті резолюції об'єднаного засідання ВЦВК, Московської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та професійних спілок Володимир Ілліч серед заходів, необхідних для врятування країни і революції від голоду і нападів експлуататорських класів, назвав самостійну організацію сільської бідноти, а кількома днями пізніше, у виступі на IV конференції профспілок і фабзавкомів відзначав: «Куркулі знають, що приходить їх останній час, коли противник виступає не тільки з проповіддю, із словами і фразами, а з організацією сільської бідноти. — Якщо ми її організуємо, то здобудемо перемогу над куркулями»³⁹.

У червні 1918 р. декретом ВЦВК і РНК РСФРР, у підготовці якого брав безпосередню участь В. І. Ленін, були запроваджені комітети

³⁶ Ленін В. І. Товариші-робітники! Ідемо в останній, рішучий бій // Там же.— Т. 37.— С. 40.

³⁷⁻³⁸ Ленін В. І. Про голод // Там же.— Т. 36.— С. 341—342.

³⁹ Ленін В. І. Доповідь про поточний момент 27 червня: IV конференція проф. спілок і фабр.-зав. коміт. Москви // Там же.— С. 424.

бідноти. Влітку—восени 1918 р. за допомогою пролетаріату лише в 33 губерніях Центральної Росії біднота створила 140 тис. таких організацій. Заснування комбідів стало найважливішою складовою частиною розвитку революції, боротьби з куркульським контрреволюційним опором, політичної диференціації села. Оцінюючи їх історичне значення, В. І. Ленін підкреслював: «Це крок... є гігантської ваги переломним пунктом в усьому ході розвитку і ладі нашої революції. Цим кроком ми перейшли ту грань, якою відділяється буржуазна революція від соціалістичної...»⁴⁰

Розглядаючи комітети бідноти насамперед як органи згуртування сільської бідноти, Володимир Ілліч вважав їх дійовим інструментом у справі дальшого поглиблення політичного розмежування середнього селянства і куркульства, політичної ізоляції останнього. Вже при підготовці декрету про створення комбідів В. І. Ленін говорив про доцільність залучення до їх роботи середнього селянства. Поряд з цим у його виступах категоричним імперативом звучала вимога: «Куркулям і глитаєм у пролетарських комбідах місця не повинно бути»⁴¹. Він виходив з того, що політику треба будувати так, щоб, з одного боку, вона забезпечувала тісний союз з бідняком, угоду з середняком, а з іншого — завдавала удару по куркулю. «Оголошуючи війну багачам, ми говоримо: «мир хатинам», — наголошував він⁴².

В. І. Ленін вважав дуже важливим донести розуміння цього принципу до свідомості широких мас. Принаймні тричі він був сформульований ним у серпні 1918 р.: «Ми взагалі стояли і стоїмо за нещадну боротьбу з куркулями, але за угоду з середнім селянином і за злиття з сільською біднотою»⁴³. Пізніше, за настійною вимогою Володимира Ілліча, цей принцип було покладено в основу продрозверстки («з бідних селян нічого, з середняка помірно, з багатого багато») ⁴⁴. Він знайшов відображення й у декреті про обкладення сільських господарств натуральним податком.

Вловивши перші ознаки повороту середнього селянства на бік Радянської влади восени 1918 р., В. І. Ленін виступив ініціатором переходу від політики нейтралізації до тісного союзу з ним. У статті «Цінні признання Питирима Сорокіна», аналізуючи зміни у співвідношенні класових сил в країні, Володимир Ілліч наголошував: «Революційний пролетар повинен знати, кого треба придушувати, з ким треба — коли і як — уміти укладати угоду... Уміти досягати угоди з середнім селянином — ні на хвилину не відмовляючись від боротьби з куркулем і міцно спираючись тільки на бідноту — це завдання моменту...»⁴⁵.

Однак проголошення курсу на союз із середнім селянством ще не дає гарантій стабільності політичної поведінки останнього. В. І. Ленін нагадував, що середняк «вагався, вагається і буде вагатися...»⁴⁶. Успіх справи залежить від уміння пролетаріату вірно провести межу між середнім селянством і сільською буржуазією, правильно обрати й ефективно застосовувати методи політичного впливу на них.

Щодо середнього селянства політика Радянської влади полягала в умінні йти на компроміс, поступки, проводити надзвичайно гнучку і обережну тактику, поступово і планомірно залучати його до радянського будівництва: «Партія ставить своїм завданням відокремлювати

⁴⁰ Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради і Всеросійського з'їзду проф. спілок 17 січня 1919 р. // Там же.— Т. 37.— С. 394.

⁴¹ Ленін В. І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній // Там же.— С. 173.

⁴² Ленін В. І. Промова на мітингу в Бутирському районі 2 серпня 1918 р. // Там же.— С. 27.

⁴³ Ленін В. І. Лист до елєцьких робітників // Там же.— С. 34.

⁴⁴ Ленін В. І. До проекту постанови ЦК РКП(б) про продрозверстку на Україні // Там же.— С. 498.

⁴⁵ Ленін В. І. Цінні признання Питирима Сорокіна // Там же.— С. 186.

⁴⁶ Там же.

його від куркулів, привертати його на сторону робітничого класу уважним ставленням до його потреб, борючись з його відсталістю заходами ідейного впливу, а не заходами придушення, прагнучи в усіх випадках, де зачеплено його життєві інтереси, до практичних угод з ним, ідучи на поступки у визначенні способів проведення соціалістичних перетворень»⁴⁷.

Особливо негативно В. І. Ленін ставився до випадків перекручення політики партії, коли до середнього селянства застосовувалися методи насильства, особливо в галузі економіки. Такі випадки, що породжували гостре незадоволення селянства і використовувалися куркульством з метою підриву Радянської влади, Володимир Ілліч гостро засуджував: «...Треба було вжити найвідчайдушніших зусиль, щоб роздушити буржуазію і ті сили, які загрожували роздушити нас. Все це було необхідно, без цього ми не могли б перемогти. Але коли таким же чином діяти щодо середнього селянства, — це буде таким ідіотизмом, таким тупоумством і такою загибеллю справи, що свідомо так працювати можуть тільки провокатори... *Немає нічого безглуздішого, як сама думка про насильство в галузі господарських відносин середнього селянина*»⁴⁸.

Похід робітничого класу на село, організація комітетів бідноти, зміцнення союзу з середнім селянством створювали сприятливі умови для боротьби з куркульською контрреволюцією. Її В. І. Ленін розглядав як складову частину громадянської війни, ставлячи сільську буржуазію в один ряд з найзапеклішими ворогами Радянської влади. У найбільш повному вигляді програма боротьби з куркульською контрреволюцією була викладена Володимиром Іллічем у тезах до II Конгресу Комінтерну. Він відзначав, що куркульство — безпосередній ворог революційного пролетаріату. Тому останній повинен почати ідейну і організаційну підготовку сил для того, щоб поголовно роззброїти куркульство і, водночас з витісненням капіталістів з промисловості, завдати йому при першому ж прояві опору найрішучішого, нищівного удару, озброївши для цього сільський пролетаріат.

Однак В. І. Ленін підкреслював, що експропріація навіть дуже можливих селян не могла бути у той час безпосереднім завданням пролетаріату, оскільки для усупільнення таких господарств ще не було ні матеріальних, ні технічних, ні соціальних умов. В разі опору куркульства Радянській владі або якщо це в інтересах трудящої селянства, конфісковувалася частина земель і реманенту сільської буржуазії⁴⁹.

Наведені положення дають ключ до розуміння особливостей боротьби з куркульською контрреволюцією. Пролетарська революція відбувалася під лозунгом ліквідації експлуататорських класів, тобто і куркульства. Проте тоді, коли в економіці країни переважало дрібнотоварне виробництво, здійснити це завдання було неможливо. Воно висунулося на порядок денний лише при остаточній перебудові сільського господарства на соціалістичних засадах, в умовах суцільної колективізації. До того часу диктатура пролетаріату змушена була проводити курс на обмеження куркульства і придушення його контрреволюційного опору, що зовсім не означало ліквідації його як класу. Останнім часом у періодиці з'являються публікації, в яких стверджується, що куркульство як сільська буржуазія в основному було ліквідоване в період громадянської війни. На підставі цієї тези робиться висновок, що під час колективізації під категорію розкуркулених потрапили в більшості середні селяни. Ми згодні з думкою, що історія колективізації потребує більш глибокого і реалістичного дослідження, що у строках, формах і методах її

⁴⁷ Ленін В. І. Проект Програми РКП(б) // Там же.— Т. 38.— С. 121.

⁴⁸ Ленін В. І. Доповідь про роботу на селі 23 березня: VIII з'їзд РКП(б) // Там же.— С. 194—195.

⁴⁹ Див.: Ленін В. І. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Там же.— Т. 41.— С. 166—167.

проведення були допущені помилки. Однак не можна одні спрощення і схеми замінювати іншими. Не викликає сумніву, що у роки громадянської війни основи куркульського господарства були лише підірвані. На нашу думку, перебільшені і потребують ретельної наукової перевірки дані про те, що протягом другої половини 1918 р. у куркульства було відібрано 50 млн. дес. землі з 80 млн., що їм належали. У роки громадянської війни Радянська влада до куркуля застосовувала політику обмеження і придушення контрреволюційного опору. Вперше у загальному вигляді вона була сформульована В. І. Леніним у грудні 1918 р. на з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун: «Відносно куркуля ми не говоримо так, як відносно поміщика-капіталіста, що його треба позбавити всієї власності. Ми говоримо, що треба зламати опір цього куркуля...»⁵⁰. В дещо зміненому вигляді воно було внесене VIII з'їздом РКП(б) до Програми партії: «Щодо куркульства, сільської буржуазії, політика РКП полягає в рішучій боротьбі проти їх експлуаторських замірів, у придушенні їх опору радянській політиці»⁵¹.

Таким чином, Радянська влада визнавала за куркулями право на трудову діяльність і переслідувала лише їх антирадянські дії. В. І. Ленін підкреслював: «А куркулям ми говоримо: ми і проти вас нічого не маємо, але віддайте ваші надлишки хліба, не спекулюйте і не експлуатуйте чужої праці. До того ж часу, поки цього не буде, ми будемо з вами вести нещадну боротьбу»⁵². У випадку переходу до трудової діяльності куркулі могли розраховувати і на повернення виборчих прав, яких їх позбавила Конституція РСФРР. Володимир Ілліч наголошував, що виборчих прав у країні позбавлена незначна група людей: це експлуатори, в тому числі і куркулі-відрубники, число яких дуже мізерне. «Але Радянська влада не говорить їм, що відбирає у них виборче право. Вона говорить: ми визнаємо право участі в управлінні за кожним, хто хоче припинити експлуатацію чужої праці. Хочеш бути робітником — ласкаво просимо»⁵³.

Отже, Радянська влада надавала куркульству можливість, відмовившись від антирадянської, контрреволюційної боротьби та експлуатації найманої праці, господарювати на своїй землі, суворо дотримуючись законів Радянської влади. Однак цією можливістю куркульство не скористалося. Свого часу Ф. Енгельс говорив, що можливо революції вдасться обійтися без заходів придушення щодо великого селянства. Однак, як відзначив В. І. Ленін на VIII з'їзді РКП(б), «В Росії це припущення не справдилося: ми стояли, стоїмо і будемо стояти в прямій громадянській війні з куркулями. Це неминуче. Ми бачили це на практиці»⁵⁴.

Війна, оголошена куркульством Радянській владі, ставила сільську буржуазію поза законом, змушувала диктатуру пролетаріату вдаватися до надзвичайних форм боротьби: застосування збройної сили, розстрілів, арештів, введення системи заложників, контрибуцій, конфіскацій тощо. В. І. Ленін вимагав найенергійніших дій, які б давали можливість локалізувати куркульські виступи і швидко їх ліквідувати. Коли 5 серпня 1918 р. куркулі підняли заколот у Пензенському повіті, а керівники губвиконкому не змогли оперативного його розгромити, Володимир Ілліч направив у Пензу кілька телеграм, в яких рекомендував застосовувати різноманітні форми боротьби. Зміст цих телеграм свід-

⁵⁰ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р. // Там же.— Т. 37.— С. 345.

⁵¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 53.

⁵² Ленін В. І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній 8 листопада 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 173—174.

⁵³ Ленін В. І. Промова на робітничій конференції Пресненського району 14 грудня 1918 р. // Там же.— С. 355.

⁵⁴ Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету 18 березня: VIII з'їзд РКП(б) // Там же.— Т. 38.— С. 143.

чить про безкомпромісність В. І. Леніна у ставленні до заколотів. 9 серпня В. І. Ленін телеграфує: «...Провести нещадний масовий терор проти куркулів, попів та білогвардійців; сумнівних замкнути в концентраційний табір поза містом». Наступного дня: «Треба з найбільшою енергією, швидкістю і нещадністю придушити повстання куркулів, взявши частину військ з Пензи, конфіскуючи все майно повсталих куркулів і весь їхній хліб». 12 серпня стурбований відсутністю з Пензи інформації про хід боротьби, він в телеграмі висловлює сумнів: «Не хочу думати, щоб Ви проявили зволікання або слабкість під час придушення і під час зразкової конфіскації всього майна і особливо хліба у повсталих куркулів». І ще одна категорична телеграма 14 серпня: «...Ви виявляєте м'якість під час придушення куркулів. Якщо це так, то Ви робите великий злочин проти революції»⁵⁵.

Боротьбу з куркульською контрреволюцією Володимир Ілліч називав «останнім, рішучим боем»⁵⁶. Хід цієї боротьби залежав від розвитку соціалістичної революції на селі, був безпосередньо пов'язаний з переходом від буржуазно-демократичних перетворень до соціалістичних. Під час такого переходу на селі відбувається перегрупування класових сил, створюється союз робітничого класу з середнім селянством, зростає вплив Комуністичної партії, відбувається політична ізоляція куркульства, зникають з політичної арени дрібнобуржуазні партії. В період громадянської війни В. І. Ленін націлював пролетаріат на придушення контрреволюційного опору сільської буржуазії, відкладаючи завдання її ліквідації як класу на більш віддалений історичний період. Розроблені В. І. Леніним стратегія і тактика з цього питання допомогли успішно розгромити куркульську контрреволюцію, завершити громадянську війну, розгорнути соціалістичну перебудову сільського господарства.

В. Ф. Верстюк

В. И. ЛЕНИН О КУЛАЧЕСКОЙ КОНТРРЕВОЛЮЦИИ
И БОРЬБЕ ПРОТИВ НЕЕ

Резюме

В статье раскрывается ленинская концепция борьбы против кулаческой контрреволюции. На основе работ В. И. Ленина дается характеристика кулачества, его социальной базы, показано его место в общероссийском лагере контрреволюции. Значительное внимание уделено вопросу выработки В. И. Лениным стратегии и тактики развития социалистической революции в деревне.

⁵⁵ Ленін В. І. Телеграма Пензенському губвиконкомові. Телеграма В. В. Кураєву. Телеграма Є. Б. Бош. Телеграма О. В. Мінкіну // Там же.— Т. 50.— С. 143, 144, 148, 149.

⁵⁶ Ленін В. І. Товариші-робітники! Ідемо в останній, рішучий бій! // Там же.— Т. 37.— С. 38.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

**ЗАГАЛЬНОМІСЬКІ ПОСТІЙНО ДІЮЧІ
ПАРТІЙНІ КОНФЕРЕНЦІЇ БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ
(травень 1917 — січень 1918 рр.)**

Досліджуючи діяльність більшовиків у революційній боротьбі в Росії, В. І. Ленін відзначав пряму залежність між піднесенням революції і зростанням рядів пролетарської партії¹. Цей висновок був підтверджений практикою трьох російських революцій. Якщо на початку 1905 р. в більшовицьку партію входило 8,4 тис., то в 1907 р., напередодні V з'їзду РСДРП, — 47 тис. членів. В Лютневій революції партія налічувала 24 тис. членів, напередодні Жовтня — 350 тис., тобто збільшилась за цей час майже в 15 разів². За 8 місяців 1917 р. ряди більшовиків України зросли з 2 тис. до 60 тис. (у 30 разів)³.

В. І. Ленін також вказав на зв'язок між зростанням рядів партії, її переходом до напівлегальних чи легальних умов існування і розширення та вдосконалення форм її організації, появою нових форм партійного будівництва. Особливо значні зміни в перебудові форм організаційно-партійної роботи відбулися в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Історико-партійна наука, починаючи з 20-х років, приділяла серйозну увагу питанням про форми організаційно-партійної роботи більшовиків України у Жовтневій революції. Їх торкалися автори ряду статей, брошур, монографій, хронікальних досліджень, упорядники документальних збірників. Проблема довгий час висвітлювалася попутно, в зв'язку із загальними питаннями історії діяльності більшовиків по підготовці мас до соціалістичної революції. Лише в останні десятиріччя з'явилися монографії і статті, які повністю або частково присвячені аналізу організаційно-партійної роботи більшовиків у 1917 р.⁴ Автори цих праць, в найбільшій мірі У. І. Рядніна і Б. І. Корольов, показали перебудову партійних організацій на легальній основі, створення і діяльність заводських, сільських, районних, міських і обласних організацій, проведення періодичних партійних конференцій, висвітлили інші питання будівництва більшовицьких організацій України в умовах революції.

¹ Див.: Ленін В. І. До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їзду // Повне збір. творів.— Т. 7.— С. 72—82; його ж. Про реорганізацію партії // Там же.— Т. 12.— С. 83—93; його ж. Про деякі риси сучасного розпаду // Там же.— Т. 17.— С. 145; його ж. Підсумки піврічної роботи // Там же.— Т. 21.— С. 427—440; його ж. Як В. Засулич вбиває ліквідаторство // Там же.— Т. 24.— С. 22—44; його ж. Більшовики повинні взяти владу // Там же.— Т. 34.— С. 239—241; та ін.

² Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огні трьох революцій: Із історії боротьби більшовиків України за здійснення ленінської стратегії та тактики в трьох російських революціях.— К., 1986.— С. 574.

³ Там же.

⁴ Рядніна У. І. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції.— К., 1958.— 382 с.; Корольов Б. І. На шляху до Жовтня: З історії партійного будівництва на Україні в 1917 р.— К., 1968.— 235 с.; Шиловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні (листопад 1917 — липень 1918 рр.).— Харків, 1972.— 218 с.; Хміль І. В. Утворення більшовицьких організацій, осередків і груп в селах України (березень 1917 — березень 1918 рр.).— УІЖ.— 1973.— № 11.— С. 57—65; Мусієнко В. В. Більшовики України в Жовтневій революції: До історіографії проблеми.— К., 1976.— 196 с.; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях.— К., 1976.— С. 82—175; Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 171—252; Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в 1917 г.: (К освещению вопроса в современной литературе) // Науч. труды по ист. КПСС.— К., 1978.— Вып. 92.— С. 16—23; Тимошенко І. І. Ленінський принцип демократичного централізму в будівництві більшовицьких організацій України (серпень — жовтень 1917 р.) // УІЖ.— 1980.— № 2.— С. 18—30; та ін.

Проте, як не дивно, ніхто з авторів досі не розкрив таку організаційну форму діяльності більшовиків України в 1917 р., як постійно діючі загальноміські партійні конференції — вищі виборні органи керівництва міськими організаціями РСДРП(б). Документи про утворення і діяльність цих органів (протоколи, статuti, інформаційні матеріали) вперше були передруковані в двох збірниках ще в 1957—1962 рр. з більшовицьких газет періоду революції та архівних партійних фондів⁵. Але при цьому упорядники не відзначили характерну особливість цих конференцій, що відрізняє їх від разових періодичних конференцій, — постійний характер їх існування і діяльності. В деяких пізніших публікаціях ця особливість була частково розкрита, але недостатньо, постійно діючі конференції ще не одержали належної характеристики⁶. В енциклопедичному довідникові «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», який вийшов цього року, вміщена невелика замітка автора цих рядків про такі конференції⁷. Але вона не може замінити ґрунтовного аналізу цієї форми діяльності міських більшовицьких організацій.

Дослідження проблеми переконує, що нова форма організаційної діяльності більшовиків явилася в 1917 р. не випадково. Вона була зумовлена потребами будівництва партійних організацій в умовах їх швидкого кількісного зростання. Таке нововведення виникло не скрізь, а лише в найбільших міських партійних організаціях. Виникло воно не відразу після Лютневої революції, а тоді, коли зростання цих організацій вступило в суперечність з нормальним функціонуванням вищих керівних органів міських партійних організацій — їх загальних зборів. Це породжене внутрішнім життям партії явище змусило шукати таку організаційну форму, яка б і в нових умовах забезпечила ефективне керівництво названими організаціями.

Справді, за березень—квітень 1917 р. число членів більшовицьких організацій України збільшилось в кілька разів. На час скликання VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), тобто на 24 квітня, в Харківській організації налічувалось 1200, в Катеринославській, Луганській і Макіївській — по 1500, в Київській — 1900 членів партії⁸. Ще через два місяці Харківська організація зросла до 2400, Луганська — 2596, Катеринославська — 3500, Київська — 4000 членів партії⁹. Ці дані свідчать про бурхливе зростання рядів великих організацій, відображають загальний процес перетворення більшовиків у масову політичну партію.

Скликання в таких умовах загальних зборів у великих міських партійних організаціях ставало практично неможливим. Тоді в містах не було приміщень, де можна було б скликати збори з кількома тисячами учасників. Крім того, неможливо було забезпечити присутність усіх членів організації на загальних зборах і з інших причин (двозмінна робота на підприємствах членів партії — робітників, казарменне станови-

⁵ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.): Сб. документов.— К., 1957.— 980 с.; Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.): Сб. документов и материалов.— К., 1962.— 757 с.

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1971.— С. 167; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917—февраль 1918 гг.: Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. В 2-х ч.— К., 1977.— Ч. 1.— 711 с.; 1982.— Ч. 2.— 959 с.; В а р г а т ю к П. Л., К у р а с И. Ф., С о л д а т е н к о В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— К., 1980.— 373 с.; Іх же. Сплочення більшовиків України на ідейно-політичній платформі Априльських тезисів В. І. Леніна // Велика партія отряд: Из истории большевистских организаций Украины.— К., 1983.— С. 140—159.

⁷ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник.— К., 1987.— С. 403.

⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— Ч. 1.— С. 139—140.

⁹ Там же.— С. 338—339, 372—373.

ще солдатів, несвоєчасне оповіщення про збори, транспортні труднощі тощо). Нерідко на загальні збори з'являлось менше половини усіх членів організації, що позбавляло збори належних повноважень для вирішення питань. Наприклад, у Київській організації в квітні 1917 р. під час обговорення Квітневих тез В. І. Леніна в двох загальних зборах двічі брали участь по 300 чол. із 1900 членів організації¹⁰.

Напевне, саме тому в Київській організації раніше, ніж в інших більшовицьких організаціях України, зародилася ідея створення виборного постійного органу, який би, будучи демократично уповноваженим всією організацією, міг замінити загальні збори і виступати вищим керівником загальноміської партійної організації. 6 травня Київський Комітет РСДРП(б), обговоривши організаційне питання, вирішив надалі відмовитися від скликання загальноміських партійних зборів, замінивши їх загальноміською конференцією, назвавши її «верховним органом Київської організації»¹¹. На засіданні комітету був розглянутий проект структури організації, намічені норми представництва і порядок виборів делегатів (членів) конференції. 10 травня ця структура була обговорена на спеціально скликаних загальних зборах організації, а пізніше остаточно затверджена на першому засіданні загальноміської партійної конференції.

Вибори членів загальноміської конференції проходили в середині травня на загальних зборах районних партійних організацій (один делегат на 40 членів партії), а також на об'єднаних засіданнях і зборах партійних фракцій в Радах, профспілках, міській думі та від комісій загальноміського комітету РСДРП(б). Перелік питань для обговорення конференцією був визначений Київським комітетом партії. Перше засідання конференції відбулося 21 травня. Мандатна комісія, обрана на конференції, затвердила повноваження 51 її члена. Конференція заслухала і обговорила доповідь комітету, його фінансовий звіт, доповіді з місць (чотирьох райкомів, п'яти фракцій у профспілках) та інші питання. Але оскільки порядок денний був перевантажений, засідання в один день не закінчилося, було продовжене і закінчене 28 травня¹².

Серед інших важливих питань цього засідання загальноміської конференції було затвердження структури Київської організації РСДРП(б)—її місцевого статуту. Другий розділ цього документа визначав статус загальноміської конференції, містив такі принципи положення: «Загальноміська конференція є законодавчим органом Київської організації... Конференція є органом постійним і переобирається кожні 3 місяці. Конференція скликається комітетом щомісячно»¹³. Статут визначав також склад конференції, порядок виборів її членів та скликання надзвичайних (позачергових) зібрань конференції.

За статутом Київський комітет РСДРП(б) обирався на загальноміській партійній конференції і був їй підзвітним. В переобраний на конференції 28 травня комітет увійшли Є. Б. Бош, Л. Б. Горвіц, В. М. Довнар-Запольський, М. П. Зарніцин, В. П. Затонський, А. В. Іванов, І. М. Крейсберг, В. М. Примаков, Г. Л. Пятаков, М. В. Реут та інші більшовики — всього 15 чоловік, як це було визначено статутом¹⁴.

Київська загальноміська партійна конференція більшовиків першого скликання існувала до кінця липня, коли її склад було перебрано. Тоді ж на зібраннях конференцій, що відбулися 30 липня і 3 серпня, були заслухані звіти загальноміського і районних комітетів партії, Вій-

¹⁰ Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Сплочение большевиков Украины на идейно-политической платформе Апрельских тезисов В. И. Ленина.— С. 147, 151.

¹¹ Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.).— С. 267.

¹² Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.).— С. 281—289; Голос социал-демократа.— 1917.— 25, 27, 30, 31 мая.

¹³ Большевицские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.).— С. 292.

¹⁴ Голос социал-демократа.— 1917.— 30, 31 мая.

ської організації, більшовицької фракції в Раді робітничих депутатів та переобрано Київський комітет РСДРП(б). До його складу поряд з рядом попередніх працівників увійшли нові члени партії (М. С. Богданов, Я. Б. Гамарник, Л. Л. Пятаков та ін.)¹⁵.

Слідом за Київською організацією загальноміська партійна конференція виникла в Харківській організації РСДРП(б). 25 травня Харківський комітет більшовиків ухвалив скликати загальноміську конференцію, встановивши при цьому, що представники на неї обираються по одному від кожних 20 членів районних або заводських партійних організацій¹⁶. Перше засідання конференції в присутності 68 її членів відкрилося 30 травня. На обговорення конференції було винесено 10 питань, тому перше зібрання конференції продовжувалося 4 дні — 30 і 31 травня, 6 і 12 червня. Серед інших питань на ньому обговорювалися доповідь комітету, його фінансовий звіт, доповіді районних комітетів, статут Харківської організації РСДРП(б)¹⁷.

Цей статут ще раз обговорювався на загальноміській конференції 10 липня і остаточно був затверджений 26 серпня. На відміну від статуту Київської організації він менш чітко визначав повноваження загальноміської конференції як вищого керівного органу місцевої організації. Зокрема, в пункті 8 сказано, що Харківський комітет обирається на загальноміській конференції, але всупереч цьому тут же зазначається, що не конференція, а комітет є керівником Харківської організації. Двоїсто звучить і пункт 4, в якому сказано, що питання про виключення з партії вирішується загальними зборами (тобто збори організації визнаються її вищим органом), а оскаржити їх рішення можна в загальноміській конференції¹⁸.

Перший склад Харківської загальноміської конференції РСДРП(б) працював до початку вересня. На засіданні нового складу конференції 17 вересня Харківський комітет склав звіт про свою роботу. Був обраний новий склад комітету у визначеній статутом кількості 13 чоловік, в тому числі Ф. А. Артем-Сергеев, С. Ф. Буздалін, І. Я. Грязев, М. С. Данилевський, С. І. Покко, М. Л. Рухимович, О. В. Сурик (Ємельянов) та ін.¹⁹.

В Катеринославській організації РСДРП(б) загальноміська конференція була організована пізніше, ніж у Київській та Харківській організаціях. Лише 27 червня Катеринославський комітет обговорив питання про створення загальноміської конференції і схвалив проект її статуту. Комітет визнав конференцію «верховним повноважним органом РСДРП в Катеринославі»²⁰. За статутом вибори членів конференції здійснювалися під керівництвом районних комітетів заводськими організаціями за нормою один делегат на 25 членів партії. Більшовицькі фракції в Раді робітничих і солдатських депутатів, профспілках і міській думі обирали по одному представнику з дорадчим голосом.

В липні статут загальноміської конференції був розглянутий і затверджений загальними зборами Катеринославської організації РСДРП(б), після чого були проведені вибори складу конференції. Перше засідання цього органу відбулось вже після VI з'їзду РСДРП(б) — 11 і 17 серпня. Конференція перебрала Катеринославський комітет більшовиків. До його складу ввійшли Г. І. Петровський, направлений В. І. Ленінін і ЦК партії, В. К. Аверін, Г. М. Баглій, В. О. Ватін (Бистрянський), С. Н. Власенко, С. І. Гопнер, Е. І. Квірінг, М. В. Копилов, Б. А. Ройзенман, М. І. Хавський, Я. А. Епштейн (Яковлев)²¹.

¹⁵ Голос социал-демократа.— 1917.— 3, 13 авг.

¹⁶ Пролетарий.— 1917.— 27 мая, 1 июня.

¹⁷ Большевицские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.).— С. 59—68, 74—76.

¹⁸ Там же.— С. 457—458.

¹⁹ Пролетарий.— 1917.— 19, 20 сент.

²⁰ Звезда.— 1917.— 1 июля.

²¹ Звезда.— 1917.— 10, 20 авг.

Загальноміські конференції як постійна форма організаційної діяльності практикувалися також у деяких міських об'єднаних соціал-демократичних організаціях України. З 27 травня така конференція діяла в Одеській організації РСДРП. Разом з тим тут продовжували скликатися і загальні збори організації. З літа загальноміські конференції функціонували в Миколаївській і Кременчуцькій соціал-демократичних організаціях. Як загальноміські конференції, так і загальні збори в цих організаціях проходили в гострій боротьбі більшовиків проти опортунізму меншовиків-оборонців.

В Одесі 27 травня більшовики залишили засідання загальноміської конференції РСДРП, протестуючи проти диктату меншовиків-оборонців²². В гострих дискусіях проходили загальні збори Одеської організації 12, 16 і 19 червня. Наслідком їх було відмежування від оборонців і створення в Одесі організації більшовиків і меншовиків-інтернаціоналістів, обрання її комітету на чолі з головою О. І. Хмельницьким і секретарем П. С. Заславським. В наступному ця організація утвердилася на більшовицьких позиціях і з 30 вересня стала називати себе більшовицькою організацією²³. На цей час ряди її зросли до 3400 чоловік. Тому було вирішено створити в ній постійно діючу загальноміську конференцію. Перше її засідання відбулося 9 жовтня²⁴.

У Миколаївській організації РСДРП на засіданні загальноміської конференції 4 серпня переважали меншовики-оборонці, які домагалися участі організації у всеросійському меншовицькому з'їзді. Проти цього виступали більшовики. На засіданні конференції 16 серпня, при обговоренні підсумків VI з'їзду РСДРП(б) і меншовицького з'їзду, більшовики і меншовики-інтернаціоналісти відмежувалися від оборонців, створили окрему організацію, обрали її тимчасовий комітет, до складу якого ввійшли О. Й. Зима, І. В. Петров, Й. С. Скляр, І. А. Чигрин та ін.²⁵

Достатньо організаційно зміцнівши, налічуючи до 900 членів, організація створила свій вищий керівний орган — загальноміську конференцію. У вересні—жовтні було проведено два її засідання. На першому з них (9 вересня) був обраний загальноміський комітет організації, на другому (5 жовтня) — був заслуханий звіт про роботу комітету²⁶. Це свідчить про те, що, хоч статуту організація не розробила, загальноміська конференція розглядалася в ній як вищий керівний орган.

У Кременчуці 29 вересня на засіданні загальноміської конференції РСДРП більшовики заявили про свій вихід з об'єднаної організації. Через кілька днів оформилась Кременчуцька організація РСДРП(б), а ще пізніше, коли вона достатньо зміцніла і кількісно зросла, в ній почала діяти загальноміська партійна конференція.

Отже, в переджовтневий період постійно діючі загальноміські конференції існували в 5 міських організаціях більшовиків України, включаючи Миколаївську організацію більшовиків та інтернаціоналістів. У Києві в травні—жовтні, за нашими підрахунками, протягом 11 днів було проведено 6 засідань загальноміської конференції, на яких було обговорено 36 питань. Стільки ж і в таку ж кількість днів засідала загальноміська конференція в Харкові, обговоривши 30 питань. У 6 днів вклала свої 4 засідання конференція в Катеринославі. На них було розглянуто 17 питань. В Одесі і Миколаєві разом у 3 дні відбулося три засідання конференцій, на які було винесено 18 питань. Таким чином, в названих п'яти організаціях у зазначений період в цілому відбулося 19 засідань загальноміських конференцій, на яких було обговорено

²² Южный рабочий (Одесса).— 1917.— 30 мая.

²³ Голос пролетаря.— 1917.— 4 окт.

²⁴ Голос пролетаря.— 1917.— 13 окт.

²⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— Ч. 1.— С. 424.

²⁶ Большевицские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.).— С. 819—820, 822—825.

101 питання. Безперечно, це свідчить про значну ефективність обраної великими міськими партійними організаціями вищої форми керівництва їх діяльністю.

Щоб пересвідчитися в цьому, хоч би коротко зупинимося на змісті питань, що розглядалися на засіданнях конференцій. Значне місце серед них займали питання організаційно-партійного характеру. Крім зазначених вище (доповіді загальноміських комітетів, їх фінансові звіти, звіти підлеглих їм органів, перевибори комітетів), до них слід віднести ще такі організаційні питання, як вибори делегатів на обласні партійні конференції, делегатів на VI з'їзд РСДРП(б), обговорення звітів делегатів та ін. 10 липня Харківська загальноміська конференція обрала Артема (Ф. А. Сергеева), С. Ф. Буздаліна і М. К. Муранова делегатами Донецько-Криворізької обласної конференції РСДРП(б). 24 липня загальноміська конференція заслухала доповіді делегатів обласної конференції. Тут же Артем (Ф. А. Сергеев) і О. В. Сурик (Ємельянов) були обрані делегатами VI з'їзду РСДРП(б) від Харківської організації²⁷. 23 липня екстрене засідання Київської загальноміської конференції обрало А. В. Іванова делегатом VI з'їзду РСДРП(б). Доповіді А. В. Іванова і делегата обласної організації Південно-Західного краю Є. Б. Бош про з'їзд були обговорені на засіданні конференції 6 серпня. Конференція схвалила рішення з'їзду і надіслала ватгана В. І. Леніну і ЦК РСДРП(б)²⁸. В Катеринославі доповідь делегата з'їзду Я. А. Епштейна (Яковлева) була заслухана на першому засіданні загальноміської конференції 11 і 17 серпня. Немало уваги загальноміські конференції приділяли також організаційному забезпеченню виборів до Рад, міських дум, Установчих зборів, повітових земств, вирішенню різних питань партійного життя, поширенню партійної літератури, матеріальній підтримці своїх газет.

Але в центрі діяльності загальноміських конференцій більшовиків були політичні кампанії, що сприяли здійсненню стратегічного курсу партії в соціалістичній революції. Здебільшого в порядку дня вони позначалися як поточний момент. Найчастіше конференції обговорювали ставлення до Рад і Тимчасового уряду. Вже перше засідання Київської загальноміської конференції 21 і 28 травня, обговоривши питання про ставлення до коаліційного Тимчасового уряду, схвалило резолюцію, якою засудило його антинародну внутрішню і зовнішню політику, засудило входження меншовицько-есерівських лідерів у коаліційний уряд. Резолюція вказувала на необхідність посилення виховання робітничого класу, згуртування пролетарів міста і села проти хитань дрібної буржуазії, розгортання роботи в Радах, «бо тільки така робота забезпечить успішний перехід всієї державної влади до рук Рад робітничих, солдатських, селянських і сільськогосподарських робітничих депутатів»²⁹. Резолюція відповідала букві і духові Квітневих тез В. І. Леніна і рішень VII (Квітневої) конференції РСДРП(б). Цей факт особливо важливий, якщо взяти до уваги, що менше місяця назад Київський комітет виступав проти Квітневих тез В. І. Леніна.

12 червня Харківська загальноміська конференція, заслухавши доповіді О. М. Іванова про коаліційне міністерство та О. В. Сурика (Ємельянова) про поточний момент, приєдналась до резолюції ЦК РСДРП(б) з приводу нот Англії і Франції Тимчасовому уряду від 11 і 13 травня, в якій викривалися загарбницькі плани імперіалістів, містився заклик до боротьби проти імперіалістичної війни, за перехід влади в руки Рад. Конференція доручила своїй президії розробити резолюцію про ставлення до коаліційного уряду. 16 червня в «Пролета-

²⁷ Пролетарий.— 1917.— 12, 26 юля.

²⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— Ч. 1.— С. 366.

²⁹ Большевикские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.).— С. 289—291; Голос социал-демократа.— 1917.— 30, 31 мая.

рії» було опубліковане звернення Харківської загальноміської конференції і комітету РСДРП(б), в якому викривався контрреволюційний характер коаліції імперіалістичної буржуазії та урядовських партій. Підкресливши, що «коаліційний уряд не в змозі вирішити завдання, висунуті революцією», звернення закликала робітників, солдатів і селян мобілізувати сили для боротьби з контрреволюцією і вимагати встановлення Радянської влади³⁰.

До осені питання поточного моменту на засіданнях Київської загальноміської конференції обговорювалися двічі. Це зв'язано було з викриттям справжніх цілей організованого Тимчасовим урядом червеного наступу на фронті та посиленням контрреволюційних дій буржуазії після липневих подій. В Харкові засідання конференції, що відбулося після липневого розстрілу робітників і солдатів столиці, спеціально обговорило питання про боротьбу з контрреволюцією і розробило ряд заходів по мобілізації революційних сил³¹. 24 липня на доповідь Артема (Ф. А. Сергеева) про поточний момент конференція схвалила резолюцію розширеної наради ЦК РСДРП(б), Військової організації при ЦК, ПК, МК і Московського окружного комітету РСДРП(б) від 13—14 липня про поточний момент, в основу якої були покладені тези В. І. Леніна «Політичне становище»³². 5 серпня ця ж конференція осудила скликання в Москві т. з. Державної наради, яка мала «законно» передати владу диктатору Корнілову.

У вересні—жовтні на загальноміських конференціях у Катеринославі, Києві, Миколаєві та Одесі обговорювалися питання, пов'язані з розгромом Корнілова, скликанням Демократичної наради і II Всеросійського з'їзду Рад. Нова ситуація, створена розгромом Корнілова, 6 вересня була обговорена на конференції в Катеринославі, а 24 вересня — також на загальних зборах Катеринославської організації, в резолюції яких викривалась контрреволюційна суть Демократичної наради, висувалась вимога негайного скликання II Всеросійського з'їзду Рад і визнавалась неминучість збройної боротьби за владу³³. Це значить, що ленінські листи «Більшовики повинні взяти владу» та «Марксизм і повстання» були відомі в Катеринославі. Ще переконливіше про це свідчать рішення Київської загальноміської конференції 24 і 26 вересня про поточний момент і ставлення до Передпарламенту. Резолюції викривали Демократичну нараду як спробу обману мас, визнавали входження більшовиків у Передпарламент помилкою, вимагали негайного виходу з цього органу і скликання II Всеросійського з'їзду Рад. Конференція гаряче вітала В. І. Леніна «за його істинно революційну позицію в питанні про Наряду і Передпарламент»³⁴.

Обговорення політичних питань на загальноміських конференціях сприяло подоланню серед більшовиків помилок і незгод. На першому засіданні конференція в Києві, формулюючи платформу на виборах у міську думу, допускала технічні угоди з «соціалістичними партіями». Помилкове рішення було опротестоване представником Миської районної організації і виправлене спочатку Київським комітетом, а пізніше і новим засіданням конференції³⁵. Напередодні VI з'їзду РСДРП(б) Г. Л. Пятаков прагнув нав'язати Київській організації і її делегатові на з'їзд свою помилкову резолюцію з національного питання. Але загальноміська конференція 23 липня її відхилила, підтримавши резолюцію з національного питання, схвалену VII (Квітневою) конферен-

³⁰ Там же.— С. 76, 78—79, 915.

³¹ Пролетарий.— 1917.— 12, 18 июля.

³² Пролетарий.— 1917.— 26 июля.

³³ Звезда.— 1917.— 6, 26 сент.

³⁴ Голос социал-демократа.— 1917.— 29 сент.; Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.).— С. 736—742.

³⁵ Большевистские организации Украины (март — ноябрь 1917 г.).— С. 294, 301, 336.

цією РСДРП(б)³⁶. На засіданнях конференції 3 і 6 серпня Г. Л. Пятаков і його прихильники в складі Київського комітету виступали проти курсу VI з'їзду партії на збройне повстання, але під впливом доповідей делегатів з'їзду Є. Б. Бош і А. В. Іванова, змушені були зняти свій проект резолюції з поточного моменту³⁷. Коли у вересні опортуністична більшість Київського комітету делегувала Г. Л. Пятакова на Демократичну нараду і в Передпарламент, меншість членів комітету опротестувала це рішення. За її наполяганням 24—26 вересня було скликане екстрене засідання загальноміської конференції. Конференція не тільки схвалила політичні резолюції, а й піддала критиці опортуністичну лінію більшості членів Київського комітету, вивела з його складу найбільш опортуністично настроєних членів (М. П. Зарніцина, І. М. Крейсберга), зажадала виходу Г. Л. Пятакова з Передпарламенту³⁸.

У Харкові на засіданні загальноміської конференції при обговоренні питання про ставлення до Державної наради доповідач Я. В. Мартянов* і частина членів конференції виступили за участь у нараді. Але більшість членів конференції схвалила вірне рішення бойкотувати це збіговисько контрреволюційної буржуазії та угодовців³⁹. У Катеринославі на рішення загальноміської конференції 19 жовтня наклався відбиток конституційних ілюзій, які поділялися частиною організації та її комітету. Конференція вирішила на час виборчої кампанії до Установчих зборів припинити агітацію за перевибори Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів⁴⁰. Помилка була виправлена з деяким запізненням, в кінці року.

У післяжовтневий період тріумфальної ходи Радянської влади скликання засідань загальноміських партійних конференцій на Україні продовжувалось. Протягом листопада 1917 — січня 1918 р. в Харкові, Києві, Катеринославі, Миколаєві, Одесі і Кременчуці відбулося 9 засідань (в 11 днів) загальноміських конференцій, на яких було обговорено 39 політичних, ідеологічних та організаційно-партійних питань. Регулярно проходили засідання конференцій у Харківській і Київській організаціях. У першій з них за цей час відбулося три, в другій — два засідання. В решті організацій конференції провели по одному засіданню. Але оскільки політична обстановка ускладнювалася, що вимагало колективного вирішення важливих питань боротьби з українською буржуазно-націоналістичною контрреволюцією за встановлення влади Рад, більшовицькі організації Катеринослава, Миколаєва, Одеси і Кременчука вдавалися до проведення розширених засідань комітетів, партійних нарад і загальних зборів, хоч на останні з'являлась неповна частина членів організації.

Перше засідання загальноміської конференції цього періоду відбулося 8—9 листопада в Харківській організації. Присутній на ньому представник ЦК РСДРП(б) Я. Й. Ровінський зробив огляд жовтневих революційних подій в Петрограді і Москві. Конференція вирішила послати вітання «петроградським і московським товаришам, які добилися перемоги над урядом капіталістів»⁴¹. Було заслухано звернення ЦК РСДРП(б) «До всіх членів партії і до всіх трудящих класів Росії» з приводу виходу Зінов'єва, Каменєва, Рикова та інших капітулянтів з складу ЦК і РНК. Засудивши їх дії, конференція запропонувала ЦК партії вжити до них заходів як до «дезорганізаторів робітничої справи

³⁶ Голос социал-демократа.— 1917.— 25 июля.

³⁷ Бош Евгения. Год борьбы: Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации.— М.: Л., 1925.— С. 38—40.

³⁸ Бош Е. Год борьбы.— С. 39—40; Голос социал-демократа.— 1917.— 29 сент.
* Я. В. Мартянов, який у 1917 р. допускав опортуністичні хитання, в 1920 р. в Криму перейшов у врангелівську контррозвідку і видав їй більшовицьке підпілля (Літопис революції.— 1928.— № 1.— С. 165).

³⁹ Пролетарий.— 1917.— 8 авг.

⁴⁰ Звезда.— 1917.— 22 окт.

⁴¹ Донецкий пролетарий (Харків).— 1917.— 11 нояб.

і пролетарської партії». Одностайно підтримавши позицію В. І. Леніна в конфлікті з Вікжелем, вона висловилась за зміцнення Радянського уряду і встановлення влади Рад у Харкові.

Тоді ж (10 листопада) загальноміська конференція в Катеринославі, обговоривши поточний момент, схвалила резолюцію про організацію влади. Засудивши вихід частини народних комісарів із РНК, вона все ж під впливом Е. І. Квірінга та Я. А. Епштейна (Яковлева) наполягала на створенні «однорідного соціалістичного уряду», тобто підтримала позицію Каменева на переговорах з Вікжелем⁴².

19 листопада відбулася загальноміська конференція в Києві. Серед найважливіших питань, які на ній обговорювалися, були поточний момент і соціал-демократія України. Матеріали цього засідання, на жаль, не публікувалися і не збереглися. Судячи по непрямым даним, в основі обговорення поточного моменту могло бути ставлення до Центральної ради і Всеукраїнського з'їзду Рад. Після допущених раніше помилок більшість членів організації наближалася до правильного вирішення цих питань. В питанні про партійне будівництво на Україні все ще існувало два погляди. Один розглядав майбутнє об'єднання більшовиків України як складову частину РСДРП(б), інший — відстоював утворення окремої партії більшовиків України. Правильний підхід до цієї проблеми був знайдений на Обласному (Крайовому) з'їзді РСДРП(б) в Києві в грудні 1917 р., а ще пізніше, в 1918 р., питання було остаточно вирішено на І з'їзді КП(б)У.

27 грудня відбулося останнє засідання Київської загальноміської конференції, на якому незначною більшістю голосів було схвалено рішення про організацію негайного збройного повстання⁴³. Хоч комітет вніс корективи у це рішення, визнавши негайне збройне повстання нереальним, воно зрештою сприяло підготовці Київського січневого збройного повстання 1918 р.

31 грудня 1917 — 1 січня 1918 р. вдруге в післяжовтневий період зібралось засідання загальноміської конференції в Харкові. Воно було розширеним: крім членів конференції, в ньому брали участь члени районних, загальноміського і обласного комітетів РСДРП(б), більшовицьких фракцій ЦВК Рад України, обласної і міської Рад робітничих і солдатських депутатів. На засіданні був присутній Надзвичайний комісар РНК на Україні Г. К. Орджонікідзе, за ініціативою якого були усунуті незгоди між обласними організаціями Харкова і штабом військ по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії та ЦВК Рад України. Конференція визнала ЦВК Рад і Народний Секретаріат вищими органами Радянської влади на Україні, а місцеві (обласні) органи влади — їм підпорядкованими⁴⁴. Але на засіданні 13 січня конференція відійшла від цього рішення, закріпивши незалежність Харківської губернської партійної організації від крайової партійної організації України⁴⁵. Харківська організація, яка включила до складу загальноміського комітету активних прихильників автономії Донбасу С. П. Васильченка, М. П. Жакова і В. Г. Філова, в наступному сприяла утворенню Донецько-Криворізької Радянської республіки.

Спеціальний розгляд історії загальноміських партійних конференцій більшовиків України періоду підготовки і проведення Жовтневої революції дозволяє зробити висновок, що, як форма організаційно-партійної діяльності, ці конференції зарекомендували себе цілком позитивно. Діючи як вищий колективний орган, вони залучали до активної керівної

⁴² Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— Ч. 2.— С. 178—179.

⁴³ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника событий.— Ч. 2.— С. 585.

⁴⁴ Большевистские организации Украины (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.).— С. 170—172, 173—174.

⁴⁵ Там же.— С. 184—185.

роботи широкий актив міських місцевих організацій, слухали звіти комітетів і переобирали їх склад, впливали на вироблення політичної лінії їх діяльності в революції. Відзначені недоліки витікали не з форми, а змісту діяльності цих органів, були виявом ідейно-політичної незрілості чи помилок частини членів організацій.

Оцінюючи значення загальноміських партійних конференцій, слід зважити на те, що вони були лише однією з багатьох організаційних форм роботи більшовиків, яка до того ж не одержала поширення в усіх великих міських більшовицьких організаціях України. Вони відіграли певну роль не як самодостатня форма, а як діюча в сукупності з іншими — загальними зборами міських і районних організацій, засіданнями загальноміських, районних і заводських партійних комітетів, з усіма засобами масово-політичної роботи серед трудящих, спрямованими на організацію сил для боротьби за перемогу соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні.

У 1918 р., коли Україна була захоплена німецько-австрійськими окупантами, кількість членів партійних організацій різко зменшилась. Партійні організації знаходились на нелегальному становищі. В цих умовах зникла можливість проведення загальноміських постійних партійних конференцій. В наступному вони не відновлювались. Але нагромаджений у 1917 р. досвід діяльності постійно діючих загальноміських конференцій пізніше, починаючи з 20-х років, в умовах розширення кількісного складу партійних комітетів, певною мірою був творчо використаний при запровадженні системи пленарних засідань цих комітетів.

П. Л. Варгатюк

ОБЩЕГОРОДСКИЕ ПОСТОЯННО ДЕЙСТВУЮЩИЕ
ПАРТИЙНЫЕ КОНФЕРЕНЦИИ БОЛЬШЕВИКОВ УКРАИНЫ
(май 1917 — январь 1918 гг.)

Резюме

В статье освещаются общегородские партийные конференции как высшая форма руководства крупными местными организациями большевиков Украины, возникшая в условиях подготовки Октябрьской революции, раскрываются особенности их деятельности в сравнении с общими партийными собраниями (выборный постоянный состав членов, периодичность его пленарных заседаний), анализируется содержание заседаний конференций.

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ РАДЯНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО КЛАСУ:
ТРАДИЦІЇ ЖОВТНЯ І СУЧАСНІСТЬ

Ідеї міжнародної солідарності, спільності інтересів пролетарів різних країн були властиві робітничому руху з перших же виступів робітників проти експлуататорів у 30-х роках ХІХ ст. Проте лише з появою теорії класової боротьби, яку розробили К. Маркс і Ф. Енгельс, ці ідеї дістали наукове обґрунтування. Пролетарський інтернаціоналізм як ідеологія й політика є важливою зброєю в боротьбі за соціальне та національне визволення народів, перемогу соціалістичної революції й побудову нового суспільства, зміцнення світової системи соціалізму й дальший розвиток революційного процесу у світі. Як свідчить досвід історії, відома марксистсько-ленінська теза про те, що капітал — сила

міжнародна і щоб її перемогти, потрібна міжнародна єдність пролетаріату¹, з кожним новим етапом історичного розвитку набуває дедалі глибокого змісту.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції ознаменувала новий етап у розвитку пролетарського інтернаціоналізму. Як один з головних ідейно-політичних та моральних принципів робітничого класу, він став основою внутрішньої й зовнішньої політики Радянської держави, набув нових форм і особливостей. Уперше в історії був покладений початок принципово новим відносинам між націями та народностями в одній країні — відносинам довір'я й дружби, братньої взаємодопомоги та співробітництва. І на міжнародній арені партія більшовиків також діяла у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Перші ж кроки уряду Країни Рад, особливо ленінський Декрет про мир, показали, що його політика відповідає інтересам та сподіванням усіх народів світу.

Перемога Жовтневої революції об'єктивно поставила робітничий клас Радянської держави, партію більшовиків в авангард світового революційного процесу, поклавши на них величезну історичну відповідальність як за побудову соціалістичного суспільства у нашій країні, так і за захист інтернаціональних інтересів міжнародного комуністичного й робітничого руху. «...Ми вправі пишатися, — відзначав В. І. Ленін, — і ми пишаємося тим, що нам припало щастя *почати* побудову радянської держави, *почати* цим нову епоху *всесвітньої історії*, епоху панування *нового класу*, який пригноблюється в усіх капіталістичних країнах і йде всюди до нового життя, до перемоги над буржуазією, до диктатури пролетаріату, до визволення людства від ярма капіталу, від імперіалістських воєн»².

Після перемоги соціалістичної революції у Росії інтернаціональним обов'язком пролетарів усіх країн стала всемірна підтримка завоювань Жовтня, боротьба за зміцнення й захист молодої держави робітників та селян як бази розвитку світового революційного руху. Робітничий клас, трудящі капіталістичних країн під керівництвом комуністів почали боротися за зміну політики правлячих кіл своїх держав щодо першої у світі робітничо-селянської країни, за негайне юридичне її визнання і розвиток співробітництва з нею, створювали численні товариства й спілки друзів молодої республіки з метою поширення правди про батьківщину Жовтня, пропаганди уроків та досвіду революції, діяльності більшовицької партії й зміцнення дружби з радянським народом. Сотні тисяч зарубіжних інтернаціоналістів — болгар, угорців, німців, поляків, чехів, словаків, сербів, представників інших народів — воювали в 1918—1920 рр. у Червоній Армії майже на всіх фронтах громадянської війни, подавали на заклик Комінтерну трудящим Країни Рад безпосередню виробничо-технічну допомогу у соціалістичному будівництві в період реконструкції народного господарства. «Наш народ, — відзначається у Зверненні ЦК КПРС «До радянського народу» в зв'язку з 70-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції, — не забуде зарубіжних борців-інтернаціоналістів, які кинули клич «Руки геть від Радянської Росії!», які стали зі зброєю в руках на захист завоювань Жовтня»³.

У ході боротьби за владу Рад, захист та зміцнення молодої Радянської республіки склалася небачена в історії бойова, морально-політична співдружність робітничого класу нашої країни з трудящими зарубіжних держав. Приклади міжнародної пролетарської солідарності

¹ Див.: Ленін В. І. Лист до робітників і селян України // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 41.

² Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції // Там же.— Т. 44.— С. 148.

³ До радянського народу: Звернення Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу // Рад. Україна.— 1987.— 14 берез.

у пожовтневий період, як і вірності робітничого класу Країни Рад революційним традиціям пролетаріату Росії, який «був завжди інтернаціоналістським не на словах, а на ділі»⁴⁻⁵, вписані яскравими сторінками у всесвітню історію. Ставши провідною силою суспільства, радянський робітничий клас усією своєю діяльністю утверджував й утверджує принципи інтернаціоналізму, збагачуючи їх новим змістом, різноманітністю форм.

Інтернаціоналізм робітничого класу СРСР полягає насамперед у тому, що він першим на практиці підтвердив загальні закономірності соціалістичної революції та будівництва соціалізму, показавши приклад іншим загонам міжнародного пролетаріату. Величезне інтернаціональне значення має досвід побудови трудящими нашої країни першого у світі соціалістичного суспільства. Робітничий клас вніс вирішальний вклад в економічні досягнення Радянського Союзу, у побудову соціалізму, продемонстрував глибоке розуміння своєї відповідальності за розвиток світової соціалістичної співдружності, вірність своєму інтернаціональному обов'язку. Його революційні традиції, політичний, організаційний, соціальний і виробничо-технічний досвід, ініціатива й енергія в справі здійснення докорінних перетворень у радянському суспільстві на сучасному етапі є дороговказом для аналогічної діяльності робітничого класу інших країн.

Інтернаціональна природа робітничого класу СРСР виявилася також у тому, що під керівництвом Комуністичної партії він активно боровся за створення багатонаціональної Країни Рад і відіграв провідну роль у виникненні нової історичної спільності людей — радянського народу. Останній сформувався на базі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, марксистсько-ленінської ідеології, інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу.

Зміна умов діяльності останнього в міру розгортання соціалістичного будівництва позначилася на характері виявлення його інтернаціональної природи. Якщо в перші роки влади Рад інтернаціональною справою робітничого класу та його партії були захист завоювань Жовтня, організація суспільного виробництва на соціалістичних засадах, зміцнення братерської єдності й згуртованості народів нашої країни, то з посиленням економічної могутності СРСР, поширенням його впливу на світову політику сфера інтернаціоналізму радянських робітників значно розширюється, дедалі більшого значення набувають, зокрема, їх міжнародні контакти.

Важливим джерелом постійного збагачення пролетарського інтернаціоналізму, в тому числі інтернаціоналізму радянського робітничого класу, є розвиток світового революційного процесу, що завжди викликає появу нових форм міжнародної солідарності трудящих. Багатогранний діалектичний зв'язок між пролетарським інтернаціоналізмом і світовим революційним процесом є закономірністю, дія якої простежується протягом усієї історії міжнародного робітничого руху, зокрема й історії його передового загону — радянського робітничого класу. Тому при висвітленні традицій інтернаціоналізму останнього, основних напрямів та форм його виявлення обов'язковою умовою є врахування того незаперечного факту, що робітники СРСР йдуть в єдиному строю з усіма революційними, національно-визвольними, демократичними і миролюбними силами сучасності.

Класова єдність дій з міжнародним робітничим рухом виявлялася у різних масштабах та формах на всіх етапах розвитку інтернаціоналізму радянського робітничого класу: і в роки пожовтневого революційного піднесення у світі, побудови основ соціалізму в СРСР, й у пе-

⁴⁻⁵ Ленін В. І. Лист до об'єднаного засідання ВЦВК, 3 жовт. 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 94.

ріод другої світової війни, і в роки післявоєнної перебудови світу, відбудови народного господарства Радянської країни, й на сучасному етапі вдосконалення соціалізму у СРСР, дальшого розвитку світового революційного процесу.

Це питання досить переконливо й повно розкрито в численних працях радянських істориків, хоч і нерівномірно стосовно різних етапів історії. Якщо інтернаціоналізм робітничого класу СРСР, його міжнародні зв'язки у повоєнний час, включаючи період другої світової війни, досліджено в радянській історіографії глибоко й всебічно завдяки насамперед працям А. І. Авруса, Б. М. Забарка, В. В. Іваненка, Ю. А. Львуніна, О. А. Макаренка, В. Ю. Мельниченка, С. В. Мокіна, Л. С. Озерова, А. Я. Панкратова, Г. Я. Тарле та інших авторів, багатом колективним монографіям, у тому числі виданим на Україні⁶, то значно менше висвітлено інтернаціональні зв'язки радянських робітників у повоєнні роки, особливо в період вдосконалення соціалізму у СРСР і на сучасному етапі розвитку світового революційного процесу. Змістовні дослідження О. З. Ваксера, А. І. Доронченкова, В. А. Єжова, А. В. Макеева, Н. К. Петрової, І. А. Росенко, В. К. Спицина й ряд колективних праць⁷ далеко не вичерпують висвітлення значно зрослих як кількісно, так і якісно інтернаціональних зв'язків робітничого класу СРСР на сучасному етапі. Як справедливо підкреслювалося в цьому зв'язку у передовій статті журналу «Коммунист» «Всесвітньо-історичний досвід робітничого руху. Результати та проблеми наукових досліджень», історичним прикладом своєї творчої діяльності, як і безпосередніми міжнародними зв'язками, радянський робітничий клас виконує велику інтернаціональну місію, й те, що зроблено вченими в дослідженні даної проблеми, можна вважати лише першими кроками⁸.

Необхідність поглибленого вивчення нових проявів інтернаціоналізму робітничого класу СРСР, розвитку його міжнародних зв'язків на сучасному етапі пояснюється не лише недостатньою увагою дослідників до цієї важливої сторони життєдіяльності провідної сили радянського суспільства. Ця необхідність зумовлена насамперед тим, що з початку 70-х років під впливом ряду внутрішніх та зовнішніх об'єктивних умов і факторів настав якісно новий етап у розвитку міжнародних зв'язків робітничого класу СРСР.

По-перше, в міру зростання ролі міжнародного фактора у житті нашої, як і решти країн світу, коли спочатку на етапі розрядки й боротьби за її збереження та поглиблення, а потім в умовах загострення міжнародної обстановки і виникнення реальної загрози ядерної війни значно активізувалася зовнішньополітична діяльність Радянського Союзу, особливого значення набула участь робітничого класу у СРСР в антивоєнному русі, у боротьбі прогресивних сил планети за мир та безпеку народів. Як справедливо зауважив професор Т. Таїров, багато елементів нового мислення в міжнародних справах, яке всебічно обґрунтувало й запропонувало світу нове радянське керівництво у середині 80-х років, зароджувалося саме в рядах антивоєнного руху

⁶ Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні, 1917—1920.— К., 1967.— 344 с.; Інтернаціональна сила ленинських ідей: В. І. Ленін і революційний рух в країнах Центральної і Південно-Східної Європи.— К., 1970.— 518 с.; Международная солидарность трудящихся. 1917—1923.— Киев, 1978.— 352 с.; Движение международной солидарности трудящихся. 1924—1932. Киев, 1980.— 396 с.; Международная солидарность трудящихся в борьбе против фашизма и угрозы войны, 1933—1939.— Киев, 1984.— 318 с.; Антифашистская солидарность в годы второй мировой войны (1939—1945).— Киев, 1987.— 336 с.; та ін.

⁷ Москва інтернаціональна.— М., 1977.— 280 с.; Інтернаціоналізм — испытанное оружие рабочего класса СССР. Межвуз. сб.— Л., 1980, Вып. 6.— 224 с.; Порожденные социалистическим интернационализмом.— Киев, 1980.— 290 с.; Інтернаціональне співробітництво трудящихся Ленинграда.— Л., 1982.— 167 с.; та ін.

⁸ Коммунист.— 1981.— № 7.— С. 23.

при активній участі робітничого класу СРСР та інших країн соціалістичної співдружності⁹.

По-друге, бурхливе піднесення світового революційного процесу відкрило нові можливості для виявлення класової солідарності й розвитку інтернаціональних зв'язків провідної сили радянського суспільства з робітниками капіталістичних держав, політичної підтримки трудящих країн, що розвиваються, і подання їм економічної допомоги, а також для поглиблення всебічної взаємодії на дво- та багатосторонній основі з робітничим класом держав соціалістичної співдружності. Адже вступ країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги у новий, інтеграційний етап співробітництва, дедалі глибші взаємовплив і переплетення їх народногосподарських комплексів, виникнення принципово нових форм міжнародних відносин між ними, заснованих на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, дальша демократизація зв'язків братніх держав, процес інтернаціонального зближення народів останніх, що розвивається, — ці, а також деякі інші фактори зумовили зростання активності радянських робітників, як і їх колег по праці за рубежом у сфері інтернаціональних контактів. У результаті робітничий клас усіх країн соціалістичної співдружності дедалі більше стає важливим фактором у соціально-економічному житті не тільки своєї власної держави, а й братніх країн у цілому.

Отже, він стає силою, суспільне значення якої виходить за межі однієї держави.

Провідна роль робітничого класу в розвитку країн світової соціалістичної співдружності, поглибленні економічної інтеграції держав — членів РЕВ становить одну з нових форм здійснення ним своєї все-світньо-історичної місії.

Виходячи з вищесказаного, нам уявляється можливим та необхідним поряд із загальновищезазначеними у науковій літературі трьома напрямками соціальної активності (у сферах виробничо-трудової діяльності, суспільно-політичного життя й духовної культури та побуту) виділити окремо як цілком самостійний напрям діяльності робітничого класу СРСР на сучасному етапі його активність у сфері міжнародних відносин. Це нове суспільно-політичне явище — важливий фактор формування зовнішньої політики КПРС і Радянської держави на сучасному етапі.

Не можна твердити, що ця сторона діяльності робітників СРСР зовсім не цікавить дослідників. Кожного року з'являються нові публікації, присвячені міжнародним зв'язкам робітничого класу нашої країни, його національних, регіональних та галузевих загонів. Проте ці контакти розглядаються, як правило, у контексті міжнародної діяльності КПРС і Радянської держави. А в працях, присвячених безпосередньо розвитку провідної сили нашого суспільства, навіть таких найфундаментальніших, як, наприклад, монографія Е. В. Клопова «Робочий клас СРСР (Тенденції розвитку в 60—70-е годы)» (М., 1985), при соціальній характеристиці робітників навіть не згадується про такий важливий напрям їх діяльності, як активність у сфері міжнародних відносин. У кращому разі дослідники розглядають інтернаціональні зв'язки робітничого класу лише як складову частину його суспільно-політичної активності. Однак з цим також навряд чи можна погодитися не тільки тому, що на сучасному етапі міжнародні контакти робітників відіграють дедалі зростаючу роль у розв'язанні як внутрішніх завдань вдосконалення соціалізму, так і зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних завдань Комуністичної партії й Радянської держави, а і тому, що інтернаціоналістська діяльність робітничого класу СРСР не обмежується сферою суспільно-політичною: вона такою ж, а в межах світової соціалістичної співдружності та щодо країн, які

⁹ Танров Т. Момент истины // Новое время.— 1987.— № 19.— С. 12—13.

розвиваються, навіть більшою мірою поширюється на виробничо-економічну й духовно-культурну сфери.

Таким чином, розглядаючи розвиток радянським робітничим класом народжених Великим Жовтнем традицій інтернаціоналізму, його багатогранні міжнародні зв'язки на сучасному етапі, слід враховувати не тільки те, що за минулі десятиліття значно зросли масштаби, збагатилися зміст і форми останніх, а й ту, дедалі очевиднішу реальність, що завдяки цілеспрямованій діяльності КПРС по широкому залученню народних мас, насамперед робітників до розв'язання практичних зовнішньополітичних завдань, посиленню інтернаціональної роботи громадських організацій трудящих, їх активність у сфері міжнародних відносин стала самостійним та комплексним за своїм значенням напрямом діяльності всього радянського народу.

Безумовно, основними суб'єктами інтернаціоналістської діяльності робітничого класу СРСР, пов'язаної з боротьбою проти воєнної небезпеки, за відвернення загрози ядерної війни, з вирішенням інших глобальних проблем сучасності, а також з розвитком міжнародних зв'язків і співробітництва з трудящими зарубіжних країн, виступають Комуністична партія й Радянська держава, профспілкові, молодіжні, жіночі та інші громадські організації. Беручи активну участь у міжнародних зв'язках партійних, державних, різних громадських органів й організацій, робітничий клас нашої країни відіграє важливу роль у реалізації миролюбної зовнішньої політики партії та держави, в створенні сприятливих зовнішньополітичних умов для розв'язання чергових завдань соціалістичного будівництва, зміцнення економічного й оборонного потенціалу СРСР. Однак і безпосередня участь трудящих у різних формах цієї діяльності (від масових маніфестацій та інших акцій на захист миру до прямих контактів між делегаціями й трудовими колективами з різних країн, безпосереднього обміну з ними досвідом роботи) має дедалі зростаюче значення для реалізації міжнародної політики КПРС, в основі якої лежить пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм. Як відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, провідна соціальна тенденція — зрушення у бік демократизації — дедалі голосніше і переконливіше заявляє про себе в міжнародній політичній дійсності¹⁰.

На цю тенденцію вказують також результати проведених у 70-і — на початку 80-х років у ряді областей СРСР, зокрема Української РСР, соціологічних досліджень. Під час них вивчалися ступінь інформованості та активності трудящих у сфері міжнародних відносин, їх ціннісні орієнтації щодо зовнішньополітичного курсу, який проводять на основі інтернаціоналістських принципів Комуністична партія і Радянська держава. Так, дослідження, проведені в Дніпропетровській та Львівській областях, показали глибоке розуміння багатонаціональними трудовими колективами принципів інтернаціоналізму. 82% опитаних робітників різних національностей Дніпропетровська й Нікополя правильно оцінили роль економічних зв'язків своїх заводів і фабрик з підприємствами країн соціалістичної співдружності¹¹.

У ході конкретно-соціологічних досліджень на київських підприємствах «Точелектроприлад», «Більшовик», заводі верстатів-автоматів ім. М. Горького та Дарницькому шовковому комбінаті особлива увага приділялася ставленню трудящих до інтернаціоналістської діяльності Радянської держави, зокрема, до питань подання матеріальної й моральної допомоги країнам, які розвиваються, національно-визвольним рухам, соціалістичним державам. Відповіді 4148 робітників під-

¹⁰ Див.: Відповіді М. С. Горбачова на запитання газети «Уніта» // Рад. Україна.— 1987.— 20 трав.

¹¹ Великий Октябрь и строительство коммунизма.— Днепропетровск, 1977.— С. 140—141.

приємств столиці УРСР свідчили, що 95,9% загального числа опитаних схвалювали діяльність нашої країни по всіх названих напрямках, 2% — виявили негативне ставлення до подання матеріальної допомоги іншим державам, 2,1% — не дали відповіді. Причому дехто не відповідав через те, що не вважав себе компетентним у цьому питанні¹².

Величезний інтерес радянських трудящих до проблем зовнішньої політики КПРС, світового розвитку в цілому, а також їх високу активність у справі здійснення зовнішньополітичного курсу нашої країни підтверджують результати анкетного опитування 2206 працівників 32 підприємств і організацій Ворошиловградської області УРСР. Особливу стурбованість у трудящих (86% опитаних) викликає проблема збереження миру на землі. Переважна більшість анкетованих (84%) усвідомлюють свою особисту причетність до розвитку всебічних зв'язків СРСР з народами соціалістичних держав (беруть участь у різних формах співробітництва та в розвитку інтернаціональних зв'язків з трудящими братніх країн) і виявляють готовність рішуче захищати справу соціалізму у будь-якій з них. Близько 88% опитаних дають позитивну оцінку розвитку відносин Радянського Союзу з державами Азії, Африки, Латинської Америки й схвалюють безплатну допомогу нашої країни народам, які борються за своє соціальне та національне визволення¹³.

Проведене анкетування дало змогу визначити ступінь розуміння трудящими значення своєї повсякденної виробничої діяльності з точки зору зовнішньополітичних завдань КПРС і Радянської держави. Більшість опитаних (близько 54%) відзначають взаємозв'язок результатів своєї праці й успіхів у здійсненні зовнішньої політики країни. При цьому важливо підкреслити, що, як встановило анкетування, найбільш принциповий, класово-партійний підхід до важливих проблем міжнародних відносин демонструє робітничий клас, що висококваліфіковані робітники відзначаються розвинутою політичною ерудицією та що найбільш правильні світоглядні позиції в оцінці сучасного міжнародного становища займають комуністи — ідейний авангард радянського народу¹⁴. Тому цілком обгрунтованим є висновок організаторів цього соціологічного дослідження про те, що у цілому його результати свідчать про провідну роль робітничого класу в нашому суспільстві, його активну позицію, зокрема щодо зовнішньополітичної діяльності КПРС і Радянської держави.

В цьому плані заслуговують уваги також результати соціологічних досліджень, проведених у першій половині 80-х років Інститутом соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР (Ужгородське відділення) й Інститутом суспільних наук Словацької академії наук (г. Кошице, ЧССР). Метою спільного дослідження радянських і чехословацьких учених, проведеного серед трудящих 30 колективів Закарпатської області УРСР та Східно-Словацької області ЧССР (опитано по 450 чол. з кожної сторони), стали вивчення механізму здійснення дружніх відносин трудящих двох братніх країн, а також визначення їх місця й ролі в дальшому розвитку цих контактів, того, що дають їм дружба та інтернаціональні зв'язки у політичному, економічному і духовному житті.

Результати дослідження дали досить переконливі докази того, що провідна роль в організації й розвитку цих дружніх відносин у тру-

¹² Лаврова Л. Ф. Интернационализм советского народа: Социальная активность народных масс в сфере международного социалистического сотрудничества.— Киев, 1975.— С. 85.

¹³ Внешняя политика КПСС и общественное мнение: Материалы социологического исследования / Подготовлены А. И. Плескачевским. Киев, 1987.— С. 4, 5, 7.

¹⁴ Там же.— С. 11, 13.

дових колективах належить первинним партійним організаціям, адміністрації та комітетам профспілки, а головним джерелом інтернаціональних зв'язків, їх рушійною силою є трудящі, які беруть безпосередню участь у здійсненні останніх¹⁵. Результати дослідження свідчать також про велику заінтересованість трудівників Закарпатської області в дальшому розвитку і поглибленні співробітництва з трудящими Східно-Словацької області, збільшенні свого особистого вкладу у зміцнення братньої дружби між радянським та чехословацьким народами¹⁶. Так, 75% опитаних трудящих Закарпаття, які ще не брали участі в інтернаціональному соціалістичному змаганні, й 71% трудівників Східної Словащини висловили бажання стати учасниками цієї прогресивної форми співробітництва: 29,8% закарпатців — взяти участь в обміні з друзями бригадами «від верстата до верстата», а 25,5% — у тематичній поїздці до зарубіжних колег по праці¹⁷⁻¹⁸.

Дані соціологічних опитувань можна вважати наочним свідченням високого рівня інтернаціоналістської свідомості трудящих СРСР, насамперед робітників, їх активної участі в здійсненні міжнародної політики КПРС і Радянської держави, готовності переважної більшості з них ще дійовіше брати безпосередню участь у розвитку різних форм інтернаціональних зв'язків.

Однак найвагомим підтвердженням зрослої політичної свідомості робітничого класу СРСР, його вірності традиціям Жовтня, своєму інтернаціональному обов'язку є практичні справи. А вони переконливо свідчать, що в міру дальшого вдосконалення соціалістичного суспільства у нашій країні та розвитку світового революційного процесу інтернаціоналізм радянського робітничого класу постійно поглиблюється й збагачується, набуває якісно нових рис. Адже і нині зберігає свою глибину й точність визначення інтернаціоналізму, дане В. І. Леніним. «Інтернаціоналізм на ділі, — вказував вождь світового пролетаріату, — один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху у революційній боротьбі в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної в усіх без винятку країнах»¹⁹. Це визначення підкреслює єдність національних та інтернаціональних завдань робітничого класу, вказує головні напрями його інтернаціоналістської діяльності.

На сучасному етапі інтернаціоналізм робітничого класу СРСР найбільш дійово втілюється в удосконаленні соціалізму й прискоренні соціально-економічного розвитку нашої країни: у наполегливій боротьбі за розв'язання найважливішого завдання наших днів — забезпечення миру, відвернення загрози ядерної війни; в активній підтримці миролюбної політики КПРС і Радянської держави; у зміцненні світової соціалістичної співдружності — міжнародного союзу нового типу; в розвитку всебічної взаємодії, обміну досвідом з трудящими братніх країн соціалізму; у зміцненні єдності світового революційного процесу, позицій міжнародного пролетаріату, зокрема, в політичній підтримці, безкорисливій економічній допомозі та розвитку виробничих зв'язків

¹⁵ Керечанин В. М. Некоторые данные социологических исследований эффективности приграничных дружественных связей // *Družobné vzťahy pracujúcich Zakarpátia a Východného Slovenska: História a súčasnosť (Materiály z československo-sovietskeho vedeckého seminára)*. — Kosice, 1985. — S. 253.

¹⁶ Там же. — С. 257—258.

¹⁷⁻¹⁸ Студеняк П. Ю., Сясько І. М. Внесок трудових колективів Радянської України у зміцнення інтернаціональних зв'язків трудящих СРСР і ЧССР. — К., 1987. — С. 45.

¹⁹ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції // Там же. — Т. 31. — С. 164—165.

з трудящими країн, які розвиваються, й у класовій солідарності, розширенні контактів з робітниками капіталістичних держав; у безустанній боротьбі з усілякого роду проявами націоналізму і великодержавного шовінізму; в захисті та творчому розвитку інтернаціоналізму, марксизму-ленінізму — ідейної основи міжнародного комуністичного й робітничого руху.

Розвиваючись по цих напрямках, інтернаціоналізм робітничого класу СРСР, його міжнародні зв'язки стали важливою, органічною складовою частиною миролюбної, інтернаціоналістської зовнішньої політики Комуністичної партії та Радянської держави.

Коротко спинимося на тих напрямках інтернаціоналістської діяльності робітничого класу СРСР, які завдяки його ініціативі збагатилися в останні роки більш глибоким змістом і новими формами.

Останнє десятиліття позначене небувало активною участю широких трудящих мас нашої країни у боротьбі за зміцнення загального миру. І це цілком закономірно. Адже вона є магістральним напрямом діяльності Комуністичної партії й Радянської держави на міжнародній арені. У Програмі КПРС записано: «Захистити і зміцнити мир, приборкати сили агресії та мілітаризму в ім'я життя нинішнього і прийдешніх поколінь — немає вищої й відповідальнішої місії. Світ без воєн, без зброї — ідеал соціалізму»²⁰. Робітничий клас СРСР показує приклад послідовної дійової боротьби за мир та безпеку народів. Зростання активності широких трудящих мас й їх організацій у боротьбі за розв'язання найжагучіших міжнародних проблем — зміцнення миру і загальної безпеки — один з найважливіших факторів світової політики на сучасному етапі.

Про активну, цілеспрямовану антивоєнну діяльність робітничого класу, всіх трудящих нашої країни проти імперіалістських та імперіалістичних сил свідчать також проведення масових акцій за припинення гонки озброєння, заборону зброї масового знищення, кампанії солідарності з народами, які борються за соціальне й національне визволення. Так, у 70-х роках у СРСР відбулися кампанії, спрямовані на захист народів В'єтнаму, Лаосу, Сирії, Лівану, Конго, Анголи, Ефіопії, Нікарагуа та інших держав від агресії й зазіхань з боку реакційних сил імперіалізму. А кампанія міжнародних миролюбних сил проти нейтронної бомби в 1977—1978 рр., у якій активну участь взяли трудящі Радянської країни, набула таких масштабів, що Сполучені Штати змушені були відкласти її виробництво. Ще більших масштабів досяг протест миролюбної громадськості планети проти планів «зоряних воєн», висунутих адміністрацією США. Активно провели трудящі СРСР кампанію на підтримку нової Стокгольмської відозви Всесвітньої Ради Миру «За припинення гонки озброєння, за розрядку і роззброєння!» (1975 р.); під нею підписалося практично все доросле населення країни — понад 185 млн. радянських людей²¹.

Збирання підписів під новою Стокгольмською відозвою в СРСР, як й у всьому світі, супроводжувалося масовими виступами громадськості, організацією мітингів та маніфестацій, спрямованих проти гонки озброєння, виданням брошур, плакатів і листівок, читанням тематичних лекцій. За час цієї кампанії протягом двох місяців в Українській РСР було проведено 185 тис. мітингів та зборів, на яких виступили близько 700 тис. чоловік, прочитано 250 тис. тематичних лекцій, а до Радянського фонду миру трудящі республіки внесли майже 4 млн. крб.²²⁻²³

²⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 203.

²¹ Правда.— 1977.— 11 янв.

²²⁻²³ Історія Української ССР: В 10 т. Київ, 1985.— Т. 10.— С. 217.

Більше як 100 тис. москвичів підтримали заклик Всесвітньої Ради Миру на проведених у столиці СРСР зборах і мітингах²⁴.

Ще більшого розмаху набув антивоєнний рух у 80-ті роки. Так, у відповідь на рішення НАТО (1979 р.) про розміщення нових американських ядерних ракет середньої дальності на європейському континенті радянські прихильники миру проголосили заклик «Ні — ядерній зброї в Європі, ні на Сході, ні на Заході!». 800 тис. з них пройшли вулицями Москви у жовтні 1982 р.²⁵ Понад 3 млн. трудящих Української РСР взяли участь у Тижні масових виступів за мир, проти ядерної загрози, що відбувся в травні 1982 р.²⁶ Про зростання антивоєнного руху у нашій країні свідчать, зокрема, й такі факти: якщо 6 травня 1983 р. на мітинг-маніфестацію проти розміщення американської ядерної зброї на території ФРН зібралися понад 15 тис. жителів столиці Радянської України, то 26 жовтня 1983 р. уже 100 тис. киян брали участь в антивоєнному мітингу, що проводився у рамках Дня ООН та Тижня дій за роззброєння і продемонстрував тверду рішучість радянських людей зробити все від них залежне для захисту миру на Землі, а 5 травня 1984 р. Місячник миру на Україні відкрився маніфестацією й грандіозним 250-тисячним мітингом трудящих Києва²⁷. Якщо в 1984 р. у Херсонській області УРСР відбулося 4714 антивоєнних мітингів та зборів, фестивалів і конкурсів, інших акцій, в яких взяли участь 1 470 580 чол., то у 1985 р. учасниками антивоєнних виступів уже стали 1 754 865 жителів Херсонщини²⁸.

Трудящі Радянської країни, беручи активну участь в усіх міжнародних акціях миролюбної громадськості, значною мірою сприяють створенню матеріальної бази руху за мир. Їх добровільні внески у створений 1961 р. Радянський фонд миру дають змогу подавати матеріальну допомогу національно-визвольному руху в зарубіжних країнах, жертвам імперіалістичної агресії, сприяти проведенню різних міжнародних заходів, спрямованих на зміцнення миру й дружби між народами. До кінця 70-х років на громадських засадах у СРСР, в усіх союзних республіках, на різних підприємствах, в установах, колгоспах та радгоспах було створено понад 350 тис. комісій сприяння Фонду миру, що об'єднують більш як 75 млн. активістів²⁹.

Вирішальний вклад у поповнення Радянського фонду миру вносить робітничий клас. У Дніпропетровській області УРСР, наприклад, у другій половині 70-х років його вкладниками стали 84% усіх промислових підприємств і близько 50% будівельних організацій. Майже 1 млн. трудящих області регулярно відраховували кошти в Фонд миру³⁰. Постійними його учасниками стали, зокрема, 85 тис. робітників Волзького автомобільного заводу ім. 50-річчя Радянської влади. 1973 р., в дні підготовки до Всесвітнього конгресу миролюбних сил у Москві, колектив підприємства передав у цей Фонд 100 тис. крб. Відтоді трудові вахти миру стали на заводі традицією³¹.

Така дійова форма участі трудящих у боротьбі за мир, як вахти миру на промислових підприємствах та будовах, рейси миру на транспорті, народилася в 70-ті роки з ініціативи робітничого класу Москви й набула поширення у трудових колективах усюди країни. Так, традиційними стали вахти миру і вахти пам'яті та інші антивоєнні й патріотичні ініціативи на виробничому об'єднанні «Красный богатырь», сто-

²⁴ Москва интернациональная.— М., 1977.— С. 275.

²⁵ Новое время.— 1987.— № 19.— С. 12.

²⁶ История Украинской ССР.— Т. 10.— С. 667.

²⁷ Там же.— С. 668; Укр. іст. журн.— 1986.— № 1.— С. 29.

²⁸ Сайко В. И., Запорожец В. Х. Все мы в ответе за мир.— Симферополь, 1986.— С. 6.

²⁹ Общественность и проблемы войны и мира.— М., 1978.— С. 283.

³⁰ Петрова Н. К. Общественно-политический облик советской рабочей молодежи (70-е годы).— М., 1986.— С. 83.

³¹ Интернационализм — испытанное оружие рабочего класса СССР.— С. 99.

личному заводі автотракторного електроустаткування, виробничому взуттєвому об'єднанні «Заря» і багатьох інших багатотисячних колективах Москви, Херсонському суднобудівному виробничому об'єднанні ім. 60-річчя Ленінського комсомолу, Львівському автотранспортному об'єднанні 12876 та сотнях інших великих підприємствах країни³². Широко відгукнулися трудові колективи Донецької області УРСР у 1978 р. на заклик колективів бригад двічі Героя Соціалістичної Праці Г. Я. Горбаня та Героїв Соціалістичної Праці П. С. Негруци й В. І. Латарцева організувати вахти і рейси миру, трудові десанти й зароблені гроші внести в Фонд миру. Трудящі області внесли того року у цей Фонд 3,4 млн. крб.³³

В робітничому середовищі народилася й така ініціатива, як Вахта пам'яті — Вахта миру, що традиційно проводиться на Україні з 9 квітня по 9 травня. У 1985 р. в республіці на честь 40-річчя Перемоги над фашизмом цю Вахту провели майже 34,5 тис. трудових колективів, до складу яких було зараховано понад 10 тис. Почесних членів — героїв і активних учасників війни³⁴.

Радянський робітничий клас дедалі частіше обирає конкретний напрям збирання коштів: у 70-ті — в першій половині 80-х років вони призначалися на організацію та проведення міжнародних форумів прихильників миру, на допомогу чилійським патріотам і героїчному в'єтнамському народові для його успішної боротьби проти агресорів, жертвам апартеїду у Південній Африці, голодуючим народам Центральної Африки, страйкуючим гірникам Великобританії тощо. В 1977 р. робітники ленінградського виробничого об'єднання «Арсенал» перерахували у Фонд допомоги чилійським патріотам та їх сім'ям 12,2 тис. крб., а щоб зібрати кошти на користь відбудови народного господарства В'єтнаму, пропрацювали безплатно одну годину. Це дало змогу створити у СРВ компресорну станцію³⁵. 33,8 тис. крб. перерахували в 1975 р. у Фонд допомоги В'єтнаму трудові колективи Ферганської області Узбецької РСР і близько 2 млн. крб. трудящі Білоруської РСР³⁶.

Дійовою підтримкою в'єтнамського народу у відбудові зруйнованого війною народного господарства СРВ була безкорислива матеріальна допомога з боку радянських профспілок. Так, на початку 1973 р. профспілки СРСР ухвалили рішення подати профспілкам та трудящим В'єтнаму допомогу в розмірі 200 тис. крб.³⁷, на початку 1975 р. — передати народові СРВ медичні інструменти, медикаменти, продовольчі й інші товари на сумму 500 тис. крб.³⁸, а 15 квітня 1979 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ згідно з численними побажаннями радянських трудящих прийняли рішення направити у Фонд допомоги братньому В'єтнаму 75% коштів, одержаних від проведення Всесоюзного комуністичного суботника, присвяченого 109-й річниці з дня народження В. І. Леніна³⁹.

Розглянутими напрямками та формами участі радянського робітничого класу в боротьбі за мир, за зміцнення її матеріальної бази, що є свідченням усвідомлення своєї відповідальності за долю світу, не обмежується його конкретний вклад у проведення миролюбної зовнішньої політики нашої країни, в розвиток традицій пролетарського інтернаціоналізму. Так, кровною справою робітничого класу, всіх радянських трудящих протягом усього періоду існування світової системи соціалі-

³² Зернов Е. Е. Интернациональные связи профсоюзов Москвы.— М., 1986.— С. 121—123.

³³ История рабочих Донбасса.— Т. 2.— С. 325.

³⁴ Укр. іст. журн.— 1986.— № 1.— С. 29.

³⁵ Интернациональное сотрудничество трудящихся Ленинграда.— С. 133—134.

³⁶ Архив Союза советских обществ дружбы и культурной связи с зарубежными странами (ССОД), ф. Р-9576, оп. 20, спр. 943, арк. 16, 103.

³⁷ ЦА ВЦРПС, ф. 1/5451, оп. 17/52, спр. 42, арк. 87.

³⁸ Там же, спр. 67, арк. 40—41.

³⁹ Правда.— 1979.— 15 апр.

му було й є всемірне зміцнення останньої як оплоту миру і соціального прогресу, відбиття спроб міжнародної імперіалістичної реакції підірвати міцність соціалістичного ладу в окремих державах, ослабити та зруйнувати єдність і згуртованість братніх країн.

Зокрема інтернаціональним обов'язком, почуттям відповідальності за долю світового соціалізму керувався радянський робітничий клас в період кризових подій кінця 60-х років у ЧСРСР й початку 80-х років у ПНР. В ті складні для чехословацьких і польських трудящих роки у виробничих колективах СРСР проходили численні збори та мітинги на підтримку зусиль братніх партій і робітників ЧСРСР та ПНР по захисту соціалістичних завоювань. На їх адресу йшли листи солідарності, в яких висловлювалися дружні почуття й готовність подати всемірну підтримку та інтернаціональну допомогу.

Однак найхарактернішою особливістю вияву інтернаціоналізму робітничого класу СРСР на сучасному етапі, його зростаючими за значенням напрямками є безпосередні міжнародні зв'язки з робітниками інших країн, що останнім часом набули надзвичайно широких масштабів і відзначаються великою багатоманітністю. Аналіз цих зв'язків радянського робітничого класу дає змогу кваліфікувати останні умовно так: за їх змістом та сферами суспільного життя, до яких вони належать (виробничо-економічні, політичні, культурні й т. п.); по суб'єктах міжнародних відносин і відповідно по групах населення, що беруть участь у їх розвитку (партійні, профспілкові, молодіжні, жіночі й зв'язки по лінії інших громадських організацій, поріднених міст та областей різних країн); по групах держав (інтернаціональні зв'язки і співробітництво з робітниками соціалістичних країн, з трудящими країн, які розвиваються, й капіталістичних держав); по формах міжнародних зв'язків—туризм, обмін делегаціями та спеціалізованими групами, робітничими бригадами, участь в інтеграційних будовах, діяльності спільних підприємств і об'єднань, у розвитку прямих зв'язків й інтернаціонального соціалістичного змагання (для країн—членів РЕВ) тощо.

Наведемо приклади, що свідчать про масштаби міжнародних зв'язків радянського робітничого класу на сучасному етапі. Так, з 1971 по 1982 рр. в СРСР побували близько 12 тис. зарубіжних профспілкових та робітничих делегацій і майже 9 тис. делегацій радянських профспілок виїжджали за кордон⁴⁰⁻⁴¹. Протягом 1974—1982 рр. тільки по лінії Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» СРСР відвідали понад 1,5 млн. юнаків та дівчат із зарубіжних держав і понад 1,2 млн. радянських молодих людей побували за той період у своїх ровесників за кордоном. Причому, близько 60% усіх учасників закордонних туристичних поїздок та членів численних молодіжних делегацій із СРСР становили молоді передовики виробництва — робітники й колгоспники⁴². В розвитку міжнародних інтернаціональних зв'язків тільки по лінії Союзу радянських товариств дружби з народами зарубіжних країн брали участь понад 50 млн. трудящих СРСР. У середині 80-х років у нашій країні налічувалося 1300 республіканських, крайових, обласних, районних, міських відділень радянських товариств дружби, які об'єднували майже 31 тис. первинних організацій — колективів підприємств, колгоспів, радгоспів, учбових і наукових закладів, творчих організацій⁴³.

Про інтенсивність виробничо-економічних зв'язків робітничого класу СРСР свідчать такі дані. Зовнішньоторговельний оборот Радянського Союзу збільшився за 1970—1985 рр. в 6,4 раза й становив у 1985 р.

⁴⁰⁻⁴¹ Проблеми мира и социализма.—1980.—№ 5.—С. 95; Правда.—1982.—17 марта.

⁴² Петрова Н. К. Указ. соч.—С. 108.

⁴³ Материалы к 60-летию Союза советских обществ дружбы и культурной связи с зарубежными странами.—М., 1985.—С. 45.

понад 141,5 млрд. крб.⁴⁴ У виробництві експортної продукції беруть участь дедалі більше підприємств країни. Це означає, що все більша кількість робітників стають учасниками розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Так, на рубежі 70—80-х років експортні замовлення для зарубіжних держав виконували понад 250 підприємств Ленінграда, більш як 360 — Білоруської РСР, близько 1200 — УРСР. Тисячі кращих представників робітничого класу СРСР брали та беруть участь у будівництві, реконструкції й експлуатації народногосподарських об'єктів у зарубіжних країнах: з кінця 40-х і до початку 80-х років було заплановано при економічному й технічному сприянні Радянського Союзу побудувати 4216 підприємств та інших об'єктів, з яких на той час введено в експлуатацію 2576 об'єктів, зокрема 1885 — у соціалістичних і 680 — у державах, які розвиваються⁴⁵.

Виявом високої політичної, інтернаціоналістської свідомості робітників та спеціалістів СРСР є також їх допомога в підготовці національних робітничих кадрів для деяких соціалістичних країн і держав, які розвиваються. На початок 1976 р., наприклад, на радянських підприємствах дістали професійну підготовку 40 тис. чоловік з країн, які розвиваються, а на об'єктах, що споруджувалися у самих цих державах, при сприянні СРСР до 1982 р. було підготовлено 650 тис. чол. кваліфікованих робітників та технічного персоналу⁴⁶. Інтернаціоналізм радянського робітничого класу виявляється також і у передачі ним багатого виробничого й політичного досвіду, соціалістичного ставлення до праці трудящим країн, які розвиваються, в утвердженні в їх рядах ідей міжнародної пролетарської солідарності.

Важливе соціальне значення мають і ділові контакти радянських робітників із спеціалістами з капіталістичних держав. Адже економічні зв'язки СРСР з цими країнами дедалі більше виходять за межі суто торгових та фінансових операцій. Так, іноземні спеціалісти здійснюють спільно з радянськими робітниками й інженерами монтаж, наладку і пуск імпортованого у СРСР з капіталістичних держав промислового устаткування. Розпочався також процес створення в нашій країні спільних із західними фірмами підприємств. Радянські замовлення дають змогу капіталістичним державам зайняти на виробництві сотні тисяч робітників, що має важливе значення для останніх в умовах існуючого там хронічного безробіття. Безумовно, розширення ділових контактів робітничого класу СРСР з трудящими капіталістичних країн сприяє розвитку взаєморозуміння між народами, зміцненню інтернаціональної пролетарської солідарності.

Багатогранністю та інтенсивністю відзначаються виробничо-економічні зв'язки й співробітництво радянських робітників з трудящими держав соціалістичної співдружності, розвиток і поглиблення яких в умовах економічної інтеграції країн—членів РЕВ—переконливе свідчення невичерпності форм пролетарського інтернаціоналізму, яскравий вияв активності робітничого класу у сфері міжнародних відносин. Безсумнівно, що нині, коли СРСР, інші держави соціалістичної співдружності роблять рішучі кроки по поглибленню та вдосконаленню інтернаціональної взаємодії, широкої демократизації зовнішньоекономічних відносин, розвитку, зокрема, таких прогресивних форм співробітництва, як прямі зв'язки підприємств, спільні об'єднання й підприємства країн-членів Ради Економічної Взаємодопомоги, відкриваються нові можливості для розширення і збагачення інтернаціональних зв'язків робітників братніх держав.

⁴⁴ Мир социализма в цифрах и фактах. 1985: Справочник. М., 1986.— С. 129.

⁴⁵ Построено при экономическом и техническом содействии Советского Союза.— М., 1982.— С. 21.

⁴⁶ Брицкий П. П. Помощь стран социализма в подготовке кадров для освободившихся государств.— Львов, 1986.— С. 78, 89.

Таким чином, у міру зміцнення та дальшого вдосконалення соціалізму в нашій країні, розвитку світового революційного процесу, у результаті змін в умовах діяльності радянського робітничого класу й завдяки цілеспрямованій політиці КПРС по широкому залученню трудящих мас до розв'язання практичних зовнішньополітичних завдань, їх інтернаціональному вихованню, а також посиленню міжнародної діяльності масових громадських організацій і творчої ініціативи самих робітників відбуваються глибокі зміни у характері виявлення народжених Жовтневою революцією традицій інтернаціоналізму. Революційна творчість народних мас постійно збагачує зміст бойового заклику основоположників наукового комунізму «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». В результаті на сучасному етапі активність робітничого класу у сфері міжнародних відносин виділилася в самостійний, комплексний за своїм значенням напрям його діяльності.

С. В. Виднянський

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ СОВЕТСКОГО РАБОЧЕГО КЛАССА: ТРАДИЦИИ ОКТЯБРЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Резюме

В статье на основе осмысления теоретических аспектов пролетарского интернационализма и анализа конкретно-исторического материала рассматриваются вопросы развития советским рабочим классом интернациональных традиций Великого Октября. Раскрываются возросшие масштабы, обогащение содержания и форм интернационализма и международных связей рабочего класса СССР на современном этапе, обосновывается выделение его активности в сфере международных отношений во вполне самостоятельное и комплексное по своему значению направление деятельности рабочих.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН (Київ)

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І СОЦІАЛІСТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Велика Жовтнева соціалістична революція стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесові — заміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією. «Наша революція, — відзначається у Зверненні ЦК КПРС «До радянського народу» — найвидатніша подія ХХ століття, що сповістила початок нової ери в житті людства. Час глибоко розкрив її неминуше значення, висвітлив гігантські можливості, які відкриває соціалістичний суспільний розвиток. У нашій свідомості, в наших почуттях Жовтень — це предмет найвищої національної гордості радянських людей. Революція стала безприкладним злетом історичної творчості мас, зоряним часом перемігшого народу, який скинув ярмо капіталістичної і поміщицької експлуатації»¹.

Перемога соціалістичної революції в Росії поклала початок визволенню від гноблення, політичного безправ'я і темряви найчисленнішого трудового класу країни — селянства. Виникнувши ще у ході розкла-

¹ Комуніст України. — 1987. — № 4. — С. 3.

ду первіснообщинного ладу, воно віками вело боротьбу проти експлуататорів. Однак тільки з появою робітничого класу створилися передумови для розв'язання селянського питання, оскільки, по-перше, збіглися їхні корінні інтереси у боротьбі проти різних форм експлуатації, і, по-друге, пролетаріат є найбільш послідовним революційним класом, здатним відстоювати не тільки свої класові цілі, а й усіх експлуатованих і пригночених народних мас.

К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що об'єднання сил робітничого класу і трудящого селянства є неодмінною запорукою перемоги над капіталом. Розвиваючи ідеї основоположників наукового комунізму, В. І. Ленін у праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» обґрунтував необхідність революційного союзу цих двох класів як головної умови повалення влади поміщиків і капіталістів.

Саме революційний союз робітничого класу і селянства став одним з вирішальних факторів перемоги Великого Жовтня. Вже на II Всеросійському з'їзді Рад було прийнято написаний В. І. Леніном Декрет про землю.

Він поклав початок докорінним соціально-економічним змінам у сільському господарстві Країни Рад, що завершилися створенням колгоспно-радгоспного ладу.

Питання соціалістичного перетворення сільського господарства, в тому числі на Україні, дістали відображення у багатотомній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу», «Нарисах історії Комуністичної партії України», «Історії Української РСР», в нарисах історії обласних партійних організацій. Ряд колективних досліджень і монографій присвячено здійсненню колективізації сільського господарства безпосередньо в нашій республіці². Процес аграрних перетворень, здійснених на Україні згідно з ленінським Декретом про землю в перші роки Радянської влади, розкривається у дослідженнях П. М. Першина, М. А. Рубача та П. С. Кувшинова³. Питання соціалістичних змін у сільському господарстві республіки у 1918—1920 рр. висвітлюються у працях Ю. Ю. Кондуфора й І. І. Шевченка⁴, 1921—1925 рр.— М. Д. Березовчука й П. М. Денисовця⁵, в період масового колгоспного руху— М. Т. Куца, Г. М. Шарлая, І. І. Слинька та Ф. Д. Піджарого⁶. Ряд досліджень присвячено розвитку аграрного сектора Української РСР у

² Історія колективізації сільського господарства Української РСР: У 3-х т.— К., 1962.— Т. 1: Колгоспне будівництво на Україні, 1917—1927.— 851 с.; К., 1965.— Т. 2: Здійснення колективізації сільського господарства, 1927—1932.— 839 с.; К., 1976.— Т. 3: Змінення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні, 1933—1937.— 787 с.; Історія селянства Української РСР: У 2-х т.— К., 1967.— Т. 2.— 550 с.

³ Першин П. М. Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції.— К., 1962.— 546 с.; Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции.— Киев, 1956.— 456 с.; Кувшинов П. Здійснення перших декретів на Україні.— К., 1973.— 85 с.

⁴ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольств. политики, 1918—1920 гг.).— Киев, 1964.— 263 с.; Шевченко И. И. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочего класса и крестьянства, 1919—1920.— Киев, 1968.— 352 с.

⁵ Березовчук М. Перші соціалістичні перетворення на селі: Про організацію сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень.— К., 1976.— 149 с.; Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр.— Харків, 1963.— 154 с.

⁶ Куц М. Т. Компартия Украины в борьбе за здійснення ленінської аграрної політики.— К., 1979.— 175 с.; Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України, 1927—1932.— К., 1961.— 156 с.; Шарлай Г. М. Боротьба робітничого класу України за створення нової технічної бази соціалістичного землеробства, 1927—1932.— Харків, 1974.— 134 с.; Піджарий Ф. А. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу, 1927—1937.— Харків, 1973.— 139 с.

1943—1980 рр.⁷, в тому числі й у її західних областях⁸, а також економічним та соціальним процесам, які відбуваються в радянському селі на сучасному етапі⁹.

Однак у цих працях висвітлено не всі проблеми соціалістичних перетворень у сільському господарстві України. Зокрема, обійдено увагою місцеві особливості здійснення ленінського плану кооперування селянства, а також помилки, що були при цьому допущені. Заповнити цю прогалину й поставив за мету автор даної статті.

Декретом про землю в країні було ліквідовано всі форми феодальної і капіталістичної земельної власності. Земля проголошувалася державною (загальнонародною) власністю. Поміщицькі маєтки, удільні, монастирські й церковні землі з усім реманентом і присадибними будовами переходили у розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів.

Скасування приватної власності на землю по суті було націоналізацією землі. У зв'язку з цим слід навести зауваження В. І. Леніна, висловлені ним з приводу суджень автора брошури «Канун революції» Л. Надеждіна (Е. О. Зеленського). Останній вимогу націоналізації формулював так: «перетворення державної, удільної, церковної, поміщицької землі в народну власність, в національний фонд для роздачі в довгострокову оренду трудящому селянству на найбільш пільгових умовах»¹⁰. Володимир Ілліч вважав, що, підтримуючи буржуазну націоналізацію, не слід виключати при цьому селянські землі, як це зробив Надеждін. «Якщо ми зберігаємо *приватне* господарство на землі,— писав В. І. Ленін,— знищуючи тільки приватну власність на землю, то було б прямо реакційно робити в цьому відношенні виняток для дрібного власника»¹¹.

Передбачення В. І. Леніна про можливість збігу в часі націоналізації всіх земель і конфіскації поміщицької справдилося. У Декреті про землю, як уже відзначалося, було проголошено як націоналізацію поміщицьких, так і конфіскацію усіх земель. Практично конфіскація здійснювалася в умовах, коли у законодавчому порядку вже було скасовано приватну власність на землю і її було передано у власність Радянської держави. В Декреті давалося чітке правове визначення націоналізації землі. Вона оголошувалася всенародним надбанням і за статтею 8-ю включалася до загальнонародного земельного фонду. Факт проголошення Радянською владою націоналізації землі було зафіксовано і у Законі про соціалізацію землі (лютий 1918 р.)¹².

Характерно, що поряд з цим Радянська влада здійснила націоналізацію основних засобів виробництва в усіх галузях народного госпо-

⁷ Буцько М. О., Лавринович М. І. Відродження колгоспного села: Комуністична партія України—організатор відродження сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни.— К., 1968.— 168 с.; Юрчук В. І. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і розвиток народного господарства, 1945—1952.— К., 1965.— 255 с.; Беренштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села: Колгоспні і радгоспні партійні організації України між XX і XXII з'їздами КПРС.— К., 1968.— 212 с.; Туников І. Г. Партийные организации Украины в борьбе за повышение эффективности колхозного производства, 1965—1975.— Харьков, 1976.— 151 с.; Шевченко В. Ф. Авангард трудівників села: Досвід роботи сільських партійних організацій України.— К., 1980.— 167 с.; Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР, 1959—1980.— Киев, 1980.— 167 с.

⁸ Столяренко В. П. Ленінським шляхом: Діяльність Комуністичної партії по організаційному зміцненню колгоспів західних областей України.— К., 1984.— 239 с.; Черниш І. Д. Комуністична партія України—організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР.— К., 1968.— 267 с.

⁹ Гаврилюк А. Е. Социальная политика КПСС на селе: Из опыта работы парторганизаций Украины.— Киев, 1984.— 272 с.; Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы.— Киев, 1986.— 240 с.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії // Повне збір. творів.— Т. 6.— С. 317—318.

¹¹ Там же.— С. 318.

¹² Див.: Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Там же.— Т. 37.— С. 306.

дарства. «Націоналізація землі, заводів, фабрик, банків,— підкреслюється у новій редакції Програми КПРС,— забезпечила необхідні передумови для утвердження і розвитку суспільної соціалістичної власності, організації планової системи господарства»¹³.

Націоналізація не зводилася до ліквідації приватної і встановлення суспільної власності на землю. Вона мала важливе значення для створення умов розвитку соціалістичного в майбутньому сільського господарства. В. І. Ленін відзначав з цього приводу, що в результаті націоналізації землі у Радянській країні «...створено земельний лад, найбільш гнучкий в розумінні переходу до соціалізму» та що «...націоналізація землі дала найбільші можливості пролетарській державі перейти до соціалізму в землеробстві»¹⁴.

Дальшим розвитком і обґрунтуванням Декрету про землю був Закон про соціалізацію землі. Остання була головним пунктом аграрної програми есерів. Вони помилково вважали, що передача землі селянам за зрівняльним принципом при збереженні капіталістичної приватної власності на усі інші засоби виробництва вже і забезпечить перехід до соціалізму.

Однак знищення приватної власності на землю при збереженні її на решту засобів і всього товарно-капіталістичного виробництва не тільки не спинило б, а навіть посилювало б вплив капіталу на село і диференціацію селянства.

Тому більшовики рішуче викривали ілюзії, пов'язані із соціалізацією землі. Однак і у Декреті про землю, і в Законі про її соціалізацію містився пункт про зрівняльне землекористування. Це зумовлювалося тим, що в умовах диктатури пролетаріату принцип зрівняльного землекористування не був перешкодою для здійснення революційної аграрної програми. Більшовики пішли на поступку трудовому селянству у цьому питанні, вважаючи, що головним у Декреті про землю і в Законі про соціалізацію землі є факт її націоналізації, і що саме життя переконає в утопічності надій на «прихід соціалізму» в результаті лише зрівняльного поділу землі. Прийняття Закону про соціалізацію не скорочувало, а розширювало розмах революції, активізувало боротьбу селянства за землю. На ґрунті зрівняльного поділу її ще більше проявилися непримиренні суперечності між біднотою та куркульством.

Водночас більшовики наполегливо проводили думку — і це було відображено у Законі про соціалізацію землі — про необхідність всебічного розвитку колективного землеробства. Найважливішим завданням, сказано в Законі про соціалізацію землі, є «розвиток колективного господарства у землеробстві, як найбільш вигідного у розумінні економії праці і продуктів, за рахунок господарств одноосібних, з метою переходу до соціалістичного господарства»¹⁵. У Законі було названо конкретні форми соціалістичного будівництва на селі: радгоспи, сільськогосподарські комуні, артіль і товариства спільного обробітку землі. «З метою найшвидшого досягнення соціалізму,— відзначалося в ньому,— соціалістична держава надає всяке сприяння (культурна і матеріальна допомога) спільному обробітку землі, віддаючи переваги трудовому комуністичному, артільному і кооперативному господарствам перед одноосібним»¹⁶.

У виступі на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун В. І. Ленін наголосив, що Декрет про землю і Закон про соціалізацію землі мають спільну мету — розвиток колективного

¹³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— К., 1986.— С. 7.

¹⁴ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 311, 312.

¹⁵ Съезды Советов Всероссийских и Союза ССР в постановлениях и резолюциях.— М., 1935.— С. 35.

¹⁶ Там же.— С. 42.

господарства у землеробстві, заснованого на високорозвинутій техніці і застосуванні досягнень агробіологічної науки¹⁷.

Великий Жовтень знаменував собою історичний поворот і в долі українського народу. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад (грудень 1917 р.) проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і прийняв постанову про дію на її території усіх декретів та розпоряджень Радянського робітничо-селянського уряду Російської Федерації, в тому числі й Декрету про землю¹⁸.

Здійснення Декрету про землю на Україні характеризувалося певними особливостями. До 1917 р. з 44,1 млн. десятин придатної тут для обробітку землі 16,2 млн. належало поміщикам, капіталістам, монастирям, царській державі, 13 млн.— куркулям і заможному селянам, 9,6 млн.— середнякам і лише 5,3 млн. десятин — незаможному селянству. З 4 млн. селянських дворів 1,8 млн. не мали робочої худоби і сільськогосподарського реманенту, 60 тис.— не мали посівів. Рік у рік сотні тисяч селян витіснялися з їхніх невеликих наділів. Тому у перший період революції завдання Радянської влади на Україні в галузі земельних відносин зводилися, по-перше, до повної ліквідації поміщицького землеволодіння і розподілу серед селянства фонду колишніх нетрудових господарств і, по-друге, до викоренення початкових форм капіталістичних відносин на селі, що зароджувалися у вигляді міцних куркульських господарств¹⁹.

Конфіскація і націоналізація землі на Україні ускладнювалися ще й тим, що її територія у 1918—1920 рр. була ареною воєнних дій і тимчасово зазнавала окупації контрреволюційними силами та іноземними загарбниками. Кожного разу, коли тим чи іншим ворожим Радянській владі елементам вдавалося встановлювати тут свою диктатуру, оголошувалося скасування націоналізації землі, відновлювалася поміщицька і куркульська власність на неї. Процес націоналізації та конфіскації землі завершився на Україні лише по закінченні громадянської війни.

Комуністична партія більшовиків України, уряд республіки докладали всіх зусиль до того, щоб якнайшвидше провести націоналізацію і конфіскацію землі. У Декларації Радянського уряду України від 25 січня 1919 р., зокрема, вказувалося, що соціалістична революція на Україні є, як і Жовтнева революція в Росії, одночасно революцією робітників проти капіталу і селян — проти поміщиків та куркулів.

Паралельно з націоналізацією в галузі промисловості тут проводилася і конфіскація поміщицьких, куркульських та монастирських земель з передачею їх у розпорядження малоземельних і безземельних селян²⁰.

У резолюції III з'їзду КП(б)У (березень 1919 р.) «Про земельну політику» вказувалося, що приватна власність на землю скасовується, що земля, ліси, води та надра оголошуються загальнонародною власністю. Найголовнішим завданням земельної політики визнавався перехід від одноосібного до товариського господарства. «Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування,— відзначалося в ній,— є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві, через те одноосібне зем-

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 груд. 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 346—347.

¹⁸ Див.: Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. документов: В 2-х т.— Киев, 1957.— Т. 2.— С. 574, 575.

¹⁹ Особенности аграрного строя в России в период империализма.— М., 1962.— С. 42, 51.

²⁰ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины.— Харьков, 1919.— С. 45—46.

леробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче»²¹. При цьому наголошувалося, що «конфісковані землі використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського, і в другу чергу — для потреб одноосібних землекористувачів»²².

Ці настанови дістали втілення у «Положенні про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи переходу до соціалістичного землеробства», схваленому III Всеукраїнським з'їздом Рад (березень 1919 р.)²³.

В ході конфіскації поміщицьких земель на Україні мали місце і деякі помилки. Вони, зокрема, полягали в тому, що значні земельні площі не було розподілено між селянами. Так, у 1919 р. 1,1 млн. десятин їх передано радгоспам, а 1,5 млн. — закріплено за цукровими, винокурними та спиртовими заводами²⁴. І це в той час, коли ще надічувалася значна кількість безземельних та малоземельних селян. Наднерозподіл значної частини колишніх приватновласницьких земель, надмірне захоплення в ряді місць організацією радгоспів викликали незадоволення серед трудящого селянства.

VIII Всеросійська конференція РКП(б) (грудень 1919 р.) визначила конкретні шляхи подолання названих недоліків і напрями здійснення земельної політики на Україні. Було поставлено завдання повністю ліквідувати відновлене Денікіним поміщицьке землеволодіння і передати всю землю безземельним та малоземельним господарям. Щодо радгоспів, то вони мали створюватися з урахуванням життєвих інтересів селянства. У резолюції конференції вказувалося, що при об'єднанні у комуни, артіль і т. д. важливо суворо дотримуватися політики партії, яка не допускає при цьому ніякого примусу аж до покарання, залишаючи вирішення його виключно на розсуд самих селян²⁵.

5 лютого 1920 р. Всеукраїнський ревком прийняв декрет «Про землю», яким проголошувалося, що на території України землею мають право користуватися лише трудящі. Цим остаточно знищувалися залишки поміщицького землеволодіння і панщини. Крім того, було рішуче засуджено практику надто поспішного, механічного насадження радгоспів. Декрет покладав на місцеві земельні відділи функції по залученню селянства до участі у землеустрої. В цілому селянам України було передано близько 15 млн. десятин землі, значну кількість реманенту та худоби. Крім того, вони звільнялися від щорічної орендної плати та інших повинностей, що загалом становило суму понад 100 млн. карбованців²⁶.

Значну роль у здійсненні земельної політики на Україні відіграли комітети незаможних селян, які створювалися за декретом ВУЦВК від 9 травня 1920 р. Необхідність організації комнезамів зумовлювалася гострою класовою боротьбою на селі між незаможним селянством і куркульством. Останнє чинило шалений опір Радянській владі і здійснюваням нею заходів. «Якщо комбідни протягом певного періоду часу були необхідні у Великоросії, — вказувалося в резолюції 5-ї конференції КП(б)У (листопад 1920 р.), — то далеко необхіднішими є комнезами на Україні. Центральному Комітетові майбутнього складу конференція доручає подесятити енергію в справі організації міцних комнезамів на селі, посилити в них пропаганду, розвинути їх в солідні організації, добитися того, щоб на всій Україні не було такого села, де не організовувалася б біднота проти куркулів»²⁷.

²¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2-х т. — К., 1976. — Т. 1. — С. 45 (далі — Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів...)

²² Там же.

²³ Див.: III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт. — Харків, 1932. — С. 58.

²⁴ Історія селянства Української РСР. — Т. 2. — С. 58—59.

²⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів... — К., 1978. — Т. 2. — С. 22.

²⁶ Див.: Соціалістична Україна: Стат. зб. — К., 1937. — С. 214—215.

²⁷ Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів... — Т. 1. — С. 91—92.

Декретом ВУЦВК та рішенням IV Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1920 р.) на комнезами покладалися такі функції: а) якнайшвидше втілення в життя закону про наділення землею і реманентом безземельних і малоземельних селян; б) здійснення закону про продрозверстку; в) зміцнення Радянської влади на селі (боротьба проти бандитизму, куркульського засилля, неписьменності).

В роки громадянської війни комнезами були опорою Радянської влади на селі і активними провідниками її політики. Вони, зокрема, відіграли величезну роль у здійсненні націоналізації землі, в політичному та економічному придушенні куркульства, в утвердженні та зміцненні соціалістичних завоювань на селі*.

Особливо активізувалася діяльність комнезамів з проведенням нової економічної політики, яка була проголошена X з'їздом РКП(б) (березень 1921 р.). Встановлюючи продподаток, Комуністична партія і Радянський уряд виходили з того, що він має дати селянам економічний стимул для поживлення економіки. Продподаток справді став вирішальним фактором відродження селянських господарств. Він сприяв розширенню ними посівних площ, поліпшенню ведення господарства, підвищенню врожайності сільськогосподарських культур та розвитку тваринництва. Особиста заінтересованість селянина в піднесенні свого господарства стала в той період основним важелем збільшення виробництва продуктів землеробства і тваринництва.

Поряд з основами нової економічної політики і розвитком товарно-грошових відносин розроблялися й впроваджувалися в життя й інші заходи, спрямовані на піднесення сільського господарства. Велику роль щодо цього відіграла податкова політика Радянської влади. Партія використала її як могутнє знаряддя впливу на суспільно-економічний розвиток села. Одночасно продподаток служив і заходом заохочення тих трудящих селян, які краще працювали в своїх господарствах.

В умовах здійснення нової економічної політики Комуністична партія вважала сільськогосподарську кооперацію важливою формою поступового залучення селянства до соціалізму. Якщо поміщиків і капіталістів, підкреслював В. І. Ленін, можна експропріювати, то дрібних виробників села «...не можна прогнати, їх не можна придушити, з ними треба ужитися, їх можна (і треба) переробити, перевиховати тільки дуже довгою, повільною, обережною організаторською роботою»²⁸.

Створювалися найпростіші форми кооперації, які обслуговували сферу обігу, риночні потреби селянського господарства — для збуту продукції всіх видів, для забезпечення господарств засобами виробництва, переробки сировини, агрокультурного обслуговування, для подання допомоги кредитами.

Рішення X з'їзду РКП(б) та Радянського уряду з питань продподатку неухильно виконувалися й на Україні. В постанові надзвичайної сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про заміну продовольчої розверстки податком» (березень 1921 р.), зокрема, вказувалося: «Для забезпечення правильного і спокійного ведення господарства на основі більш вільного користування хліборобами продуктами своєї праці і своїми господарськими засобами, для зміцнення селянського господарства і піднесення його продуктивності, а також з метою точного встановлення державних зобов'язань, що припадають на хліборобів, — розверстка, як засіб державної заготівлі продовольства, сировини та фуражу, замінюється натуральним податком»²⁹. Прод-

* Із завершенням суцільної колективізації в лютому 1933 р. комнезами було ліквідовано.

²⁸ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 25.

²⁹ Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України.— Харків, 1921.— С. 138.

податок на хліб на Україні на 1921 р. було встановлено в розмірі 117 млн. пудів замість 160 млн. за розверсткою. З цієї кількості 18 млн. пудів йшло на створення губернських страхових продовольчих фондів, тобто на задоволення потреб бідного селянства, яке повністю звільнялося від податку. Загалом же продподаток був майже на 40 % нижчий, ніж продрозверстка з урожаю 1920 р.³⁰

В умовах послідовного здійснення нової економічної політики продовжувалася робота по дальшому землевпорядкуванню. У березні 1921 р. було прийнято закон про закріплення землі в дев'ятирічне користування селян. В процесі цієї роботи передбачалося закінчити перерозподіл землі на основі закону про соціалістичний землеустрій³¹. Здійснення названих заходів було продиктоване необхідністю посилення економічних стимулів у власників селянських господарств. Водночас Комуністична партія України і уряд республіки домагалися виконання настанов щодо розвитку сільськогосподарської кооперації. Про це свідчать резолюції першої Всеукраїнської наради КП(б)У (травень 1921 р.), травневого (1922 р.) Пленуму її Центрального Комітету, сьомої конференції КП(б)У (квітень 1923 р.), а також січневого (1925 р.) Пленуму ЦК КП(б)У³².

Сільськогосподарські колективи (переважно комуні) почали створюватися на Україні на початку 1918 р. Вже навесні їх налічувалося близько 40. Існувало також кілька десятків тимчасових артілей для обробітку цукрових плантацій і близько 20 народних господарств. На період завершення громадянської війни діяло понад 700 сільськогосподарських кооперативів, а на кінець 1921 р.— вже 2119. У 1925 р. їх кількість досягла 5500. Різними видами сільськогосподарської кооперації було охоплено близько 26% усіх селянських дворів. У той же час в республіці існувало близько 700 радгоспів³³.

Однією з форм виробничої змички міста із селом була контракція посівів. Державні та кооперативні організації укладали із селянами до початку господарського року договори, за якими зобов'язувалися відпускати останнім машини, сортовий насінневий матеріал, добрива тощо, а селяни—виросувати певні культури і всі товарні лишки відповідної якості здавати цим організаціям за встановленими цінами. Таким чином держава впливала на збільшення обсягу та поліпшення якості сільськогосподарського виробництва і поєднувала особисті інтереси селян з державними. У 1929 р. на Україні було законтрактовано близько однієї чверті усієї посівної площі, в тому числі майже половину посівів озимої пшениці³⁴. Контракція стала одним із засобів підготовки селян до вирішального повороту на шлях колективного землеробства. Про це свідчив, зокрема, перехід від індивідуальних договорів з окремими господарствами до колективних— із ТСОЗАМИ й машинно-тракторними товариствами, в тому числі й на орендованій у держави землі.

Таким чином, вже у першій половині 20-х років на Україні відбувався процес залучення селянства до соціалістичного ведення господарства. Відбувався пошук найбільш ефективних форм кооперування селянства: одночасно існували комуні, сільськогосподарські артілі, товариства спільного обробітку землі. Рік у рік збільшувалася кількість об'єднань виробничого кооперування— сільськогосподарських артілей.

Сільськогосподарські кооперативи сприяли розвитку селянських господарств, піднесенню культури трудящих мас села й поступовому

³⁰ Див.: Історія селянства Української РСР.— Т. 2.— С. 86.

³¹ Див.: Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 1.— С. 134—135.

³² Див.: Там же.— С. 135—136, 206, 254, 312.

³³ Там же.— С. 9—13; Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Укр. эконом. совета.— Харьков, 1922.— С. 70; Нариси історії Комуністичної партії України.— С. 345; Історія Української ССР: Крат. очерк / Авт. колл.: Кондуфор Ю. Ю. (рук.). Клоков В. И., Кульчицкий С. В. и др.— Киев, 1982.— С. 117.

³⁴ Нариси історії Комуністичної партії України.— С. 395.

переходу бідняків та середняків до колективного господарювання на землі.

Спіраючись на ленінський план соціалістичних перетворень на селі, XV з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. взяв курс на колективізацію сільсько-го господарства, на виробниче кооперування селян. Питанням колективізації сільського господарства був присвячений і X з'їзд КП(б)У, який відбувся в листопаді 1927 р. У його резолюції, зокрема, відзначалося, що комуністи України цілком і повністю підтримують ленінський план реорганізації сільського господарства на основі виробничого кооперування селянства³⁵.

Важливою передумовою здійснення колективізації стали успіхи в індустріалізації країни, у тому числі в розвитку сільськогосподарського машинобудування. За період з 1926 р. по 1929 р. в Українській РСР було збудовано і реконструйовано 38 підприємств сільськогосподарського машинобудування, які давали майже 60 % загальносоюзної продукції³⁶.

Активну участь у здійсненні курсу партії на колективізацію сільського господарства взяли направлені на роботу в село комуністи та кращі представники робітничого класу. У 1928 р. й першій половині 1929 р. ЦК КП(б)У направив з великих промислових підприємств у села республіки понад 3 тис. партійних працівників³⁷. Зачинателями колгоспного ладу на Україні були Ф. І. Дубковецький, М. О. Посмітний, Я. В. Жестовський, Я. Л. Іванченко, А. К. Листопад, К. І. Келлер, С. Є. Лисенко, С. М. Шульга, Ю. М. Півторацький та багато інших.

У результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні, як вже відзначалося, було ліквідовано експлуататорські класи поміщиків та капіталістів. Однак до початку суцільної колективізації досить численною на селі ще була сільська буржуазія — куркульство. Останнім часом у періодичній пресі з'явилися твердження, автори яких ставлять під сумнів правильність політики партії щодо куркульства. Академік ВАСГНІЛ В. О. Тихонов, наприклад, вважає неправомірною ліквідацію його як класу на базі суцільної колективізації³⁸. Слід сказати, що в ході її здійснення, як і у проведенні колективізації, справді мали місце недоліки, перегини. Зокрема, нерідко куркулями вважали й середняків, в тому числі тих, хто став ними у результаті здійснення Декрету про землю. Однак у цілому ліквідація куркульства як класу в нашій країні була зумовлена об'єктивними причинами. Насамперед вона випливала з головних принципів наукового комунізму — заміни приватної власності на засоби виробництва суспільною власністю, знищення експлуататорських класів і експлуатації людини людиною.

В. І. Ленін допускав два можливі шляхи ліквідації куркульства залежно від історичної ситуації: економічний та насильницьку експропріацію. У 20-х роках переважала тенденція господарського обмеження. Скориставшись цим, куркульство почало пристосовуватися й обходити законодавчі заходи Радянської держави. В ряді місць (особливо в 1927—1929 рр.) куркулі самі здавали землю в оренду з метою уникнення фінансово-економічних санкцій держави, а подекуди навіть вступали в колгоспи. В 1917 р. заможна верхівка українського села мала 20 % усієї землі й 22,5 % худоби, а в 1928 р. у куркульства залишалось 4 % всієї орної землі та 3,5 % худоби³⁹.

Однією з особливостей здійснення ленінського Декрету про землю на Україні була значна питома вага куркульських господарств. До того ж, куркульство вело активну боротьбу проти Радянської влади.

³⁵ Див.: Компартия Украины в резолюциях и решениях съездов...— Т. 1.— С. 469.

³⁶ Див.: Куц М. Т. Назв. праця.— С. 19.

³⁷ Див.: Там же.— С. 25.

³⁸ Див.: Лит. газ.— 1987.— 8 апр.

³⁹ Див.: Петровський Г. І. Вибр. твори і промови.— К., 1974.— С. 282—283.

У резолюції 4-ї конференції КП(б)У (серпень 1919 р.) «Про роботу на селі» відзначалося, що вплив куркульського елементу на Україні ще до революції, в умовах панування хуторного землеволодіння, був сильніший, ніж у будь-якій іншій частині колишньої Російської імперії. У період громадянської війни він ще більше посилювався: «Захопивши в свої руки частину ліквідованих поміщицьких земель, живий і мертвий реманент як приватних маєтків, так і маєтків, що належали в минулому державі, порубавши ліс, нагромадивши хліб трьох урожаїв, сподіваючись вільного продажу; знахабнівши від безвладдя, що тоді панувало, маючи зброю, субсидуючи отаманщину, підпорядкувавши собі невідому голу й голодну бідноту, яку він підкупав перспективою дільби й грабежу і нацькував на міста,— підкреслювалося в резолюції,— куркуль став фактичною владою на території України. Утвердження справжньої робітничо-селянської влади на селі і ліквідація поміщицького землеволодіння мислимі тільки із знищенням диктатури куркуля»⁴⁰. На конференції йшлося про те, що першорядною умовою ліквідації куркульської диктатури є подолання отаманщини, бандитизму та інших куркульських виступів, які знову охопили цілі губернії і повіти.

Визначаючи політику ліквідації куркульства як класу на основі суцільної колективізації, Комуністична партія вже орієнтувалася на економічний шлях її здійснення. Вона полягала у позбавленні його засобів виробництва. Водночас до куркулів, які відверто боролися проти Радянської влади, чинили терористичні акти, організували підпали колгоспних приміщень тощо, вживалися суворі заходи. Причому, вони діставали підтримку з боку бідняцьких та середняцьких мас селянства. Протягом весни—осені 1929 р. селяни самі розкуркулили на Україні 33 тис. господарств⁴¹. Протягом зими і весни 1930 р. було розкуркулено ще 90 тис. господарств⁴². Ліквідацію куркульства як класу на Україні в основному було завершено до кінця 1932 р.

Це був революційний захід, який сприяв утвердженню позицій соціалізму на селі, дальшому зміцненню союзу робітничого класу та трудового селянства.

Надзвичайно важливим завданням було визначення найбільш ефективної форми виробничого кооперування. Адже на 1 жовтня 1928 р. на Україні існувало 287 комун (вони об'єднували 7228 господарств і мали 73 959 га землі), 2478 сільгоспартілей (34 680 господарств і 266 717 га землі), 9282 ТСОЗІВ (130 644 господарств і 1 059 228 га землі), 4528 машинно-тракторних товариств (94 405 господарств і 642 067 га землі)⁴³. Отже, більшість селянських господарств — близько 80 % — були охоплені найпростішими формами сільськогосподарської кооперації — ТСОЗами та МТТ. Комуни виявилися нежиттєздатними. Колективні господарства були ще економічно слабкими: на кожне з них припадало в середньому по 100 гектарів землі. Сільськогосподарська кооперація не мала достатньої матеріально-технічної бази. Темпи зростання її відставали від темпів соціальної революції. Характерно, наприклад, що у 1932 р., коли соціальне перетворення на селі на більшій території країни було в основному завершено, механізація рослинницьких робіт у колгоспах не перевищувала 20 %⁴⁴. Колгоспи відчували гостру недостачу кваліфікованих виробничих і керівних кадрів, які потрібно було підготувати у ході суцільної колективізації. У переважній більшості господарств ще не склалися форми організації та оплати праці. В цих умовах було проголошено, що найбільш ра-

⁴⁰ Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 1.— С. 71.

⁴¹ Див.: XI Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеногр. звіт.— Харків, 1929.— С. 262.

⁴² Див.: Куц М. Т. Назв. праця.— С. 30.

⁴³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР.— Т. 2.— С. 116—117.

⁴⁴ Історія СССР: Епоха соціалізму, 1917—1961.— М., 1964.— С. 331.

ціональною формою виробничого кооперування селян в усіх регіонах країни є сільськогосподарська артіль.

В ході масової колективізації партійні організації, органи Радянської влади, комнезами докладали всіх зусиль до об'єднання бідняцько-середняцьких мас України саме у сільськогосподарські артілі. На 1 лютого 1930 р. в республіці до них вступило 29,4 % селянських господарств⁴⁵. Особливо швидкими темпами проходила колективізація у степових районах республіки.

Протягом лютого 1930 р. темпи колективізації продовжували наростати. Однак у ряді районів в ході її проведення надмірно захопилися першими успіхами, порушувався принцип добровільності, не враховувалися умови та готовність селянських мас до вступу в колгоспи. До середняків, які відмовлялися це робити, вживалися адміністративні заходи. Чимало з них було віднесено до розряду «куркулів». Більшість селян Правобережжя та Полісся, наприклад, хотіла об'єднатися у ТСОЗи. Однак і там здійснювалося прискорене створення колгоспів. Для основної маси селян суцільна колективізація, яка розгорнулася наприкінці 1929 р.— на початку 1930 р., являла собою безпосередній перехід від дрібного господарства до великого без проходження підготовчої «школи» кооперування.

Чимало партійних та радянських організацій навіть стали на шлях створення комун, примусово усупільнюючи дрібну продуктивну худобу, птицю і навіть предмети побуту. Набуло поширення створення колгоспів-гігантів, що робилося адміністративним шляхом за рішенням Рад та партійних організацій. Ці дії не дістали підтримки селянства. Їх було засуджено постановою ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партлінії у колгоспному русі»⁴⁶.

XI з'їзд КП(б)У, який відбувся у червні 1930 р., підбив перші підсумки колективізації та піддав гострій критиці недоліки, які мали місце в ході її проведення. В його резолюції «Колгоспний рух і піднесення сільського господарства України», зокрема, вказувалося, що «для успішної колективізації сільського господарства в районах інтенсивних культур (особливо Правобережжя і Полісся) треба насамперед всіляко зміцнювати існуючі колгоспи і розгортати в цих округах великі підготовчі роботи для масового колгоспного руху, що повинно виявитись у розвитку кооперування бідноти і середняків, у поширенні созів, посиленому наступі на куркуля і всілякому розвитку організацій бідноти — КНС і груп бідноти в колгоспах»⁴⁷. Але, незважаючи на ці настанови, партійні та радянські організації все ж домагалися об'єднання усіх селян безпосередньо у колгоспи. Більше того, почалася кампанія по укрупненню дрібних колгоспів, створенню сіл-колгоспів, сіл-комун.

Грудневий (1930 р.) Пленум ЦК КП(б)У, підтвердивши курс на укрупнення колгоспів, вказав при цьому, що воно має відбуватися обов'язково на основі цілковитої добровільності, за умови справжньої господарської доцільності, з урахуванням господарського рівня окремих колгоспів, що об'єднуються, та їх технічної бази. Пленум рішуче застерігав парторганізації проти захоплення «гігантоманією», проти помилок, що їх допустили свого часу окремі організації, створюючи в адміністративному порядку міжселенні колгоспи, села-колгоспи та села-комун при відсутності належної технічної бази, відповідних господарських умов, без проведення масово-організаційної роботи⁴⁸.

Партійні та радянські організації України, виправляючи недоліки, посилили роботу серед селянських мас, забезпечували здійснення курсу партії на колективізацію сільського господарства. Протягом другої

⁴⁵ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-ти т.— М., 1971.— Т. 4.— Кн. 2.— С. 61.

⁴⁶ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів...— К., 1980.— Т. 4.— С. 376—379.

⁴⁷ Компартия Украины в резолюциях і рішеннях з'їздів...— Т. 1.— С. 681.

⁴⁸ Там же.— С. 710.

половини 1930 р. і першої половини 1931 р. на Україні було колективізовано понад 3 млн. селянських господарств⁴⁹. На червень 1931 р. в сільськогосподарських артілях було об'єднано 52,7 % (13 млн.) селянських господарств республіки, на червень 1932 р.— 61,5% (15,2 млн.)⁵⁰.

В резолюції XII з'їзду КП(б)У (січень 1934 р.) «Про завдання колгоспного і радгоспного будівництва» вже, зокрема, відзначалося, що на Україні, як і в цілому по СРСР, переміг колгоспний лад. На початок 1934 р. в республіці налічувалося 24 тис. колгоспів, які об'єднували 72 % бідняцьких і середняцьких господарств і яким належало 85 % всієї орної землі. В той же час в УСРР діяло 3742 радгоспи і 649 МТС⁵¹. Таким чином, колгоспи та радгоспи стали основними виробниками сільськогосподарської продукції в країні.

Колективізація сільського господарства була поворотом принципового значення. Вона «...означала, — як підкреслив М. С. Горбачов у доповіді, присвяченій 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, — докорінну зміну всього укладу життя основної маси населення країни на соціалістичних засадах. Вона створила соціальну базу для модернізації аграрного сектора й переведення його на рейки культурного господарювання, дала змогу значно підвищити продуктивність праці, вивільнила значну частину робочих рук, необхідних для інших сфер соціалістичного будівництва»^{51а}. Селянство, як і робітничий клас, стало однорідно соціалістичним класом, носієм нових, колективістських виробничих відносин в аграрному секторі економіки країни. Все це сприяло тому, що союз робітничого класу і селянства став на міцний соціально-економічний фундамент. Ще більше зміцніла Радянська влада.

Характерно, що колгоспне селянство було ініціатором важливих починів, які свідчили про велику творчу силу трударів соціалістичного сільськогосподарського виробництва. На Україні, зокрема, ще в перші роки існування колгоспного ладу зародився рух п'ятисотенниць. Першими новаторами виробництва у сільському господарстві республіки були П. Ангеліна, М. Демченко, М. Гнатенко, Г. Кошова, Н. Загида. Рух новаторів був яскравим підтвердженням того, що соціалістичне сільськогосподарське виробництво відкрило простір для розквіту талантів і здібностей хліборобів, постійного зростання їх політичної та трудової активності.

Колгоспно-радгоспний лад переконливо довів свою життєвість у період Великої Вітчизняної війни.

Слід сказати й про таку важливу особливість здійснення соціалістичних перетворень у сільському господарстві України, як проведення колективізації у її західних областях. Воно розпочалося там одразу після їх возз'єднання з Українською РСР.

Життя підтвердило необхідність існування у соціалістичному суспільстві поряд з державною, загальнонародною і колгоспно-кооперативної форми власності. Однак певний час значення кооперації як у цілому, так і в сільськогосподарському виробництві, зокрема, недооцінювалося. Так, у 60—70-х роках обстоювалося твердження, що існування кооперації обмежене вузькими рамками і їй належить вже найближчим часом піднятися до рівня державної (загальнонародної) власності. На практиці це, зокрема, виявилось в тому, що значну кількість колгоспів до початку 80-х років було перетворено в радгоспи. Внаслідок цього, а також після укрупнення колгоспів їх кількість скоротилася. У 1960 р., наприклад, в СРСР було 44 тис. колгоспів (17,1 млн. кол-

⁴⁹ Див.: Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства.— 1932.— № 5.— С. 7.

⁵⁰ Див.: Історія колективізації сільського господарства Української РСР.— Т. 2.— С. 554—556.

⁵¹ Компартия України в резолюціях і рішеннях з'їздів...— Т. 2.— С. 780.

^{51а} Рад. Україна.—1987.—3 лист.

госпних дворів), 1970 р., відповідно — 33 тис. і 14,4 млн., у 1980 р.— 25,9 тис. і 12,8 млн.⁵²

У новій редакції Програми КПРС, документах XXVII з'їзду партії, в матеріалах січневого (1987 р.) і червневого (1987 р.) пленумів її Центрального Комітету підтверджено лінію партії на дальший розвиток і зміцнення колгоспної й інших форм кооперативної власності. Звертається увага, зокрема, на той факт, що остання не вичерпала себе. Колгоспи і радгоспи відіграють вирішальну роль у реалізації Продовольчої програми СРСР. Визнано доцільним провести черговий з'їзд колгоспників, обговорити на ньому назрілі проблеми колгоспного життя і внести необхідні зміни до Примірного статуту колгоспу. В умовах перебудови й прискорення соціально-економічного розвитку країни дедалі активніше усуваються адміністративні методи у відносинах з колгоспами, поглиблюється колгоспна демократія, впроваджуються повний госпрозрахунок, колективний та сімейний підряд, інтенсивні технології, здійснюються заходи, спрямовані на дальше підвищення рентабельності господарств, матеріального добробуту і культурного рівня колгоспного селянства.

Українська республіканська партійна організація, виконуючи програмні рішення партії, робить усе для дальшого зміцнення і підвищення ефективності аграрного сектора республіки, посилення його вкладу в реалізацію Продовольчої програми СРСР.

Л. Е. Беренштейн

ВЕЛИКИЙ ОКТЯБРЬ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ УКРАИНЫ

Резюме

В статье раскрывается историческое значение победы Великой Октябрьской социалистической революции, ленинского Декрета о земле для разрешения аграрно-крестьянского вопроса в нашей стране. Показаны особенности, формы и методы кооперирования крестьян на Украине. Проанализированы трудности и перегибы, проявившиеся в процессе социалистических преобразований в сельском хозяйстве. Подчеркнуто, что коллективизация сельского хозяйства стала глубоким переворотом в экономических отношениях, во всем укладе жизни крестьян.

⁵² Кооперативная собственность в СССР // Политическое самообразование.— 1986.— № 11.— С. 124; Народное хозяйство СССР в 1985 г.— М., 1986.— С. 277.

А. В. ЛИХОЛАТ (Київ)

ВДОСКОНАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН У СРСР — ІСТОРИЧНЕ ЗАВОЮВАННЯ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Велика Жовтнева соціалістична революція — переломна подія всесвітньої історії — назавжди покінчила з національним гнітом і нерівноправністю націй та народностей нашої країни, створила передумови для успішного розв'язання національного питання. «У нашій свідомості, в наших почуттях Жовтень, — зазначається у зверненні ЦК КПРС до радянського народу в зв'язку із 70-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції, — це предмет найвищої національної гордості радянських людей. Революція стала безприкладним злетом

історичної творчості мас, зоряним часом перемігшого народу, який скинув ярмо капіталістичної і поміщицької експлуатації»¹.

Великий Жовтень заклав основи першої в історії єдиної багатонаціональної соціалістичної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. У ході соціалістичного будівництва забезпечено швидкий економічний, соціальний і культурний прогрес колишніх відсталих національних окраїн. Відійшла в минуле національна ворожнеча, нормою життя стали братерська дружба, тісне співробітництво і взаємодопомога народів СРСР.

На основі спільних інтересів робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції, трудящих усіх національностей склалися соціально-політична та ідейна єдність радянського суспільства, сформувалася нова історична спільність — радянський народ.

Однак історичні досягнення, як зазначалося на XXVII з'їзді КПРС, не повинні створювати уявлення про безпроблемність національних процесів. Суперечності властиві всякому розвитку, неминучі вони і в цій сфері. Головне — бачити постійно виникаючі їх аспекти і грані, шукати і вчасно давати правильні відповіді на питання, які висуває життя².

Національним відносинам, усуненню негативних явищ і деформацій у цій сфері значна увага приділялася на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС. В даній статті розглядаються основні напрями вдосконалення національних відносин в СРСР, накреслені в рішеннях XXVII з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС, шляхи подолання місництва, проявів національного егоїзму, шовінізму і націоналізму, дальшого зміцнення інтернаціонального братерства народів СРСР.

Січевий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС вказав на відставання нашої теоретичної думки, недостатню розробку питань національної політики, яка відповідала б сучасному етапу розвитку країни. Замість об'єктивних досліджень реальних явищ у сфері національних відносин, аналізу справжніх соціально-економічних і духовних процесів суспільствознавцями створювалися трактати «засдоровного» характеру, а помилки, які допускалися в галузі національних відносин, їх прояви замовчувалися³. Нині, коли всі сфери суспільного життя охопила революційна перебудова, коли розширюються демократія, гласність і самоуправління, коли йде швидкий процес зростання національного самопочуття, поглиблюються процеси інтернаціоналізації, великого значення набувають питання вдосконалення національних відносин, боротьби з негативними явищами у цій сфері.

На XXVII з'їзді КПРС наголошувалося на непорушності традиції партії, яка йде від В. І. Леніна, — проявляти особливу чуйність та обачність в усьому, що стосується національних відносин, зачіпає інтереси кожної нації і народності, національні почуття людей. При вирішенні складних завдань вдосконалення національних відносин партія спирається на величні досягнення радянського народу в усіх галузях соціалістичного будівництва, в тому числі й у здійсненні ленінської національної політики. У рішеннях XXVII з'їзду КПРС, новій редакції Програми партії дано чітке визначення суті корінних зрушень, які відбулися в галузі національних відносин, і перспектив їх дальшого розвитку: «Підсумки пройденого шляху переконливо свідчать: національне питання, яке залишилося від минулого, в Радянському Союзі успішно розв'язано. Для національних відносин у нашій країні характерні як дальший розквіт націй і народностей, так і їх неухильне зближення, яке відбувається на основі добровільності, рівності, бра-

¹ Рад. Україна.— 1987.— 14 берез.

² Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 63.

³ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 39.

терського співробітництва. Тут неприпустиме ніяке штучне підштовхування, як і стримування назрілих об'єктивних тенденцій розвитку. Цей розвиток несе з собою у віддаленій історичній перспективі повну єдність націй»⁴.

Боротьба за ліквідацію тяжких наслідків минулого в галузі національної політики, подолання злиднів і відсталості раніше пригноблених народів потребували величезних зусиль Радянської влади, насамперед робітничого класу Росії. В процесі будівництва й зміцнення соціалізму відбулося вирівнювання рівнів економічного й культурного розвитку народів нашої країни, зникло з ужитку саме поняття «відстала країна».

Спіраючись на досягнуті успіхи у здійсненні ленінської національної політики, враховуючи в своїй діяльності багатонаціональний характер нашої держави, партія виявляє і розв'язує нові завдання по вдосконаленню національних відносин, які закономірно виникають у процесі життя й спільної праці більш як ста націй і народностей.

КПРС, вказується в новій редакції Програми партії, вважає вдосконалення національних відносин, зміцнення братерської дружби і співробітництва всіх націй і народностей країни одним з основних завдань своєї соціальної політики⁵.

Найважливішим фактором розв'язання завдань соціальної і національної політики партії є дальший розвиток радянського народу як нової історичної спільності людей. На сучасному етапі, відзначалося в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, «радянський народ виступає як якісно нова соціальна та інтернаціональна спільність, спаяна єдністю економічних інтересів, ідеології і політичних цілей»⁶.

Великий радянський народ — не арифметична сума класів і соціальних груп, націй і народностей, не конгломерат національних республік та областей, а їх органічна єдність, цілісна система, новий якісний стан багатонаціонального радянського суспільства.

З утворенням нової історичної спільності людей відбувається зростання ролі інтернаціональних факторів, які дедалі більше визначають головні, найсуттєвіші риси розвитку соціалістичних націй і народностей. Будучи єдиним і багатонаціональним, радянський народ являє собою єдність національного різноманіття, сукупність соціалістичних національних спільностей людей — соціалістичних націй і народностей. Він і далі залишиться багатонаціональною спільністю людей. В його межах продовжуватимуть свій розвиток соціалістичні спільності, зберігаючи при цьому свої національні особливості і відмінності за умови неухильного процесу їх зближення.

Керуючись принципами ленінської національної політики, КПРС неухильно здійснює курс на дальше зміцнення нової спільності людей, всебічний розвиток економіки і культури всіх соціалістичних націй і народностей, що входять до її складу, забезпечуючи їх всебічний розквіт, тісне співробітництво і взаємодопомогу, згуртування і зближення на основі рівності і добровільності.

Розвиток нової соціальної й інтернаціональної спільності людей, послідовне втілення в життя ленінської національної політики сприяють прискоренню розквіту та зближення націй. Дальше поглиблення цього процесу зумовлене загальними закономірностями розвитку соціалізму, і насамперед, прискоренням процесу інтернаціоналізації праці і виробництва, всього суспільного життя, що неминує веде до соціально-класової згуртованості і соціальної однорідності.

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— К., 1986.— С. 42.

⁵ Див.: Там же.

⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 63.

Головною рушійною силою цих процесів є робітничий клас, який став у нашій країні не просто найчисленнішим класом, а й більшістю трудового народу, становлячи 2/3 зайнятого населення.

Однією з важливих закономірностей розвитку соціальних і національних відносин на сучасному етапі є «...зближення робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції, становлення безкласової структури суспільства при вирішальній ролі в цьому процесі робітничого класу»⁷.

Перспективне завдання створення в основному безкласової структури суспільства при вирішальній ролі робітничого класу є органічною частиною концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни, досягнення якісно нового стану радянського суспільства. Це положення випливає з документів XXVII з'їзду КПРС. Проблема історичної динаміки соціально-класової структури радянського суспільства в цілому та її найважливіших складових частин — радянського робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції — потребує поглибленого теоретичного дослідження.

Вирівнювання соціальної структури радянських республік, будучи самостійним фактором суспільного розвитку, водночас справляє глибокий вплив на національні відносини як у плані поглиблення процесів національного розвитку, так і ще більшою мірою в плані зближення націй і народностей, зміцнення радянського народу як нової історичної спільності людей.

Оскільки в умовах соціалізму зберігаються певні відмінності між націями за питомою вагою міського й сільського населення, кількісним складом різних класів і соціальних груп, за рівнем освіти та деякими іншими показниками, партія послідовно проводить курс на створення умов для дальшого вирівнювання рівнів розвитку республік, що веде до створення соціально однорідного суспільства.

На соціально-класову структуру соціалістичних націй і народностей істотний вплив справляють міжреспубліканські міграційні процеси. Виникнення нових промислових центрів, відкриття й розробка природних багатств, освоєння цілих земель і розвиток усіх видів транспорту посилюють рухомість населення, сприяють розширенню взаємного спілкування народів Радянського Союзу.

Трудящі кожної республіки становлять собою багатонаціональний колектив, у якому національні особливості органічно поєднуються з інтересами інтернаціональними, соціалістичними, із загальнорадянськими рисами і традиціями. Так, в Українській РСР живуть і працюють представники більш як ста націй і народностей.

Міграційні процеси є могутнім фактором зближення соціалістичних націй. Вони ведуть до зростання багатонаціональності населення країни. В результаті переміщення населення між республіками, пов'язаного із сучасними соціально-економічними процесами в країні, більшість виробничих колективів перетворилася в багатонаціональні. Багато таких колективів склалося й в Українській РСР: на шахтах та інших підприємствах Донбасу, Придніпров'я, Півдня, на заводах Києва, Харкова, Львова тощо. Саме в таких колективах і формуються дружба й братерське співробітництво представників багатьох національностей.

У науковій літературі останніх років питання про розквіт і зближення націй нерідко трактувалося спрощено, траплялися твердження про те, що перспективною є нібито лише тенденція до зближення націй. Поняття «розквіт» і «розвиток» націй ототожнювалися, а «зближення» трактувалося як простий обмін матеріальними та духовними цінностями. Тим часом це, насамперед, — взаємозбагачення, набуття націями і народностями якісно нових рис у господарській, соціально-культурній і побутовій сферах.

⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 41.

КПРС неодноразово застерігала від протиставлення зближення і розвитку націй. Це — єдиний процес, в якому гармонійно мають поєднуватися інтернаціональні та національні інтереси. Провідне місце в ньому належить інтернаціональним тенденціям, які сприяють дальшому зближенню соціалістичних націй і народностей Радянської країни.

Вміння аналізувати зміст кожної з них, бачити їх співвідношення і діалектичний взаємозв'язок — неодмінна умова практичного здійснення національної політики КПРС. При цьому партія керується тим, що в умовах перебудови й оновлення усіх сфер суспільного життя, коли робітничий клас, увесь радянський народ мобілізує резерви й можливості прискорення соціально-економічного розвитку країни, ленінська національна політика стала одним з могутніх важелів посилення динамізму соціального прогресу, складовою частиною удосконалення соціалізму.

Застійні явища, що спостерігалися в соціально-економічному житті країни на початку 80-х років, привели до появи в національних відносинах ряду негативних тенденцій, які раніше не помічались або виступали не досить виразно. В поєднанні з такими, до кінця невирішеними проблемами, як нерівномірність соціально-економічного розвитку республік і регіонів, відмінності в соціально-класовій і національній структурі, а також культурному потенціалі, ці негативні тенденції створювали ґрунт для націоналістичних проявів, місництва, національного чванства і т. д. Наприклад, у республіках Середньої Азії й Казахстані мали місце спроби відновити родові зв'язки, втілити їх в структуру соціалістичних суспільних відносин; виникли привілейовані групи серед керівництва і певних кіл інтелігенції; були спроби пристосувати, за висловом В. І. Леніна, «соціалізм до націоналізму». Тенденції до національної відособленості, обмеженості, місництва, чванства спостерігалися й в інших республіках, у тому числі і в Українській РСР (пригадаємо книгу колишнього першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська», написану в дусі національного чванства).

Любити свою націю, республіку — не означає закріплювати назавжди її історичні особливості, прагнути до відособленості і обмеженості, вдаватися до ілюзій про її винятковість. Подібні настрої й тенденції суперечать соціалізмові, інтернаціоналізму, дружбі народів. По своїй суті вони — антипатріотичні й антинаціональні, ворожі інтересам розвитку своєї нації і всієї співдружності соціалістичних націй і народностей нашої країни. Яскравими прикладами націоналістичних деформацій останнього часу були події в м. Алма-Аті у грудні 1986 р., націоналістичні прояви з боку керівництва і деяких кіл інтелігенції Узбекистану й Киргизії.

В сучасних умовах партія вважає винятково важливим реалістичний підхід до оцінки кожного конкретного етапу в розвитку національних відносин, нових якісних змін в економіці, культурі, всього духовного життя націй і народностей країни. Удосконалення національних відносин органічно пов'язане з розпочатим процесом революційної перебудови, якісними перетвореннями матеріальних основ і соціальних форм життєдіяльності радянських людей, дальшою інтернаціоналізацією продуктивних сил, усіх сторін суспільного життя.

Визначальним фактором інтернаціоналізації суспільного життя, матеріальною передумовою братерської дружби і єдності народів СРСР є єдиний народногосподарський комплекс, який склався на основі спільних економічних цілей та інтересів усіх націй і народностей країни. «Економіка СРСР,— зазначається в статті 16-й Конституції СРСР,— становить єдиний народногосподарський комплекс, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території країни». Єдиний народногосподарський комплекс — явище, властиве тільки соціалізму. Його формування відбувається по-різному в країнах

соціалістичної співдружності залежно від вихідного рівня, ступеня забезпеченості ресурсами, кліматичних і природних умов, можливостей використання переваг міжнародного поділу праці.

Розвиток єдиного народногосподарського комплексу став основою створення величезного економічного потенціалу країни, що дало їй можливість за історично короткий строк в багато разів збільшити свою частку у світовому промисловому виробництві, зміцнити обороноздатність. Уже до 60-річчя Великого Жовтня Радянський Союз випускав більше промислової продукції, ніж увесь світ у 1950 р.

Разючі зміни відбулися в економіці раніше відсталих національних районів. Якщо в цілому по країні за роки Радянської влади промислове виробництво зросло в 169 разів, то в Білорусії — у 254 рази, Казахстані — 256, Молдавії — 304, Киргизії — 373, у Вірменії — в 240 разів. У Латвії випуск промислової продукції збільшився порівняно з 1940 р. у 46 разів⁸. Планомірне комплексне розміщення виробництва дало можливість подолати поділ радянських республік на індустріальні й аграрні.

Єдиний народногосподарський комплекс, що склався в СРСР, зумовлює досить широкі й різноманітні економічні зв'язки між союзними республіками. Наприклад, Казахська РСР одержує поставки від 96 галузей, підприємства яких розташовані в інших республіках, і відправляє свою продукцію для 74 галузей інших республік⁹.

У прийнятих XXVII з'їздом КПРС Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 рр. і на період до 2000 року наголошується на необхідності дальшого забезпечення гармонійного економічного і соціального розвитку всіх союзних і автономних республік. Зробити це при наявності в СРСР 53 національно-територіальних утворень, 35 з яких (15 союзних і 20 автономних республік) мають статус національних держав, дуже нелегко. КПРС керується тим, що дальше зміцнення й розвиток СРСР як багатонаціональної соціалістичної держави великою мірою залежить від удосконалення єдиного народногосподарського комплексу, зміцнення економічного співробітництва народів СРСР.

Важливе місце в структурі народногосподарського комплексу країни посідає Українська РСР. Вона, як і раніше, є одним із значних центрів паливної, металургійної і машинобудівної промисловості, а також одним з провідних сільськогосподарських районів. В усі радянські республіки надходить продукція з маркою українських підприємств. Водночас Україна одержує необхідні вироби й сировину з інших республік.

Неухильний розвиток економічних зв'язків і братерської взаємодопомоги — об'єктивний процес, оскільки величні завдання створення матеріально-технічної бази комунізму можуть розв'язуватися тільки спільно. Візьмемо для прикладу будівництво великих гідро- і атомних електростанцій, іригаційних споруд, освоєння цілих земель, прокладення нафто- і газопроводів, нових залізниць. Все це здійснюється спільними зусиллями всіх радянських народів. Цілий ряд будов стали символами дружби народів СРСР: БАМ, Саяно-Шушенська і Братська гідроелектростанції, Атоммаш, завод великовантажних автомобілів у Набережних Челнах та ряд інших. За допомогою російського та інших братніх народів на Україні створено мережу великих теплових, атомних і гідроелектростанцій (тільки на Дніпрі збудовано 5 гідроелектростанцій), об'єднаних в єдину енергосистему Європейської частини СРСР.

Велика роль у розвитку співробітництва народів СРСР належить удосконаленню управління народним господарством. В умовах, коли

⁸ Проблемы мира и социализма.— 1986.— № 9.— С. 94.

⁹ Там же.

економіка країни набула величезних масштабів, коли перед нею поставили принципово нові завдання, якісно новим змістом наповнюється поняття «демократичний централізм». Як відзначається в рішенні червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, зусилля центральних органів мають бути зосереджені на розв'язанні загальнодержавних, міжгалузевих і міжрегіональних проблем суспільного виробництва, при рішучому звільненні від детальної регламентації роботи низових ланок. Водночас висунуто завдання підвищити роль економічних методів управління, які б забезпечили його гнучкість і ефективність¹⁰. Докорінна перебудова структури і діяльності центральних економічних органів, і насамперед Держплану СРСР, міністерств та відомств, посилення демократичних засад у роботі трудових колективів, розширення самостійності й відповідальності підприємств відповідають настановам XXVII з'їзду партії, вимогам самого життя. На червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС було прийнято рішення про докорінну перебудову управління економікою. Воно ввібрало в себе багаторічний досвід соціалістичного будівництва, передову наукову думку.

Новим змістом наповнюється й демократія на місцях, у трудових колективах. Широке впровадження самоуправління, виборність керівних посад, розширення гласності, реальних можливостей трудящих впливати на рішення виробничих і соціальних завдань не може благотворно не вплинути на удосконалення національних відносин в СРСР. Перебудова економіки і управління народним господарством країни, розвиток єдиного народногосподарського комплексу сприяють водночас дальшому зміцненню економічних основ дружби всіх націй і народностей. Динамізм перебудови і дальшого розвитку радянської економіки — це динамізм розквіту і зближення народів СРСР, зміцнення могутності й авторитету багатонаціональної Радянської держави.

Перспективи розвитку національних відносин нерозривно пов'язані із зміцненням Союзу Радянських Соціалістичних Республік. «... Це цілком унікальне явище — наш Радянський Союз, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов під час поїздки до Латвійської й Естонської РСР. — Ми всі нерозривними узами пов'язані»¹¹.

Під керівництвом Комуністичної партії Радянська держава стала могутнім фактором згуртування націй і народностей, зміцнення інтернаціональної єдності радянських народів. Через Ради, профспілки, комсомол та інші громадські організації трудящі всіх національностей беруть рівноправну участь в управлінні державними справами, у розв'язанні корінних питань соціально-економічного й культурного будівництва.

Сучасний рівень національно-державного будівництва відбиває ступінь розвитку національної структури країни, що знайшло своє відображення в Конституції СРСР і конституціях союзних республік. Проте прогрес радянського суспільства, завдання прискорення соціально-економічного розвитку країни, умови розширення демократії і гласності висувають на чергу дня питання про вдосконалення союзної і національної державності народів СРСР, подолання негативних тенденцій у цій сфері. Прикладом успішного вирішення національних проблем було возз'єднання згідно з ясно висловленою волею населення західноукраїнських земель, Північної Буковини, Закарпатської України в єдиній Українській Радянській державі в складі Союзу РСР. Те ж слід сказати про вступ до складу СРСР прибалтійських радянських республік в 1940 р., трудящі яких після перемоги Жовтневої соціалістичної революції домоглися встановлення влади Рад і виявили стремління

¹⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 черв. 1987 р.— К., 1987.— С. 81—82.

¹¹ Твердо йти дорогою перебудови й поглиблення демократизму: 36 матеріалів про поїздки М. С. Горбачова в Латвійську й Естонську РСР, 17—22 лют. 1987 р.— К., 1987.— С. 29.

ня до найтіснішого союзу з російським й іншими народами нашої країни. Насильна з допомогою іноземних інтервентів реставрація буржуазного ладу в період громадянської війни, тяжкі роки фашистської диктатури не витравили у свідомості трудящих цих республік відданості ідеям Великого Жовтня, прагнення до входження в склад Союзу РСР. Намагання імперіалістичних кіл Заходу видати провокаційні заяви окремих націоналістичних елементів у прибалтійських республіках за їх бажання до відриву від єдиної Радянської держави, за вияв нібито волі трудящих цих республік не мають під собою ніякого ґрунту.

Виявом турботи партії й уряду про інтереси малих народностей і етнографічних груп було створення в 1987 р. авторитетної державної комісії для розгляду проблеми про місце проживання кримських татар. Це свідчить про намір радянських органів всебічно, з урахуванням інтересів усіх народів СРСР, вивчити це складне питання і прийняти рішення, яке відповідало б традиціям дружби народів СРСР.

У новій редакції Програми КПРС одним з головних завдань національної політики висунуто всемірне зміцнення і розвиток єдиної союзної багатонаціональної держави¹². Воно здійснюватиметься насамперед на основі органічного оптимального поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами республік, автономних областей і округів. При такому підході має виключатися недооцінка специфічних національних потреб чи трактування загальних інтересів з позицій відомості або національної обмеженості. «КПРС і далі послідовно боротиметься,— відзначається в Програмі партії,— проти будь-яких проявів місництва та національної обмеженості і водночас постійно дбатиме про дальше підвищення ролі республік, автономних областей і автономних округів у розв'язанні загальнонародних завдань, про активну участь трудящих усіх національностей у роботі органів влади і управління»¹³.

Партія розглядає боротьбу з місництвом, національною обмеженістю, чванством і різного роду проявами націоналізму й шовінізму як складову частину своєї діяльності, спрямованої на зміцнення й розвиток Союзу РСР. Водночас партійні документи, матеріали центральної і місцевої преси свідчать, що колишні керівники в таких республіках, як Казахська, Узбецька й Киргизька, не тільки не боролися з цими негативними явищами, а й самі зловживали своїм високим становищем, довір'ям партії, використовуючи їх у сімейно-кланових інтересах, заохочуючи підлабузництво й пристосовництво, допускаючи порушення принципів ленінської національної і кадрової політики. Довір'я партії і заохочення самостійності місцевих органів у керівництві партійним, державним і господарським будівництвом вони сприймали як право на безконтрольне одноосібне управління. Така деформація стилю партійного й державного керівництва породила ланцюг негативних явищ і тенденцій не лише в економіці цих республік, а й у галузі ідеології, в моральній сфері. Так, на рубежі 70—80-х років внесок Казахстану в єдиний народногосподарський комплекс дедалі більше не відповідав його зростаючому економічному і науковому потенціалу. Застійні явища охопили всі галузі народного господарства республіки й усі сфери суспільно-політичного життя. Занепала справа інтернаціонального й патріотичного виховання трудящих. Процвітали парадність і славоств'я, перебільшувалися досягнення, замовчувалися недоліки. Все це призвело до посилення націоналістичних проявів, з якими своєчасно не проводилася рішуча боротьба. У постанові ЦК КПРС «Про роботу Казахської республіканської партійної організації по інтернаціональному й патріотичному вихованню трудящих» було відзначено недоліки в її роботі і вказано на необхідність вжиття рішучих заходів до ви-

¹² Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 42—43.

¹³ Там же.

правлення становища, поліпшення інтернаціонального й патріотичного виховання трудящих, вдосконалення і дальшого розвитку національних відносин¹⁴.

Протягом останніх десяти років практично не збільшувалася у національному доході країни частка Узбецької РСР, у той час як процент її населення динамічно зростає. Колишні керівники республіканської партійної організації допустили грубі помилки в господарській і кадровій політиці, ослабили увагу до питань організації промислового виробництва, підвищення якості продукції, допускали великі приписки сільськогосподарської продукції. «Ми опинилися у великому боргу перед державою,— заявив у своєму виступі на XXVII з'їзді партії член ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії Узбекистану І. Б. Усманходжаєв.— Створений в Узбекистані з допомогою всіх народів СРСР, і насамперед великого російського народу, величезний виробничий і науково-технічний потенціал поки що не дає належної віддачі»¹⁵.

На XXVII з'їзді КПРС відзначалися досягнення радянської багатонаціональної соціалістичної культури. Вбираючи в себе багатство національних форм і барв, вона стає унікальним явищем у світовій культурі. Але важливо, наголошувалося на з'їзді, щоб здоровий інтерес до всього цінного, що є в кожній національній культурі, не вроджувався в спроби відмежуватися від об'єктивного процесу взаємодії і зближення національних культур. Адже мали місце факти, коли під виглядом національної самобутності в деяких творах літератури і мистецтва, наукових працях робилися спроби зобразити в ідилічних тонах реакційно-націоналістичні і релігійні пережитки, що суперечать нашій ідеології, соціалістичному способу життя, науковому світогляду¹⁶. «У традиціях більшовизму, — відзначав М. С. Горбачов на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС,— принципова боротьба проти будь-яких проявів національної обмеженості і чванливості, націоналізму і шовінізму, місництва, сіонізму і антисемітизму, в яких би формах вони не виступали. Нам треба постійно пам'ятати, що націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм — це дві протилежні політики, два протилежних світогляди»¹⁷.

Інтернаціоналістська політика КПРС, Радянської держави, поглиблення революційного процесу перебудови, розширення демократії і гласності викликають негативну реакцію з боку антикомуністів, ідеологів імперіалістичної реакції. Одним з головних напрямів підривної діяльності імперіалістичних розвідок, ворожої радіопропаганди є намагання оживити націоналістичні передсуди серед несвідомої частини населення СРСР, підірвати інтернаціональну єдність і братерську дружбу народів нашої країни. Внаслідок підривних дій імперіалістичних кіл Заходу і еміграційних буржуазно-націоналістичних організацій мали місце спроби порушення громадського порядку з боку екстремістів із середовища кримських татар у Москві влітку 1987 р., провокаційні вилазки груп націоналістів у столицях прибалтійських республік (серпень 1987 р.).

Окремі прояви націоналізму і шовінізму в республіках, в тому числі в Українській РСР, значною мірою пояснюються недоліками в організації політико-виховної роботи, ослабленням інтернаціонального й патріотичного виховання трудящих.

У прийнятій в серпні 1987 р. постанові ЦК Компартії України «Про заходи щодо реалізації в республіці постанов XXVII з'їзду пар-

¹⁴ Правда.— 1987.— 16 июля.

¹⁵ XXVII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу: Стеногр. звіт.— К., 1986.— Т. 1.— С. 207.

¹⁶ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 62—63.

¹⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— С. 39.

тії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення» відзначалося, що у практиці національних відносин виникають питання, які вимагають глибокого, систематичного вивчення і своєчасного, продуманого реагування на інтернаціоналістській основі, вжиття необхідних заходів. В той же час, зазначається в постанові, багато партійних, радянських, профспілкових, комсомольських працівників, ідеологічний актив, господарські керівники не зжили уявлення про безпроблемність національних процесів, нерідко уникають відповідей на запитання трудящих, аргументованого роз'яснення суті й досягнень національної політики партії. В роботі ряду партійних організацій ще не подолано формального підходу до організації патріотичного та інтернаціонального виховання. У наукових дослідженнях суспільствознавців слабо виявляються нові тенденції та явища в національних відносинах, в інтернаціональному розвитку, не розробляються конкретні практичні рекомендації.

Останнім часом в республіканській пресі, у виступах ряду діячів культури і науки порушувалися питання національно-культурного будівництва. Зверталася, зокрема, увага на звуження сфери застосування української мови, зниження рівня її викладання і вивчення в школі, порушення мовного статусу українських театрів, скорочення випуску кінофільмів українською мовою. Ще не повною мірою задовольняються мовні потреби некорінних національностей¹⁸.

ЦК Компартії України зобов'язав партійні комітети, радянські органи, ідеологічні установи глибоко проаналізувати стан національних відносин, інтернаціонального і патріотичного виховання населення, вжити практичних заходів для поліпшення цієї роботи, забезпечення глибоко змістовної і систематичної пропаганди актуальних питань національної політики КПРС.

В постанові ЦК Компартії України вказано на необхідність покращення вивчення і викладання в школах української, російської й інших мов народів СРСР, найповніше задоволення соціально-культурних запитів і потреб населення з урахуванням його національної структури.

У своїй діяльності КПРС постійно має на увазі багатонаціональний характер радянського суспільства. Послідовне проведення в життя ленінської національної політики — складова частина стратегічного курсу партії на вдосконалення соціалізму, прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Одним із факторів, що викликають до життя нові питання і проблеми в галузі національних відносин, є високий ступінь взаємозалежності рівня розвитку економіки й культури національних республік і їхнього внеску в загальнонародну справу всемірного зміцнення і розвитку єдиної союзної держави, єдиного народногосподарського комплексу, єдиної культури радянського народу. Йдеться насамперед про підвищення ролі кожної нації і народності у справі революційних перетворень продуктивних сил. Нині на перший план висуваються нові форми й методи господарської інтеграції, яка сприятиме зростанню продуктивних сил на основі науково-технічного прогресу, поліпшенню планування й управління народним господарством.

Візьмемо для прикладу питання про кооперовані зв'язки радянських республік. В умовах поглиблення соціалістичного поділу праці між ними дедалі розширюються кооперовані поставки промислової продукції і обладнання в рамках єдиного народногосподарського комплексу. Тому невиконання планових завдань і договірних зобов'язань, порушення кооперованих поставок тією чи іншою республікою, підприємством (об'єднанням) негативно позначається на економіці

¹⁸ Рад. Україна.— 1987.— 14 серп.

інших республік, а нерідко — і всієї країни. Так, на XXVII з'їзді Компартії України вказувалося, зокрема, що значна кількість підприємств республіки, в тому числі металургійних, не виконала договірних зобов'язань по поставках продукції¹⁹.

Практика показує, що комплексний розвиток народного господарства республік не повинен ідеалізуватися. Він містить у собі ряд суперечливих явищ. Це стосується насамперед суперечностей між нинішнім станом економіки й існуючими формами управління, що виробилися в попередні періоди. Правомірно називати комплексним такий розвиток і поєднання галузей економіки республік та регіонів, які сприяють якнайшвидшому впровадженню досягнень науково-технічного, економічного і соціального прогресу.

У своїй національній політиці КПРС враховує існуючі (ще досить значні) відмінності між республіками щодо соціально-економічного й культурного рівнів. Зумовлені своєрідністю природних факторів, наявністю трудових ресурсів, поділом праці, що історично склався, вони, на думку багатьох учених, позначаються на розмірі національного доходу на душу населення, кількості осіб з вищою освітою на 10 тис. чол. тощо. Проблему вирівнювання рівнів розвитку республік партія розв'язує, виходячи з необхідності забезпечення максимального використання їхнього потенціалу для власних потреб і забезпечення внеску в економіку всієї Радянської держави. З цією метою втілюються в життя заходи щодо раціонального використання природних ресурсів в інтересах зміцнення єдиного народногосподарського комплексу, забезпечення раціонального обміну кадрами робітників і спеціалістів, обміну передовим досвідом виробництва у різних галузях народного господарства й т. д.

Важлива роль у зміцненні Радянської багатонаціональної держави належить послідовному втіленню в життя ленінських принципів соціалістичного федералізму й демократичного централізму. На основі їх творчого застосування невпинно збагачуються форми міжнаціональних відносин в інтересах усього радянського народу і кожної нації та народності.

Як показує історичний досвід, з розвитком Радянської держави відбувається закономірний процес посилення ролі загальносоюзних органів у розв'язанні питань загальнодержавного значення і одночасне розширення самостійності, прав і обов'язків республік. У цьому процесі, особливо в сфері управління народним господарством, мали місце серйозні недоліки і упущення, що дістало свій вияв у негативних явищах в економіці у 70-х — на початку 80-х років. Вони не могли не позначитися на окремих сторонах міжнаціональних відносин.

Діалектика співвідношення демократизму й централізму в розвитку Радянської багатонаціональної держави, розв'язання складних проблем при поєднанні загальносоюзних і республіканських інтересів передбачають виникнення, а за певних умов і загострення суперечностей між цими началами. Однак ця діалектика містить у собі реальну можливість успішного розв'язання цих неантагоністичних суперечностей. Вона зумовлена втіленням у життя інтернаціоналістської національної політики КПРС.

Незважаючи на чіткість і зрозумілість принципів демократичного централізму й соціалістичного федералізму, зафіксованих у Програмі КПРС, Конституції СРСР та інших документах, керівники окремих союзних міністерств і відомств до недавнього часу через інерцію й небажання перебудовуватися підміняли економічні методи управління адмініструванням, порушували самостійність не тільки виробничих об'єднань і підприємств, а й республіканських органів. Водночас вони

¹⁹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 11; Правда України.— 1987.— 29 мая.

не виявляли належної ініціативи й активності у використанні широких прав республік. Практичне втілення в життя принципів демократичного централізму й соціалістичного федералізму як у галузі економіки, так і в національно-державному будівництві потребує цілеспрямованого впливу партії й уряду.

Радянський державний лад, соціалістична демократія, будучи політичною основою дружби та інтернаціональної єдності народів СРСР, забезпечують суверенні права союзних республік і соціалістичних націй, що в них проживають. Врахування національної специфіки життя й побуту трудящих тієї чи іншої республіки, області чи краю не тільки не є перешкодою до утвердження соціалістичної, інтернаціоналістської сутності союзної і національної державності, а, навпаки, однією з головних умов справжнього гуманізму й демократизму, дальшого зміцнення ленінської дружби народів СРСР.

Інтернаціональна єдність, дружба і братерство, співробітництво і взаємодопомога радянських народів є реальною основою національного й державного суверенітету союзних республік. Всі вони повною мірою користуються перевагами, які дає їм об'єднання в могутню соціалістичну державу, всі вони рівні у політичному й правовому аспектах.

Головними напрямками дальшого розвитку і зміцнення нашої багатонаціональної держави на сучасному етапі є всебічне розгортання й удосконалення соціалістичної демократії, активна участь усіх громадян в управлінні державою, господарським і культурним будівництвом, у поліпшенні роботи державного апарату й посиленні контролю за його діяльністю.

У нарощуванні духовного потенціалу Союзу РСР і кожної радянської республіки величезне значення має розвиток соціалістичної за змістом, різноманітної за національними формами, інтернаціоналістської за духом єдиної культури на основі кращих досягнень і самобутніх прогресивних традицій народів СРСР. Великий внесок у цю справу належить трудящим Радянської України, про що свідчать значні успіхи численного загону працівників культури й мистецтва республіки, розвиток масової народної художньої творчості.

Розквіт єдиної соціалістичної культури радянського народу дістає своє відображення в дальшій інтернаціоналізації усіх сфер суспільного життя, у тому числі й духовної сфери, у зростанні багатомовності й посиленні потягу до опанування російської мови як мови міжнародного спілкування, в інтенсифікації взаємовпливу культур народів СРСР. У цих умовах активізується процес ламання національних перегородок, зближення соціалістичних націй і народностей.

Відомо, що успіхи соціалістичного й комуністичного будівництва великою мірою залежать від рівня освіченості й культури соціалістичних націй. На початку 80-х років в СРСР завершився повсюдний перехід до загальної середньої освіти. Нині у вузах, технікумах, училищах, школах та на курсах підвищення кваліфікації навчається понад 90 млн. чол., тобто третина населення країни. В СРСР у 1985/86 навчальному році налічувалося 894 вузи²⁰. Характерно, що в багатьох радянських республіках, де до Жовтневої революції не було, як правило, жодного вузу, в 1985/86 навчальному році на 10 тис. населення налічувалося студентів у вузах: у Вірменії — 163 чол., Азербайджані — 158, Узбекистані — 154, Казахстані — 171, Киргизії — 144, Таджикистані — 118, Білорусії — 182, Молдавії — 128²¹. Для порівняння: на таку ж кількість населення у Франції припадає 96 студентів, в Англії — 83, Італії — 70, у ФРН — 48. Партія орієнтує вищу школу й середні навчальні заклади на підвищення якості знань майбутніх спеціа-

²⁰ Народное хозяйство СССР в 1985 году: Стат. ежегодник.— М., 1986.— С. 509.

²¹ Див.: Там же.— С. 511.

лістів і поліпшення їх ідейно-політичного виховання. Особлива увага звертається на підготовку спеціалістів для нових напрямів науки і техніки, для тих галузей виробництва і сфери обслуговування, які швидко розвиваються.

У полі зору КПРС постійно перебувають процеси, які сприяють зміцненню інтернаціональної основи єдиної загальнолюдської культури комуністичного суспільства. Досвід культурного будівництва в СРСР переконує, що розквіт національних радянських культур зміцнює інтернаціональну єдність народів, а це, у свою чергу, благотворно впливає на процес дальшого розвитку єдиної радянської соціалістичної культури.

В духовній спадщині, традиціях і побуті кожної нації є і прогресивне, і віджиле. І треба не консервувати погане, а звільнитися від усього, що застаріло, що суперечить нормам радянського співжиття, соціалістичній моралі, комуністичним ідеалам, всемірно зміцнювати дружбу народів СРСР. Неабияке значення має боротьба проти націоналістичних передсудів, що ще зберігаються в свідомості людей і підігріваються ззовні буржуазною пропагандою.

В ідеологічній роботі серед населення великого значення набуває виховання трудящих, особливо молоді, в дусі поваги і любові до історії, культури й мови всіх братніх народів нашої країни. Інколи окремим їх представникам не вистачає культури національних відносин, що породжує місництво, рецидиви дрібнобуржуазної національної психології, національний егоїзм, відособленість. Проблеми взаємовідносин у багатонаціональній державі — важливі і досить складні за своєю сутністю. Тому вони потребують уважного і вдумливого підходу, не терплять бюрократизму і політичного верхоглядства. Партія, її Центральний Комітет вимагають розв'язувати всі питання, що виникають у сфері міжнародних відносин, у дусі гласності й принциповості і давати при цьому належну відсіч будь-яким проявам буржуазного націоналізму і шовінізму, національної обмеженості і замкнутості, спробам з позакласових позицій трактувати події минулого, роль окремих історичних осіб.

Необхідно поглиблювати контрпропагандистську роботу, спрямовану на викриття підривних акцій зарубіжних буржуазно-націоналістичних, сіоністських і клерикальних центрів, що спекулюють на проблемах національних відносин, намагаються посіяти ворожнечу між народами нашої країни.

Наукове регулювання інтернаціональних і національних процесів являє собою одну з найважливіших складових частин діяльності Комуністичної партії по управлінню всім соціалістичним суспільним організмом. Удосконалення соціалізму потребує посилення цілеспрямованого партійного керівництва національними відносинами, і насамперед, складними процесами інтернаціоналізації суспільного життя, дальшого вирівнювання рівнів розвитку окремих націй і народностей, патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих. Тому законним і необхідним є зростання провідної ролі КПРС у творчому розвитку й застосуванні ленінської теорії і програми з національного питання, де враховано весь комплекс поточних і перспективних завдань у цій важливій галузі.

Політика КПРС у сфері національних відносин, як і в інших галузях суспільного життя, відзначається відповідальним і реалістичним підходом до аналізу досягнутого і постановки перспективних завдань, рішучою протидією місництву, рутині, застою, повільності й інертності у здійсненні накреслених завдань.

Основні напрями національної політики КПРС, визначені в новій редакції Програми партії, у матеріалах XXVII з'їзду КПРС і наступних пленумів її ЦК, переконливо свідчать про її наступність, про вірність партії основоположним принципам ленінської національної полі-

тики, про її творчий розвиток і послідовне здійснення. Наступність і новаторство у питаннях теорії і практики соціалістичного будівництва забезпечують динамізм і ефективність соціалізму, у тому числі й національної політики КПРС.

Нагромаджений історичний досвід розв'язання національного питання в СРСР, зміцнення соціальної й інтернаціональної єдності радянського суспільства, становлення і динамізм розвитку нової історичної спільності людей — радянського народу, розквіт і неухильне зближення соціалістичних націй та народностей, зміцнення дружби народів, всебічне зміцнення і розвиток Радянської багатонаціональної держави — плідотворний підсумок діяльності партії за 70 років у галузі національної політики.

А. В. Лихолат

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СССР — ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗАВОЕВАНИЕ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ

Резюме

В статье освещаются сложные вопросы совершенствования национальных отношений в СССР в свете решений XXVII съезда партии и последующих пленумов ЦК КПСС, борьба с деформациями и негативными явлениями в этой сфере.

Г. К. КОВТУН (Київ), М. С. КАМІНЧУК (Київ)

НА СТОРОЖІ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ СРСР (До 70-річчя ВЧК—КДБ)

Питання організації захисту соціалістичної Вітчизни від посягань зовнішніх та внутрішніх ворогів займали і займають важливе місце в діяльності Комуністичної партії. Вони постійно перебували в полі зору В. І. Леніна. При цьому зверталася увага як на відвернення прямого втручання міжнародної буржуазії в справу революційних перетворень, започаткованих у нашій країні Великим Жовтнем, так і на боротьбу з таємними формами й методами підривної діяльності розвідслужб міжнародного імперіалізму.

На пропозицію В. І. Леніна, який передбачав тривалий характер класової боротьби проти зовнішнього ворога, зростання опору внутрішніх ворожих елементів, 7(20) грудня 1917 р. була створена Всеросійська Надзвичайна Комісія (ВЧК) по боротьбі з контрреволюцією і саботажем. Очолив комісію полум'яний революціонер-ленінець Ф. Е. Дзержинський. Підкреслюючи її велику роль у викритті підступів та інтриг ворогів революції, Володимир Ілліч відзначав: «Без такої установи влада трудящих існувати не може...»¹.

Створивши органи державної безпеки, Комуністична партія виробила відповідні форми керівництва ними і контролю їх діяльності. Згідно з генеральною лінією партії на її з'їздах визначалися політичні завдання та основні напрями роботи цих органів. Велика увага приділялася зміцненню їх організаційно-правових основ, добору, розстановці та ідейно-політичному вихованню кадрів чекістів.

Вимагаючи від ЧК застосування ефективних, своєчасних заходів у боротьбі проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, В. І. Ленін виявляв

¹ Ленін В. І. Про внутрішню і зовнішню політику республіки: Звіт ВЦВК і РНК 23 грудня: IX Всерос. з'їзд Рад, 23—28 груд. 1921 р. // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 313.

постійне піклування про підвищення політичного рівня, вдосконалення професійної майстерності її працівників, засвоєнню і юридично грамотному використанню ними правових норм. «Треба,— наголошував він,— всіма силами вистежувати й вилловлювати цих розбійників, поміщиків і капіталістів, що ховаються, в усіх їх прикриттях, викривати їх і карати нещадно, бо це — найлютіші вороги трудящих, вмілі, знаючі, досвідчені, які терпляче вичікують зручного моменту для змови... А щоб уміти ловити їх, треба бути вправним, обережним, свідомим...»².

Під керівництвом В. І. Леніна органи держбезпеки рішуче присікали підривну діяльність буржуазних розвідок. В екстрених випадках Володимир Ілліч брав безпосередню участь у розробці та керівництві здійсненням чекістських заходів, зокрема й тих, що проводилися на Україні³.

Історія становлення Радянської держави, досвід будівництва нового суспільства в братніх соціалістичних країнах переконливо підтвердили глибоку правильність ленінського положення про те, що «всяка революція лише тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися...»⁴. Глибинна суть цієї настанови актуальна й нині. Партія нагадує радянським людям про існування постійної загрози їх революційним завоянням з боку наших класових ворогів. У сучасних умовах, наголошувалося в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, «світ капіталу не відмовився від ідеології і політики гегемонізму, його правителів ще не залишає надія на соціальний реванш, вони продовжують тішити себе ілюзіями силової переваги»⁵.

Продовжуючи політику з позиції сили, реакційні імперіалістичні кола на чолі із США нарощують гонку озброєнь, втручаються у внутрішні справи суверенних держав, здійснюють курс на державний тероризм. Особлива роль у цьому відводиться розвідувальному і спеціальному службам, ідеологічним центрам та зарубіжним антирадянським організаціям, у діяльності яких дедалі більше місце займають політичні та збройні провокації, ідеологічні й економічні диверсії, шпигунство.

Як і раніше, головні зусилля у підривній діяльності спецслужб імперіалістичних держав, їх зарубіжних антирадянських центрів та різного роду організацій спрямовуються проти СРСР, інших країн соціалістичної співдружності. Не відмовившись від імперських намірів ліквідувати соціалізм як суспільну систему, класовий ворог за допомогою максимальної активізації підривної роботи намагається скомпromетувати миролюбну зовнішню політику, мирні ініціативи Комуністичної партії й Радянської держави, у спотвореному вигляді показати процеси, що відбуваються всередині країни у зв'язку з перебудовою в її економіці, науці, способі життя, посіяти серед радянських людей недовір'я до цілей нашої партії та шляхів їх досягнення.

Використовуючи розширення міжнародних науково-технічних культурних та інших зв'язків, імперіалістичні розвідки, говорив на XXVII з'їзді партії член Політбюро ЦК КПРС, голова КДБ СРСР В. М. Чебриков, «шукають у нашому суспільстві соціальних переродженців, політично незрілих і морально розкладених людей, шляхом підкупу службових осіб намагаються одержати від них інформацію, що становить державну або службову таємницю»⁶.

² Ленін В. І. Лист до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком // Там же.— Т. 39.— С. 146.

³ Див.: Ленін В. І. Телеграма Ф. Е. Дзержинському // Там же.— Т. 52.— С. 217—218.

⁴ Ленін В. І. Доповідь: Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок, 22 жовт. 1918 р. // Там же.— Т. 37.— С. 116.

⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 5.

⁶ Правда.— 1986.— 1 марта.

Противники соціалізму докладають усіх зусиль, щоб шляхом ідеологічних диверсій ослабити згуртованість трудящих навколо КПРС, порушити морально-політичну єдність радянського суспільства, братерську дружбу народів нашої країни, намагаються справляти ворожий вплив на погляди і настрої радянських людей, підірвати їх віру в комуністичні ідеали.

В цих умовах значно зростає відповідальність, покладена партією на органи державної безпеки СРСР. Чекісти віддають усю свою енергію, професійну майстерність і практичний досвід для викриття ворожих підступів, знешкодження підривних акцій класового противника. Свою діяльність органи держбезпеки підпорядковують справі успішного втілення в життя зовнішньополітичного курсу партії, спрямованого на попередження ядерної катастрофи, забезпечення надійної охорони рубежів нашої Вітчизни.

Органи державної безпеки СРСР — це органи захисту класових інтересів радянських людей. Перебуваючи на гострій ділянці боротьби проти сил імперіалістичної реакції, вони виражають волю трудящих країни, стійко стоять на сторожі безпеки Радянської держави, всього нашого суспільства. Неухильно керуючись настановами КПРС, органи державної безпеки будують свою діяльність на основі Конституції та законів СРСР, у суворій відповідності з принципами соціалістичної демократії, досягнутим рівнем розвитку соціалістичного суспільства.

Однією із складових ланок системи органів держбезпеки Радянського Союзу є КДБ УРСР. Органи державної безпеки України керуються у своїй діяльності законами СРСР та Конституцією республіки, беруть активну участь у захисті інтересів внутрішньої та зовнішньої політики Радянської держави, основ суспільного ладу країни. Вони дають відсіч класовим ворогам, які намагаються завдати шкоди розвитку нашого народного господарства, попереджують спроби компрометації миролюбної зовнішньої політики СРСР, захищають трудящих республіки від знівснитої антирадянщини й націоналізму. Це вимагає від чекістів постійної зібраності, високої політичної свідомості, виконавської майстерності, професійної досконалості, партійної принциповості, ідейної стійкості. «Бути чекістом,— говорив видатний діяч Комуністичної партії й Радянської держави Ю. В. Андропов,— значить насамперед бути бійцем, виховувати в собі необхідні для цього якості: вірність партії і народу, сміливість, самовідданість, готовність у будь-яких складних і тяжких умовах битися за торжество великих ідеалів комунізму»⁷.

Сучасна імперіалістична пропаганда в безсилій злобі намагається всіляко очорнити, фальсифікувати діяльність органів КДБ країни, в тому числі й нашої республіки, кинути тінь на радянських чекістів, які успішно борються з підступами іноземних розвідок. Як гідна відповідь цим спробам апологетів старого ладу звучать і сьогодні слова В. І. Леніна, сказані ним на IX Всеросійському з'їзді Рад: «Панове капіталісти, російські й іноземні! Ми знаємо, що вам цієї установи не полюбити. Ще б пак! Вона вміла ваші інтриги і ваші підступи відбивати як ніхто...»⁸.

Новий імпульс удосконаленню й активізації діяльності співробітників органів КДБ УРСР дали рішення XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України. Чекісти республіки наполегливо вдосконалюють знання марксистсько-ленінської теорії, глибоко пізнають закономірності класової боротьби, активно сприяють виконанню невідкладних завдань п'ятирічки, дають тверду й рішучу відсіч ворожим підступам, спрямованим на підрив нашої економіки, спотворення самої суті радянської дійсності, миролюбної зовнішньої політики СРСР, виявляючи

⁷ Андропов Ю. В. Избр. речи и статьи.— М., 1979.— С. 254.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 313.

при цьому рішучість і непримиренність до класового ворога, чуйність і увагу до радянських людей. Особливе значення вихованню у чекістів таких якостей надавав Ф. Е. Дзержинський, який неодноразово говорив, що той, хто став черствим до людей, не годиться більше для роботи в ЧК. «Комуністична переконаність і високий професіоналізм, моральна чистота і вірність обов'язку, постійна пильність і чуйність, уважність, віра в людей, загальна культура і розвинуте почуття громадянської відповідальності — таким, — як відзначав Ю. В. Андропов, — бачив Дзержинський і таким бачить народ радянського чекіста»⁹.

І сьогодні, виконуючи завдання, що стоять перед органами державної безпеки, їх працівники пильно стоять на сторожі завоювань Великого Жовтня. Виховане на славних традиціях ВЧК — КДБ, закладених «якобінцем революції» Ф. Е. Дзержинським, нинішнє покоління чекістів працює плідно, з великою віддачею творчих сил та енергії.

Головною умовою успішного розв'язання покладених на органи КДБ завдань є неухильне додержання і послідовне застосування ними випробуваних ленінських принципів чекістської діяльності, ленінського стилю роботи, врахування інтересів класів, соціальних груп та окремих осіб, а також безпосередня участь в утвердженні соціалістичного способу життя¹⁰. Багаторічна практика показала, що дотримання ленінського стилю, норм і принципів у діяльності органів державної безпеки гарантує їх від помилок, виключає можливість промахів і прорахунків.

КДБ республіки приділяє велику увагу підвищенню відповідальності кожного чекіста за послідовне впровадження в практику своєї роботи справді партійного, більшовицького стилю, елементів новаторства та критичного ставлення до досягнутого, як того вимагають рішення XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України.

Нині, коли в країні відбуваються глибокі і всебічні перетворення, спрямовані на розвиток завоювань Жовтня, органи держбезпеки, як наголошувалося в доповіді В. М. Чебрикова на урочистих зборах, присвячених 110-річчю з дня народження Ф. Е. Дзержинського, максимально сприяючи спеціальними засобами успішному розвитку процесу перебудови в нашій країні, самі перебудовують свою діяльність, удосконалюють форми і методи роботи, яка органічно вписується в процеси розвитку соціалістичної демократії¹¹.

Здійснюючи керівництво органами державної безпеки, партія постійно дбає про виховання чекістських кадрів, суворе дотримання ленінських принципів їх добору і розстановки за політичними і діловими якостями. Завдяки такому піклуванню та дійовій допомозі партійних комітетів усіх рівнів лави чекістів республіки систематично поповнюються кращими представниками робітників, колгоспників, інтелігенції, спеціалістами народного господарства. В результаті органи КДБ УРСР укомплектовані політично й професійно підготовленими кадрами, які мають усе необхідне для успішного розв'язання поставлених перед ними завдань.

Як відомо, справою великої партійної ваги Ф. Е. Дзержинський вважав комплектування органів держбезпеки союзних республік місцевими кадрами, що й нині є важливою рисою національної політики КПРС. Водночас у дружньому й згуртованому колективі чекістів УРСР поряд з українцями, які становлять основу їх загону, плідно працюють представники багатьох інших національностей СРСР.

За роки Радянської влади, в горнилі Великої Вітчизняної війни, в процесі боротьби з оунівським підпіллям в діяльності органів КДБ

⁹ Андропов Ю. В. Избр. речи и статьи.— С. 266.

¹⁰ Там же.— С. 116.

¹¹ Великий пример служения революционным идеалам: Торжеств. собр., посвящ. 110-летию со дня рождения Ф. Э. Дзержинского // Правда.— 1987.— 11 сент.

республіки утвердився й набув дальшого розвитку принцип інтернаціоналізму, який в наші дні сприяє діловому співробітництву чекістів України з колегами в братніх союзних республіках та працівниками органів безпеки інших соціалістичних країн.

Ідейно-політичне, моральне виховання чекістських кадрів, їх професійна підготовка якнайповніше відбивають дух і зміст настанов ХХVII з'їзду КПРС і ХХVII з'їзду Компартії України. Одним з принципів ідейного загартування працівників органів державної безпеки було й залишається ленінське положення про те, що «для нас моральність підпорядкована інтересам класової боротьби пролетаріату»¹². Нині моральні і політичні якості в діяльності радянських чекістів збігаються за своїм змістом.

Керуючись настановами січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, органи державної безпеки України, їх партійні організації, з одного боку, вносять у свої плани відповідні корективи, спрямовані на підвищення ефективності службової діяльності, вживають рішучих заходів до усунення наявних недоліків, продовжують пошук нових дійових форм попередження будь-яких посягань на інтереси нашої Батьківщини, радянських людей, а з другого,— включившись у проведення правоохоронної роботи в країні, здійснюють ряд довгострокових заходів щодо попередження в нашому суспільстві таких злочинів, як хабарництво, розкрадання соціалістичної власності, приписки, випуск недоброякісної продукції, беруть активну участь у розвитку демократії та правопорядку в республіці, в утвердженні принципів гласності, шанобливого ставлення до честі і гідності особистості. Неухильне дотримання чекістами настанов січневого Пленуму допомагає їм у виборі засобів і шляхів, що ведуть до поліпшення роботи, сприяє кращому розумінню ролі й місця органів державної безпеки у перебудові, що охопила всі сторони життя нашого суспільства.

Довіривши чекістам безпеку держави, Комуністична партія, радянський народ висувують до них особливі вимоги. Практика їх діяльності, як відзначалося в Політичній доповіді ЦК КПРС ХХVII з'їздові партії, свідчить про те, що органи державної безпеки перебувають на висоті цих вимог¹³.

Одним з показників довір'я народу, партії до чекістських кадрів, критерієм оцінки їхнього вкладу в справу гарантування державної безпеки, мирної праці радянських людей є той факт, що багато співробітників Комітету державної безпеки республіки та його органів на місцях обрано до складу ЦК Компартії України, обласних, міських, районних комітетів партії, народними депутатами Рад. На всіх своїх форумах Комуністична партія оцінює чекістів як полум'яних патріотів, що завжди ставлять на перше місце інтереси держави, здатні по-ленінському твердо і по-ленінському гуманно вирішувати складні завдання нашого часу.

В умовах гострого протиборства двох соціально-політичних систем, незатухаючої підривної діяльності противника головною зброєю у гарантуванні державної безпеки була й буде політична пильність. Ставлячи цю рису чекістів на перший план, В. І. Ленін відзначав, що вона має бути притаманною всім комуністам. «... Хороший комуніст,— говорив він у «Промові про кооперацію» на ІХ з'їзді РКП(б),— у той же час є і хороший чекіст...»¹⁴.

Працівники органів державної безпеки завжди брали й беруть активну участь у реалізації заходів партійних комітетів республіки, спрямованих на підвищення політичної пильності трудящих. Адже, як

¹² Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на ІІІ Всерос. з'їзді Рос. Комуністичної Спілки Молоді 2 жовт. 1920 р.) // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 295.

¹³ Див.: Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 73.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 265.

відзначалося в Політичній доповіді Центрального Комітету партії ХХVII з'їздові КПРС, «ми маємо справу з досвідченим класовим противником, політичний досвід якого різноманітний, вимірюється в часі віками. Він створив гігантську машину масованої пропаганди, яка оснащена сучасними технічними засобами, має величезний апарат вишколених ненависників соціалізму»¹⁵. Тому формування в радянських людей високої політичної пильності, непримиренного ставлення до будь-яких проявів буржуазної ідеології, політичної безпечності і самозаспокоєності радянські чекісти розглядають як бойове, довготривале завдання партії.

Захищаючи радянських людей від масованих атак брехливої буржуазної пропаганди, різного роду націоналістичних інтерпретацій подій і фактів та всіляких провокацій, попереджуючи злісні плани класового противника «розхитати» нас зсередини, чекісти республіки неухильно дотримуються вказівок В. І. Леніна про необхідність «подесятирити пильність»¹⁶, «... бути насторожі, пам'ятати, що ми оточені людьми, класами, урядами, які відкрито виявляють величезну ненависть до нас»¹⁷.

Трудящі Радянської України, як і весь радянський народ, показують численні приклади високої політичної пильності і на її основі — державної дисципліни, організованості, суворого дотримання радянських законів. Цим самим вони перешкоджають здійсненню агресивних устремлінь і замислів класового противника, який намагається завдати шкоди інтересам Радянської держави.

Спеціальні служби імперіалізму, концентруючи сили і засоби, застосовують дедалі вишуканіші форми підривної діяльності проти нашої країни. Однак органи державної безпеки завдяки широкій підтримці та високій пильності радянських людей зривали і зривають спроби противника використати міцніюче співробітництво Країни Рад з іншими державами, з численними іноземними фірмами для того, щоб завдати політичної та економічної шкоди нашому суспільству.

Чекісти Радянської України викрили чимало подібних спроб. Тільки останнім часом попереджено значні контрабандно-валютні гендлі між різними категоріями іноземців та окремими радянськими громадянами, що займалися розкраданням соціалістичної власності, хабарництвом та спекуляцією і яких спецслужби імперіалістичних держав здебільшого залучають до підривної діяльності проти СРСР, у тому числі для виконання шпигунських завдань.

Особливо небезпечною формою підривної діяльності противника є ідеологічна диверсія. Спритність і витонченість буржуазної пропаганди, її безпринципність, справжні цілі підривних дій правлячих кіл імперіалістичних держав були, зокрема, викриті на ХХVII з'їзді КПРС. При цьому зазначалося, що ефективність нашої пропаганди виявлялася й виявлятиметься у протиставленні класовому противнику високої моралі радянського суспільства, соціалістичного способу життя, відкритості інформації, глибокої ідейної переконаності і вірності радянських людей ідеалам марксизму-ленінізму. Крім того, наголошував у Політичній доповіді ЦК ХХVII з'їздові партії М. С. Горбачов, «потрібна наступальність — і в тому, що стосується викриття ідеологічних диверсій...»¹⁸. Виконуючи цю важливу настанову, органи держбезпеки ведуть проти цієї форми ворожої діяльності непримиренну боротьбу в усіх напрямках.

¹⁵ Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 105.

¹⁶ Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денкініним! (Лист ЦК РКП (більшовиків) до організації партії) // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 55.

¹⁷ Ленін В. І. Про зовнішню і внутрішню політику республіки: Звіт ВЦВК і РНК 23 груд.: IX Всерос. з'їзд Рад, 23—28 груд. 1921 р. // Там же.— Т. 44.— С. 284.

¹⁸ Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 105.

«Ідеологічна диверсія,— говорив на XXVII з'їзді КПРС товариш В. М. Чебриков,— спрямована на те, щоб справити ворожий вплив на погляди і настрої людей, підірвати їх віру в комуністичні ідеали, а в кінцевому підсумку повернути проти соціалізму. Даремні потуги»¹⁹.

Аналіз виявлених і попереджених конкретних підірвних акцій класового противника на Україні свідчить про те, що він намагається ідейно роззброїти деяких радянських громадян, нав'язати їм стандарти і стереотипи західного способу життя, підштовхнути до антигромадських дій, до зради Батьківщини. Чекісти зірвали немало таких спроб зарубіжних буржуазно-націоналістичних, сіоністських та інших організацій, які, не знайшовши на території України соціально-політичної бази для своєї діяльності, намагаються диференційовано підходити до різних категорій радянських людей: робітників, творчої, наукової, інженерно-технічної інтелігенції, молоді, щоб таким чином знайти серед них осіб, які, проживаючи в нашій країні, могли б «зсередини» справляти негативний вплив на суспільство.

Українському народові, який у братній сім'ї народів СРСР вносить свій вклад у вдосконалення соціалізму, є глибоко чужою антинародна, скомпрометована в очах радянської і прогресивної світової громадськості ідеологія українських буржуазних націоналістів, що знайшли собі притулок у США та інших капіталістичних країнах. Саме тому насамперед зазнають краху ворожі плани розвідувально-підірвних відомств Сполучених Штатів, які фінансують підірвну активність створеної у 80-ті роки так званої «балтійсько-української» комісії, що посилено порушує надумане питання «про права людини на Україні». Не допомогли тут і резолюції конгресу США, що всіляко підштовхують українських націоналістів за кордоном до здійснення різного роду антирадянських акцій і провокаційних кампаній.

Органи КДБ при широкій підтримці трудящих республіки здійснюють цілеспрямовану роботу проти спроб, до яких вдаються спецслужби Заходу, використати націоналістичні, сіоністські, клерикальні та інші антирадянські формування для проведення шпигунської діяльності, ідеологічних диверсій проти СРСР, інших країн соціалістичної співдружності.

За останні роки чекісти республіки викрили і видворили з Радянського Союзу емісарів закордонних націоналістичних і клерикальних центрів Добоша, Горбача, Климчука, Гороховича, Вінченцо, Фенкелькро, Домініка, які здійснювали пошук «однодумців», щоб схилити їх до антирадянської діяльності, розповсюджували ворожу літературу та інструкції про методи проведення підірвних дій. У 1983 р. працівники КДБ УРСР спільно із співробітниками органів держбезпеки братньої Польщі викрили як активного члена «закордонних частин ОУН» громадянку Франції Ірену Зелени, що направлялася на Україну із завданням своїх хазяїв. У 1985 р. були видворені з СРСР за ворожу діяльність емісарн Михальчик і Ткач.

Не останнє місце в підірвній діяльності на території республіки відводять спецслужби противника ідеології сіонізму. Завдяки своєчасно вжитим заходам було, зокрема, попереджено спроби сіоністських центрів розгорнути після прийняття конгресом США рішення про створення так званого «класу на захист радянських євреїв» (листопад 1980 р.) відверту антирадянську кампанію, а також розпалити серед громадян єврейської національності, які живуть на Україні, еміграційні настрої з тим, щоб інспірувати в нашій країні антигромадські прояви.

Не вдалося виконати свого завдання й так званій «Американській національній конференції на захист радянських євреїв», яка ставила за мету заслати в республіку сіоністських емісарів для пошуку та добору потенційних емігрантів, розповсюдження сіоністської літератури,

¹⁹ Правда.— 1986.— 1 марта.

збору наклепницької інформації про Радянський Союз. Була також своєчасно припинена «місіонерська» діяльність ряду закордонних сіоністських емісарів.

Партійна організація республіки за активною участю громадськості успішно бореться й проти однієї з найбільш витончених і підступних форм підривної діяльності імперіалізму проти СРСР та інших країн соціалізму, особливістю якої є використання релігії. І на цій ділянці ідеологічного протистояння противник зазнає поразки. Йому не вдалося сформувати з числа віруючих громадян республіки опозицію, спрямовану на боротьбу проти соціалізму. Віруючі в Радянському Союзі не піддалися ворожому впливу новостворених релігійних підривних центрів і організацій, таких, як «Центр по вивченню релігії і прав людини в закритих суспільствах», «Підпільна евангелізація в країнах комунізму» (США), «Місія за залізною завісою» (Норвегія), та ін.

Основна маса віруючих з числа радянських людей відкидає ідеї, що їх поширюють радіостанції клерикальних центрів і які виправдовують фашизм, антинародний союз українських буржуазних націоналістів з уніатською церквою, проповідують вигадки про «насильствену русифікацію» тощо.

Громадськість при сприянні віруючих допомогла органам державної безпеки республіки своєчасно викрити і покласти край підривній діяльності окремих громадян США, ФРН, Швеції, інших капіталістичних держав, які перебували на Україні за завданням зарубіжних релігійних формувань, зокрема реакційної клерикальної організації «Слов'янська місія».

Видворені за межі СРСР без права відвідування нашої країни американські «автотуристи» Моор, Вейклем, Боніа та громадянин ФРН Фрітц, які розповсюджували реакційно-релігійну літературу в ряді міст республіки. Кількох іноземців офіційно попереджено про недопустимість проведення незаконної діяльності. В 1984—1985 рр. у них було вилучено тисячі примірників антирадянської, ідеологічно шкідливої та реакційної релігійно-пропагандистської літератури, призначеної для розповсюдження на території України, а також різні технічні засоби для підривної діяльності (автомобілі із спецобладнанням, виготовлені в заводських умовах тайники, кіно-фотоапаратура, магнітофони, відеокасети, слайди тощо). Тому їм в'їзд в СРСР було заборонено.

Чекісти Української РСР роблять усе, щоб не допустити поширення ворожого впливу на радянське суспільство. Велике значення у цій справі має підвищення трудової, творчої активності мас, подолання різного роду недоліків та хворобливих явищ у суспільстві, попередження зловживань, відхилень від норм нашого права і моралі. Значну роботу проводять органи державної безпеки республіки по усуненню умов, якими можуть скористатися окремі особи, що, потрапивши під вплив західної пропаганди, намагаються діяти в інтересах зарубіжних розвідок і антирадянських центрів. Боротьба з цими відщепенцями, які не представляють ніяких класів і верств радянського суспільства, ведеться твердо, в повній відповідності з законом, але й вона має характер не класового придушення. А широка гласність у висвітленні актуальних проблем розвитку нашої країни багато в чому позбавляє буржуазну пропаганду можливості спекулювати на наявних у нас недоліках і нерозв'язаних питаннях²⁰.

Належну увагу приділяють радянські чекісти захисту інтересів нашої держави, суспільства від злочинних дій окремих вороже настроєних, у тому числі політично незрілих осіб. У цій, як і в інших справах, нас чекає, говорячи словами Звіту ЦК Компартії України XXVII з'їз-

²⁰ Чебриков В. М. Сверяясь с Лениным, руководствуясь требованиями партии // Коммунист. — № 9. — 1985.—С. 48; Великий пример служения революционным идеалам // Правда.—1987.—11 сент.

дові Комуністичної партії України, «велика, складна робота, яка вимагатиме сміливості, витримки, максимального напруження сил»²¹.

Постійно пам'ятаючи вказівку Ф. Е. Дзержинського про те, що органи державної безпеки мають бути політичними органами партії, КДБ УРСР, його підрозділи на місцях усю свою роботу здійснюють під керівництвом і неослабним контролем ЦК КПРС, ЦК Компартії України, обласних партійних комітетів. Це — один з найважливіших принципів чекістської діяльності. Вироблена з'їздами партії чітка політична лінія діяльності органів державної безпеки продиктована гостротою класової боротьби на міжнародній арені та необхідністю надійного захисту радянського суспільства від підривних дій імперіалізму²².

Розглядаючи органи держбезпеки як бойовий загін, якому доручено виконання надзвичайно важливих захисних функцій, партія постійно дбає про створення в них атмосфери справжньої творчості, співробітництва, взаємного довір'я і партійної вимогливості.

Складність і специфіка боротьби проти класового противника, дальша демократизація нашого суспільства, утвердження в ньому гласності вимагають підвищення організуючого і спрямовуючого впливу партії на діяльність органів державної безпеки.

Питання, пов'язані з державною безпекою країни, постійно перебувають у полі зору партійних органів. Працівники ЦК Компартії України, обкомів партії беруть участь у нарадах, семінарах, теоретичних конференціях співробітників КДБ республіки та його підрозділів на місцях.

У практику роботи органів державної безпеки УРСР міцно ввійшли звіти їх керівників перед колегіальними партійними органами. Саме вимогливість і партійний контроль були й залишаються гарантією успішного виконання радянськими чекістами своїх обов'язків.

Невід'ємними рисами повсякденної діяльності органів держбезпеки є зв'язок з масами, опора на маси. Висунутий В. І. Леніним, цей партійний принцип роботи ВЧК—КДБ є непорушним правилом для чекістів усіх поколінь. Ф. Е. Дзержинський закликав їх дорожити довір'ям народу, вчив завжди перебувати в гущі мас, а не збоку, не зверху чи знизу, жити їхніми турботами, успіхами.

Відповідаючи конкретними справами на довір'я і піклування партії, чекісти України беруть активну участь у багатогранній роботі парторганізацій республіки по комуністичному вихованню радянських людей, насамперед молоді, підтримують зв'язок з трудовими колективами, який, за словами Ф. Е. Дзержинського, «необхідний і для успішної роботи Комісії (ВЧК.— *Авт.*), і для залучення мас до цієї роботи, без чого зусилля ВЧК не можуть бути плідними»²³.

Багаторічна практика сприяла виробленню різноманітних форм зв'язку чекістських органів з трудящими. У виробничих колективах республіки з ініціативи партійних, комсомольських, профспілкових організації активно діють громадські комісії, групи, добровільні народні дружини, які значною мірою сприяють підвищенню рівня безпеки нашої Батьківщини. З їх допомогою безпосередньо забезпечується збереження державних таємниць, охорона державного кордону, дається належна відсіч спробам противника вивідати про нові наукові досягнення, важливі народногосподарські та оборонні розробки й технології, а також ведеться цілеспрямована робота по підвищенню пильності радянських людей.

Однією з активних форм зв'язку чекістів з трудящими є виступи співробітників органів КДБ республіки у трудових колективах на те-

²¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 54.

²² Чебриков В. М. Свєряясь с Лениным, руководствуясь требованиями партии.— С. 50.

²³ Дзержинский Ф. Э. Избр. произв.— М., 1977.— Т. 1.— С. 172.

матичних вечорах, читацьких конференціях, зборах трудящих. Сотні тисяч трудівників промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, учнів і студентів, службовців державних установ, жителів міст і сіл України беруть активну участь у заходах партійних і радянських органів республіки, спрямованих на гарантування державної безпеки. Для них організуються тисячі лекцій і бесід з питань політичної пильності, які читають і проводять співробітники КДБ УРСР, ветерани органів державної безпеки. Щороку чекісти допомагають організувати і провести в трудових і наукових колективах, навчальних закладах республіки близько 4 тис. пропагандистсько-виховних заходів. Серед них — вечори молоді «Бійці невидимого фронту», «Чекіст — це людина з холодною головою, гарячим серцем і чистими руками» та інші, де чекісти не лише виступають з доповідями, а й коментують матеріали пересувних виставок і стендів, беруть участь в обговоренні творів художньої літератури на чекістську тематику.

Звичайними стали систематичні зустрічі співробітників КДБ з трудівниками ланів і ферм, виступи чекістів на сільських сходах, що сприяє підвищенню політичної пильності радянських громадян, попередженню небезпечних державних злочинів.

В останні роки така форма зв'язку органів держбезпеки з масами не тільки набуває дальшого поширення, а й розкриває свої нові грані, зокрема в справі активного залучення трудящих до розв'язання завдань дальшого зміцнення безпеки нашої держави. Будучи органами місцевого самоврядування, сільські сходи обговорюють нині багато важливих політичних питань, виступають з рішучими вимогами до адміністрації США та ряду інших капіталістичних країн про видачу й притягнення до кримінальної відповідальності військових злочинців, що вчинили тяжкі злочиння на території України в період фашистської окупації. Політична зрілість, одностайність і наполегливість учасників цих сходів додають чекістам упевненості в тому, що вони мають надійну опору, на яку можна спертися при вирішенні найскладніших завдань.

Идучи курсом КПРС, яка спрямовує всі свої зусилля на розвиток творчості, ініціативи, підвищення відповідальності трудящих, дальшу демократизацію й розширення гласності, зміцнення дисципліни у виробничій і громадській сферах нашого суспільства, чекісти України послідовно реалізують у своїй роботі партійні настанови, вживають заходів до того, щоб населення було ширше поінформоване про викриті підривні дії спецслужб противника, про завдання та проблеми, що стоять перед органами державної безпеки на сучасному етапі, та шляхи їх розв'язання. Це, відзначав на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов, потрібно «... для того, щоб рухатись уперед, щоб у суспільстві міцніла законність і торжествувала справедливість, щоб утверджувалася така моральна атмосфера, в якій людина вільно живе і плодотворно працює»²⁴.

Довгострокове ділове співробітництво, що встановилося між КДБ УРСР і творчими та видавничими колективами республіки, регулярна передача останнім матеріалів про викриті чекістами України факти, форми й методи підривної діяльності наших класових ворогів сприяли появі книг, брошур, статей, фільмів, у яких показано підступи імперіалістичних спецслужб, антирадянських центрів, зарубіжних буржуазно-націоналістичних і реакційних релігійних організацій.

«Практика показує,— відзначав В. М. Чебриков,— чим краще інформовані трудящі з питань державної безпеки, тим свідоміше й активніше вони включаються у справу її забезпечення»²⁵, створюючи таким

²⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 35.

²⁵ Чебриков В. М. Свєряться с Лениным, руководствуясь требованиями партии.— С. 51.

чином додатковий резерв для ефективного вирішення завдань, пов'язаних із захистом радянського суспільства від ворожих підступів.

Величезне значення в діяльності органів КДБ має ленінська вказівка про неухильне додержання соціалістичної законності. Кожний, хто став на шлях зради Батьківщини, інтересів свого народу, повинен знати про невідворотність суворої кари. В той же час права і свободи жодної невинної людини не повинні бути ущемлені — такий один з головних принципів повсякденної діяльності радянських чекістів. У боротьбі проти державних злочинів вони керуються ленінськими ідеями про те, що «... запобіжне значення кари зумовлюється зовсім не її жорстокістю, а її невідворотністю. Важливе не те, щоб за злочин було признано тяжку кару, а те, щоб жоден випадок злочину не проходив невикритим»²⁶. Попередження небезпечних державних злочинів, широка профілактична робота становлять один з головних напрямів діяльності органів КДБ.

Чекісти України, суворо дотримуючись цих ленінських принципів, виконуючи наказ Ю. В. Андропова бути законопослушними²⁷, показують приклад шанобливого ставлення до радянських законів і порядків не тільки в процесі використання своїх широких прав, якими вони наділені в інтересах підтримання безпеки країни, а й у позаслужбовій обстановці, в особистому житті. У поняття «соціалістична законність» вони вкладають не лише правовий, а й глибокий політичний зміст, оскільки правильне застосування закону відбиває лінію КПРС. Ось чому партія так нетерпимо ставиться до будь-яких протиправних дій з боку окремих співробітників КДБ, незважаючи ні на які їх заслуги в минулому. «ВЧК вважає за потрібне вказати, — відзначалося в наказі Ф. Е. Дзержинського всім губчека від 23 червня 1919 р., — що суворе покарання чекає всіх тих, хто здумає зловживати наданими ЧК правами»²⁸.

Запорукою успішного виконання функцій, покладених на органи державної безпеки республіки, буде й надалі суворе дотримання чекістами конституційних норм, законодавчих актів СРСР, а також впровадження в чекістську практику здійснюваної в КДБ СРСР наукової програми по захисту Радянської держави і соціалістичного суспільного ладу від розвідувально-підривної діяльності противника.

Важлива роль у системі гарантування державної безпеки нашої Батьківщини належить воїнам Червонопрапорного Західного прикордонного округу, які пильно оберігають недоторканість священних рубежів соціалістичної Вітчизни, свято виконують свій конституційний обов'язок. Оперативно-службова діяльність військ округу, в основі якої лежать досконала система охорони кордону, тісний зв'язок з партійними і радянськими органами прикордонних районів, місцевим населенням, прикордонниками братніх соціалістичних країн, відзначається високим рівнем бойової і професійної майстерності особового складу.

Завдяки піклуванню партії та уряду, всього радянського народу прикордонні війська укомплектовані висококваліфікованими кадрами й озброєні досконалою бойовою технікою, оснащені найсучаснішими засобами охорони кордону. «Ми переконані, — говорив у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії М. С. Горбачов, — що радянські чекісти, воїни-прикордонники завжди будуть на висоті вимог, які до них ставляться, виявлятимуть пильність, витримку і твердість у боротьбі з будь-якими посяганнями на наш державний і суспільний лад»²⁹.

Зустрічаючи славне 70-річчя ВЧК — КДБ, чекісти України сповнені глибокого прагнення надійно зміцнювати державну безпеку СРСР в інтересах радянського народу і суспільства, неухильно керуючись при

²⁶ Ленін В. І. Випадкові замітки // Повне збір. творів. — Т. 4. — С. 393—394.

²⁷ Андропов Ю. В. Избр. речи и статьи. — М., 1984. — С. 352.

²⁸ Дзержинский Ф. Э. Избр. произв. — Т. 1. — С. 191.

²⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 73.

цьому настановами Комуністичної партії, спираючись на підтримку широких мас трудящих, суворо дотримуючись соціалістичної законності, беручи активну участь у процесах докорінних перетворень у нашій країні.

Г. К. Ковтун, Н. С. Каминчук

НА СТРАЖЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СССР
(К 70-летию ВЧК — КГБ)

Резюме

В статье на конкретных примерах раскрывается многогранная деятельность органов государственной безопасности по пресечению подрывных акций, предпринимаемых врагами социализма против нашей страны. Авторы показывают процесс совершенствования работы чекистов республики в соответствии с требованиями XXVII съезда КПСС и XXVII съезда Компартии Украины, освещают разнообразные формы связи сотрудников органов КГБ с трудящимися, подчеркивают, что, следуя курсом партии на дальнейшую демократизацию и расширение гласности, чекисты Украины предпринимают меры к тому, чтобы население было шире информировано о вскрытых подрывных действиях спецслужб противника, о задачах, стоящих перед органами государственной безопасности на современном этапе, и путях их решения.

В. Н. МАРТИНЕНКО (Київ)

МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
І УЧАСТЬ РЕСПУБЛІКИ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ СРСР

Єдиною дружною сім'єю весь багатонаціональний радянський народ зустрів 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, натхненно борючись за втілення у життя величних накреслень XXVII з'їзду КПРС. На нові звернення його надихають історичні досягнення першої у світі соціалістичної держави й усвідомлення неминущого міжнародного значення Великого Жовтня.

За 70 років свого існування й розвитку Радянська держава завоювала високий авторитет на міжнародній арені. І обумовлений він, поряд з усім іншим, успіхами її миролюбної зовнішньої політики. Основи цієї політики були сформульовані в ленінському Декреті про мир, першому зовнішньополітичному акті Радянської держави, в якому вперше в історії людства найвищою нормою міжнародних відносин були проголошені принципи пролетарського інтернаціоналізму й мирного співіснування країн з різним суспільним ладом.

Визначені В. І. Леніним цілі, принципи й завдання радянської зовнішньої політики стали єдиними не тільки для Радянської Росії, а й для інших радянських республік, які вийшли на міжнародну арену повноправними суб'єктами міжнародного права.

Українська Радянська держава, утворення якої проголосив I Всеукраїнський з'їзд Рад 12 (25) грудня 1917 р., повністю прийняла ці цілі, принципи й завдання і послідовно боролася за їх здійснення, за мирні й добросусідські відносини з усіма народами та країнами.

Після громадянської війни внутрішнє і міжнародне становище Радянської України настільки зміцніло, що капіталістичні держави не могли ігнорувати її існування. З 1920 по 1923 р. Україна сама, або разом з іншими радянськими республіками, встановила безпосередні відносини з 15 капіталістичними країнами, проводила обмін постійними

і тимчасовими дипломатичними представництвами й місіями з ними, надсилала своїх представників на міжнародні конференції, брала участь у міжнародних договорах. Ще до утворення Союзу РСР Радянська Україна була однією із сторін у більш як 60 міжнародних договорах, угодах, конвенціях та протоколах¹. Багато з них, до того ж найважливіші, вона підписала разом з РРФСР та іншими радянськими республіками.

Досвід, проте, переконував у тому, що, як і воєнно-політичний союз радянських республік під час збройної боротьби проти внутрішньої контрреволюції і іноземної інтервенції, так і з переходом від стану війни до мирного будівництва необхідний був їх єдиний дипломатичний фронт. Такий фронт почав складатися ще в бурхливі роки збройної боротьби за владу Рад. Остаточо оформився він у 1922 р., під час підготовки до Генуезької конференції. 22 лютого у Москві був підписаний протокол, згідно з яким уряд РРФСР був уповноважений представляти й захищати на цій конференції права та інтереси всіх радянських республік. Перед цим пропозицію про єдність зовнішньополітичних дій радянських республік в єдиному представництві на Генуезькій конференції розглянула і підтримала Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

На конференції в Генуї делегація РРФСР, до складу якої входив також голова Раднаркому УРСР, виступила з чіткою політичною платформою, яку сформулював В. І. Ленін,— забезпечити міцний мир і економічне співробітництво між народами, налагодити торговельні стосунки з капіталістичними країнами.

На конференції у Лозанні 1922—1923 рр. Радянська країна, представлена єдиною російсько-українсько-грузинською делегацією, заявила, що радянські республіки, керуючись інтересами загального миру, вважають своїм настійним обов'язком усіма силами сприяти встановленню політичної рівності між расами, поважати право народів на самовизначення й на повну політичну та економічну незалежність усіх держав.

Після того як утворення СРСР було оформлено законодавчо, союзні республіки передали право на здійснення всіх своїх міжнародних відносин у союзне відання. Українська РСР 23 липня 1923 р. про своє рішення офіційно повідомила іноземні держави.

Це був закономірний крок, що впливав із історичної спільності народів Радянської країни, з досвіду їхньої спільної боротьби за встановлення й зміцнення Радянської влади. Він був науково обґрунтований В. І. Леніним, Комуністичною партією з точки зору перспектив будівництва соціалізму в обстановці ворожого капіталістичного оточення.

В українській радянській історіографії дипломатична діяльність Української РСР до утворення Союзу РСР найбільш повно висвітлена у праці І. С. Хміль^{1а}. На широкому документальному матеріалі та інших джерелах у ній показано, як у роки громадянської війни й іноземної інтервенції УРСР у співробітництві з РРФСР та з її допомогою боролася за розв'язання зовнішньополітичних завдань Радянської влади й утвердження в міжнародних відносинах ленінських принципів радянської зовнішньої політики. Окремі дипломатичні акти Української РСР в цей період висвітлено в ряді інших праць².

¹ Василенко В. А. Правові аспекти участі Української РСР у міжнародних відносинах.— К., 1984.— С. 19—21.

^{1а} Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломатична діяльність Української РСР (1917—1920).— К., 1962.

² Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1961; История Украинской ССР.— К., 1984.— Т. 6; Супруненко М. Україна в період іноземної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.).— К., 1951; Удовиченко П. П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919—1922).— К., 1957; Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика США щодо України в 1917—1918 рр.— К., 1957; Сташевський А.

З утворенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік—єдиної багатонаціональної соціалістичної федеративної держави — Українська РСР не втратила своєї міжнародної правосуб'єктності, зокрема здатності вступати в міжнародні правовідносини, а лише змінила форми її реалізації. Конституція країни не тільки закріпила передачу в союзнє відання повноважень на здійснення міжнародних відносин, а й гарантувала реальну участь усіх радянських республік як у виробленні, так і у втіленні в життя зовнішньополітичного курсу СРСР. Така участь забезпечувалась їх широким представництвом у загальносоюзних законодавчих та виконавчих органах, у тому числі в органах зовнішніх відносин. Саме в цьому полягає одна з найважливіших істотних особливостей якісно нової соціалістичної федерації. В умовах такої федерації злилися воедино не тільки матеріальні й духовні ресурси, а й зовнішньополітична діяльність Радянської України та інших радянських республік, насамперед РРФСР. Це дало унікальну можливість Українській РСР, як і кожній радянській республіці, спертися на величезний зовнішньополітичний потенціал усієї Країни Рад. Відбулося не просте об'єднання, а примноження сил кожної республіки на міжнародній арені.

Радянський Союз як єдина федеративна держава став надійним гарантом прав кожної з утворених його республік, захисту їх інтересів від підступів і агресивних посягань міжнародного імперіалізму й сил світової реакції. Обґрунтовуючи необхідність такого союзу, В. І. Ленін указував на «...неможливість відстояти існування радянських республік, оточених незрівняно могутнішими у воєнному відношенні імперіалістськими державами всього світу, без найтіснішого союзу радянських республік»³. Саме завдяки могутності й високому міжнародному авторитетові Радянського Союзу стало можливим, зокрема, воз'єднання всіх західноукраїнських земель з Радянською Україною.

Буржуазна історіографія намагається подати утворення і розвиток радянської федерації як процес, що позбавив союзні республіки, зокрема Українську РСР, які ввійшли до її складу, їх суверенної державності, а Радянську владу зобразити як диктатуру росіян над іншими національностями. В радянській літературі викриті політична тенденційність, методологічна й наукова неспроможність праць таких буржуазних авторів, як К. Меннінг, Дж. Решетар, Е. Кар, Р. Пайпс, У. Коларж, В. Аспатурян, Р. Салліван, Е. Долан, П. де Вішер, Б. Майснер, В. Гоулд та ін.⁴

За мирні відносини з капіталістичним світом: Україна на міжнародній арені (1921—1924 рр.).— К., 1963; Українська РСР на міжнародній арені: Зб. документів (1917—1923).— К., 1966; Україна і зарубіжний світ.— К., 1970; Василенко В. А. Назв. праця.

³ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 156.

⁴ Manning Cl. A. The Story of the Ukraine.— New York, 1947; his. Twentieth-Century Ukraine.— New York, 1952; his. Ukraine under the Soviets.— New York, 1953; Reshetar J. S. The Ukrainian Revolution, 1917—1920 (A Study in Nationalism).— Princeton, 1952; Carr Ed. H. The Bolshevik Revolution, 1917—1923.— New York, 1951—1953.— Vol. 1—3; Pipes R. The Formation of the Soviet Union (Communism and Nationalism), 1917—1923.— Cambridge, 1964; Kolarz W. Russia and Her Colonies.— London, 1953; Aspaturian V. The Union Republics in Soviet Diplomacy.— Geneva; Paris, 1960; Sullivan R. S. Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957.— New York; London, 1962; Dolan E. The Member Republics of the USSR as Subjects of the Law of Nations // The International and Comparative Law Quarterly.— 1955.— Vol. 4; Visscher P. de. A propos de la personnalité juridique de l'Ukraine // L'Ukraine dans le cadre de l'Est Européen.— Louvain; Paris, 1957; Meissner B. Partei, Staat und Nation in der neuen Verfassung der UdSSR // Osteuropa.— 1978.— N 1; Gould W. L. An Introduction to International Law.— New York, 1957; Yakemtchouk R. L'Ukraine en droit international.— Louvain, 1954; Sawchuk K. The Ukraine: a Sovereign and Independent State? A Juridical Approach // The European Studies Review.— 1971.— Vol. 1.— N 4; his. The Ukraine in the United Nations Organization: Study in Soviet Foreign Policy, 1944—1950; Ney York; London, 1975; Dobrijansky L. E. Ukraine, Byelorussia and USA // Ukrainian Quarterly.— 1976.— N 1.

Радянські дослідники показали, що буржуазна історіографія, перекручуючи принципи побудови радянської федерації й міжнародно-правовий статус Української РСР, намагається тим самим протиставити український народ російському, зобразити Радянську владу на Україні не як законімірний результат Великої Жовтневої соціалістичної революції, а як «більшовицьке вторгнення», заперечувати державну правомочність союзних республік⁵.

До числа буржуазних фальсифікаторів міжнародної правосуб'єктності Української РСР слід віднести і таких радянологів та «українознавців», як Дж. Армстронг, А. Даллін, К. фон Шушніг, С. Горак, К. Савчук та ін.⁶ Вони проводять нав'язливу ідею про насильствений, а не добровільний характер радянської федерації союзних республік. В їхніх «дослідженнях» багато спекулятивного, навмисно розрахованого на те, щоб перекутити суть Радянської держави. Ці автори ігнорують соціальну та інтернаціональну єдність трудящих, єдність інтересів, у тому числі зовнішньополітичних, усіх союзних республік, що склалася в Радянському Союзі. Разом з тим вони замовчують той факт, що імперіалістичні держави завжди чинили перешкоди на шляху реалізації міжнародної правосуб'єктності Української РСР і продовжують робити це сьогодні.

Усі без винятку буржуазні дослідники та їхні націоналістичні підспівувачі у своїх працях проводять антинаукову тезу, нібито Українська РСР, український народ позбавлені суверенітету і незалежності, ніби УРСР як союзна республіка, перебуваючи у складі Союзу РСР, не має і не може мати повноправного міжнародно-правового статусу. На основі цієї «тези» вони роблять висновок, що Радянську Україну, мовляв, не можна розглядати як повноправного і повноцінного суб'єкта у міжнародних відносинах. «Фактично було б важко виправдати включення України...,— пише Л. Гудрич,— у будь-яке загальноприйнятне визначення держав у міжнародному праві»⁷. В. Аспатурян відносить радянські республіки до категорії «фіктивних держав», що «принаймні частково відповідають формальним юридичним канонам державного утворення в рамках міжнародного права...»⁸. У складі Радянського Союзу, вважають буржуазні автори, «Україна позбавилась права представництва за рубезем» і, таким чином, «вийшла з товариства формально і фактично суверенних держав»⁹.

Всебічний аналіз праць буржуазних авторів, написаних на теми суверенітету і міжнародної правосуб'єктності союзних республік, дає підставу зробити висновок про те, що ні одна капіталістична держава ні за яких обставин не пішла б на встановлення двосторонніх дипломатичних відносин з УРСР (або з будь-якою іншою союзною республікою) до тих пір, поки республіка перебуває у складі Союзу РСР. «Якби республіки були визволені з-під централізованого контролю,— твердить той же В. Аспатурян,— то, безумовно, їх здатність до виживання як життєздатних, самоврядних, незалежних держав була б

⁵ Див.: Назв. праці І. С. Хміля і В. А. Василенка.

⁶ Armstrong J. A. *Ukrainian Nationalism*.— 2nd ed.— New York, 1963; Dalin A. *The Soviet Union at the United Nations: An Inquiry into Soviet Methods and Objectives*.— New York, 1962; Schuschnigg K. von. *International Law: An Introduction to the Law of Peace*.— Milwaukee, 1959; Halajczuk B. T. *The Soviet Ukraine as a Subject of International Law // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*.— 1961.— Vol. 9.— N 1/2; Bilinsky Ya. *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II // New Brunswick; New Jersey, 1964; Horak S. Ukraine in der Internationalen Politik*.— München, 1957; Markus V. *L'Ukraine Sovietique dans les Relations Internationales en son statut en Droit International, 1918—1923*.— Paris, 1959; Sawczuk K. *The Ukraine in the United Nations Organization: Study in Soviet Foreign Policy, 1944—1950*.— New York; London, 1975.

⁷ Goodrich L. M. *The United Nations*.— New York, 1959.— P. 86.

⁸ Aspaturian V. *Op. cit.*— P. 29.

⁹ Bilinsky Ya. *Op. cit.*— P. 246.

вищою, ніж у більшості, за невеликим винятком, неєвропейських країн»¹⁰.

Для будь-якої капіталістичної держави встановлення прямих дипломатичних відносин з союзною республікою означало б визнати цю республіку суверенною, незалежною державою, визнати її міжнародну правосуб'єктність. А цього не можуть допустити правлячі кола капіталістичних країн через свою класову природу і антирадянську ідеологію. Таке визнання посилює б позиції Радянського Союзу, соціалізму в світі й нанесло б непоправний удар по антирадянству. Тому для імперіалістичної пропаганди більш вигідним є звинувачення на адресу Москви про позбавлення радянських республік суверенітету і правосуб'єктності, ніж встановлення з ними дипломатичних відносин. При цьому доречно звернутися до фактів. Спеціальний підкомітет комітету закордонних справ палати представників конгресу США висловив у 1952 р. ідею про встановлення Сполученими Штатами Америки дипломатичних відносин з Українською і Білоруською РСР¹¹, запросивши з цього питання думку держдепартаменту США. У відповідях на це запитання від 26 червня 1952 р. і 13 березня 1953 р. держдепартамент заперечив проти встановлення таких відносин з УРСР і БРСР через те, що, на його думку, вони носили б «пропагандистський ефект», посилили б «міф про суверенітет» республік, створення «додаткових місій США в СРСР коштувало б надто дорого», а «радянських місій в США викликало б вороже ставлення з боку громадськості»¹².

У зв'язку з цим навряд чи можна погодитися з думкою тих радянських авторів, які вважають, що реакційні західні кола, насамперед США, зацікавлені в установах дипломатичних відносин з окремими радянськими республіками, щоб використати такі відносини для підризу єдності Союзу РСР. Що ж до згадуваної ініціативи американських законодавців, то її так прокоментував Я. Білінський: «Заради справедливості слід сказати, що метою таких ініціатив було викликати замішання Радянського уряду шляхом моральної підтримки прагненням України і Білорусії до незалежності»¹³.

Як видно, навіть буржуазно-націоналістичні автори не можуть заперечувати той факт, що «аргументи», які використовує буржуазна історіографія стосовно двосторонніх дипломатичних відносин України, носять виключно пропагандистський характер антирадянського змісту, щоб скомпрометувати радянський державний лад, посіяти недовіру до дружби і співробітництва між радянськими республіками, їх народами.

Невизнання імперіалістичними державами союзних республік, їх суверенітету і міжнародної правосуб'єктності є наслідком невизнання законності Жовтня і влади Рад у національних районах царської Росії. Це головна концепція, що лежить в основі «наукових» досліджень і «теоретичних» положень буржуазної історіографії в питаннях зовнішньополітичної діяльності України. Ця позиція імперіалістичних держав залишається незмінною і сьогодні, вона направлена проти єдності і дружби радянських народів, що склалися в результаті Великого Жовтня, і є органічною частиною антирадянської зовнішньої політики імперіалістичних держав. Заперечення суверенітету і міжнародної правосуб'єктності союзних республік — ніщо інше як виконання буржуазною наукою політичного замовлення правлячого класу в системі імперіалізму, який здійснює антирадянську політику і в теорії, і в практиці міжнародних відносин.

¹⁰ Aspaturian V. Op. cit.— P. 202.

¹¹ U. S., Congress, House, Committee on Foreign Affairs, Favoring Extension of Diplomatic Relations with the Republics of Ukraine and Byelorussia (Hearing before the Special Subcommittee on H. Con. Res. 58, July 14, 1953), 83 rd Congress: 1st Sess., 1953.— P. 77—78.

¹² Ibid.

¹³ Bilinsky Ya. Op cit.— P. 268.

У роки Великої Вітчизняної війни радянський народ своїм безприкладним героїзмом і самовідданістю незмірно примножив престиж соціалістичної Батьківщини, престиж соціалізму в цілому. До Радянського Союзу з почуттям солідарності і дружби звернули свої погляди люди доброї волі з усіх куточків землі. Це відкривало нові сприятливі можливості для розширення міжнародних зв'язків і зміцнення взаємовигідного співробітництва СРСР з іноземними державами.

Наприкінці другої світової війни і після її закінчення інтереси радянських республік, як і всього Союзу РСР в цілому, також настійно вимагали встановлення й розширення їх зв'язків з зарубіжними країнами, зокрема шляхом участі у новій міжнародній організації — Організації Об'єднаних Націй (ООН) і інших міжнародних органах, у конференціях та договорах, спрямованих на підтримку і забезпечення миру, розвиток всестороннього співробітництва між народами. Виходячи з цього, ще до завершення війни, 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин і про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський. У відповідності до цього закону до компетенції Президії Верховної Ради УРСР і уряду республіки були віднесені нові повноваження, серед яких — представляти республіку в міжнародних відносинах. УРСР реалізує це право безпосередньо, з допомогою республіканських органів зовнішніх зносин, і через єдині союзні органи. Це дає можливість найбільш ефективно, раціонально і доцільно забезпечити інтереси республіки і Союзу РСР в цілому.

Відповідно до Конституції СРСР Українська РСР як рівноправна і суверенна республіка бере разом з іншими союзними республіками участь у вирішенні віднесених до союзного відання питань, у тому числі зовнішньополітичних, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, Уряді СРСР та інших органах Союзу і має право вступати у відносини з зарубіжними державами, укладати з ними договори й обмінюватися дипломатичними та консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій. Аналогічні положення містяться в Конституції УРСР. Користуючись наданими їм повноваженнями, Українська РСР разом з Білоруською РСР як республіки, що зазнали у минулій війні надзвичайно великих втрат і внесли вклад у завоювання перемоги, стали державами-засновниками Організації Об'єднаних Націй.

Уряд Радянської України у зверненні до Конференції в Сан-Франциско, на якій розроблявся Статут ООН, підкреслював життєву заінтересованість у тому, щоб після переможного завершення війни створити умови, «які гарантували б український народ та інші миролюбні нації від нових випробувань війни», і висловлював упевненість у тому, що Українська РСР «буде спроможна внести великий вклад у справу зміцнення миру і підтримки загальної безпеки»¹⁴. Ця заява стала визначальною в усій наступній діяльності республіки на міжнародній арені.

Правлячі кола провідних капіталістичних країн і насамперед союзників СРСР у другій світовій війні надто негативно поставилися до розширення повноважень республік у галузі зовнішніх відносин. «Коли в 1944 р. Радянський Союз порушив перед своїми союзниками питання про те, щоб кожній із шістнадцяти республік, що входили до його складу, було надано місце в Об'єднаних Націях,— пише професор Гарвардського університету (США) Адам Улам,— американські й британські державні і політичні діячі спочатку поставилися до цього скептично, а потім з жахом»¹⁵. Документи Ялтинської конференції 1945 р.

¹⁴ Рад. Україна.— 1945.— 26 квіт.

¹⁵ Цит. за: Sawczuk K. The Ukraine in the United Nations Organization.— P. 2.

свідчать про те, що, незважаючи на домовленість між керівниками СРСР, США і Великобританії, Рузвельт уперто чинив опір, щоб не допустити УРСР і БРСР на Конференцію в Сан-Франціско як держав-засновників ООН. Головним мотивом з боку делегації США в цьому питанні було те, що, мовляв, «радянська конституція не дозволяє радянським республікам контролювати свою власну зовнішню політику». Тільки на заключному етапі Ялтинської конференції президент США неохоче, немов би роблячи послугу, погодився, щоб дві республіки «були прийняті в ООН лише після утворення цієї всесвітньої організації»¹⁶.

Слід підкреслити, що членство УРСР і БРСР в ООН не змінило ставлення правлячих кіл США до радянських республік. В офіційних публікаціях держдепартаменту США сказано, що «хоч Білорусія... і Україна... мають статус членів ООН, вони розглядаються урядом США всього тільки як складові частини Радянського Союзу» й тому «уряд США не визнає Україну і Білорусію незалежними державами...»¹⁷.

Буржуазна історіографія по-різному спотворює причини виходу союзних республік на міжнародну арену і в перекрученому вигляді інтерпретує закон від 1 лютого 1944 р. Колишній держсекретар США Корделл Хелл писав у своїх мемуарах: «Україна і Білорусія стали потрібними в ООН для того, щоб Радянському Союзу мати два додаткових голоси»¹⁸. Але не всі буржуазні автори поділяли цю точку зору. Відомий оглядач «Нью-Йорк таймс» Дж. Рестон писав з цього приводу, що «Сталін... був не такий «законник», щоб вносити зміни в конституцію лише заради одержання додаткових голосів»¹⁹.

Ряд буржуазних і буржуазно-націоналістичних авторів пішли шляхом більш витонченої фальсифікації причин і значення змін в Конституції СРСР від 1 лютого 1944 р. Дж. Фішер, наприклад, намагається довести, що «надання Українській РСР місця в ООН було обумовлено необхідністю або, врешті, доцільністю умиротворення антирадянських українських настроїв у 1944—1945 рр.»²⁰ Брехливу версію про «націоналістичні і сепаратистські настрої на Україні» протягують у своїх «дослідженнях» Аспатурян, Пап, Армстронг²¹ і, звичайно ж, націоналістичні «українознавці», стверджуючи, що між «українським націоналізмом 1944—1945 рр. і допуском Української РСР в ООН існує прямий зв'язок»²². Публікації американських авторів свідчать про те, що версії про так звані «українські проблеми» фабрикувалися пропагандистською машиною США ще в ході війни з метою використати їх проти СРСР. Це підтвердив, зокрема, Е. Стеттініус. «Ми у Вашингтоні, звичайно, чули розмови під час німецького наступу,— писав він,— що Україна може вийти з Радянського Союзу»²³.

Проте саме життя спростувало антирадянські інсинуації і брехливу «аргументацію» буржуазної пропаганди. Українська РСР по праву стала одним із засновників ООН, і це право вона заслужила, принісши на алтар перемоги над гітлерівським фашизмом і японським мілітаризмом мільйони життів своїх синів і дочок. Як відомо, тільки людські втрати УРСР у другій світовій війні незрівняно більші, ніж втрати

¹⁶ U. S. Department of State. The Conferences at Malta and Yalta, 1945 (Foreign Relations of the U. S. : Diplomatic Papers).— Washington (D. C.), 1955.

¹⁷ U. S. Department of State. Bureau of Intelligence and Research, Status of the World's Nations : Geographic Bulletin.— Washington, 1967.— N 2.— P. 8, 13.

¹⁸ The Memoirs of Cordell Hull.— New York, 1948.— Vol. 2.— P. 1678—80.

¹⁹ New York Times.— 1944.— 3 Feb.

²⁰ Fischer J. Why They Behave Like Russians.— New York, 1946.— P. 118.

²¹ Aspaturian V. The Union Republics in Soviet Diplomacy; Pap M. Soviet Difficulties in the Ukraine.— Rev. Politics.— 1952.— Apr.; Armstrong J. Ukrainian Nationalism, 1939—1945, 1953.

²² Bilinsky Ya. The Second Soviet Republic.— P. 274; Див. також: Голубничий В. Україна в Об'єднаних Націях.— Мюнхен, 1959.— С. 15—16; Yakemtchouk R. L'Ukraine en droit international.— P. 23.

²³ Stettinius E. R. Jr. Roosevelt and Russians.— New York, 1949.— P. 187.

США і Великобританії разом узяті. Своєю безпосередньою участю у боротьбі за мир, соціальний прогрес і національну незалежність, за розвиток міжнародних економічних, наукових та культурних зв'язків Радянська Україна значною мірою сприяє зміцненню миру й розширенню міжнародного співробітництва.

Найбільш повно це виявляється в участі Радянської України в Організації Об'єднаних Націй. Разом з делегаціями Радянського Союзу, Білоруської РСР, братніх країн соціалістичної співдружності представники Української РСР послідовно проводять у рамках цієї все-світньої організації зовнішньополітичний курс, який поєднує рішучу й безкомпромісну боротьбу проти імперіалізму з конструктивним підходом до розв'язання міжнародних проблем, на основі ленінського принципу мирного співіснування держав з різним суспільним ладом.

Українська РСР завжди розглядала ООН як важливий інструмент у боротьбі за мир, стримання гонки озброєнь, захисту інтересів національно-визвольного руху народів, налагодження широкого міжнародного співробітництва в різних галузях. Керуючись цим принципом, делегація Української РСР на Конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франціско в 1945 р. взяла активну участь в утворенні цієї універсальної міжнародної організації, а глава делегації Радянської України народний комісар закордонних справ республіки Д. З. Мануїльський очолив Комітет по розробці преамбули Статуту ООН, в якому сформульовано принципи і цілі Організації.

Сьогодні, як ніколи ще після другої світової війни, становище у світі вкрай загострилось. При цьому гострота обстановки, що склалася, найбільш виразно виявляється саме на міжнародній арені, в протиставленні двох соціально-економічних систем, у розв'язанні докорінних питань світової політики — питань війни і миру. «В міжнародній політиці,— підкреслив М. С. Горбачов 16 лютого 1987 р. у промові «За без'ядерний світ, за гуманізм міжнародних відносин»,— ні на хвилину не можна забувати про суперечність, яка домінує нині над усім,— між війною і миром, між існуванням і небуттям людства». Тому роль і місце кожної держави в світовій політиці, у тому числі в міжнародних організаціях, визначається насамперед тим, яка її участь у розв'язанні цієї головної суперечності на користь миру і виживання людства.

Виходячи з цього, Радянський Союз, Українська РСР разом з іншими країнами соціалістичної співдружності відіграють найбільш активну і конструктивну роль у всіх зусиллях ООН, скерованих на відвернення ядерної катастрофи і зміцнення загального миру. Делегації республіки використовують трибуну Генеральної Асамблеї та інших органів ООН для популяризації і реалізації радянських пропозицій, направлених на радикальне оздоровлення політичного клімату в світі і ослаблення загрози війни. УРСР була ініціатором або співавтором численних рішень про заборону ядерної зброї, про повне і загальне роззброєння, інших конструктивних кроків, що ведуть до цієї мети. Протягом кількох останніх років на сесіях Генеральної Асамблеї ООН делегація УРСР відіграє провідну роль у підготовці резолюцій про заборону хімічної зброї.

Важливим напрямом діяльності Української РСР в ООН є її участь у роботі по вирішенню проблем соціально-економічного розвитку і в галузі забезпечення прав людини. Дискусія з цих питань використовується для роз'яснення рівноправного і взаємовигідного характеру співробітництва соціалістичних країн з країнами, що розвиваються, для засудження грубого втручання США у внутрішні справи інших країн і підтримки ними фашистських та расистських режимів, для викриття масових порушень прав людини в Чілі, Сальвадорі, Гватемалі, на окупованих Ізраїлем арабських територіях і на півдні Африки.

Представники УРСР послідовно відстоюють інтереси арабських народів, виступають з рішучим засудженням агресивної політики Ізраїлю на Близькому Сході. Як член Комітету ООН по здійсненню невід'ємних прав палестинського народу УРСР докладає багато зусиль для справедливого розв'язання палестинської проблеми, яка є ключовою у близькосхідному урегулюванні. Традицією стало обговорення в ООН проблем, зв'язаних з боротьбою проти залишків колоніалізму і політики расової дискримінації.

Протягом багатьох років Українська РСР є членом, а її представник — заступником голови Спеціального комітету ООН проти апартеїду, який був створений для розгляду усіх аспектів політики расової сегрегації в Південній Африці і міжнародних наслідків такої політики. В рамках цього органу ООН з ініціативи та за активною участю представників УРСР розробляються документи, направлені на посилення боротьби проти апартеїду, мобілізацію міжнародних зусиль проти расистської політики режиму ПАР. Українська РСР брала активну участь у підготовці і прийнятті ряду міжнародно-правових актів у цій галузі. Вона, зокрема, серед перших ратифікувала Міжнародну конвенцію про припинення злочину апартеїду та покарання за нього. Делегація УРСР брала безпосередню участь в організації й проведенні багатьох важливих міжнародних форумів, присвячених боротьбі за ліквідацію колоніалізму, апартеїду і расизму.

Відповідно до правового статусу країни-засновника ООН УРСР є членом майже всіх провідних міжнародних організацій і органів, у тому числі ЮНЕСКО, Міжнародної організації праці (МОП), Європейської економічної комісії (ЄЕК) ООН, Міжнародного агентства по атомній енергії (МАГАТЕ), Всесвітньої метеорологічної організації (ВМО), Міжнародного союзу електров'язку (МСЕ), Всесвітнього поштового союзу (ВПС), Організації Об'єднаних Націй по промислому розвитку (ЮНІДО), Конференції ООН по торгівлі і розвитку (ЮНКТАД) та ін. УРСР прагне до того, щоб у кожній з цих міжурядових організацій панувала атмосфера ділового співробітництва на користь миру і взаєморозуміння між народами. Зараз Радянська Україна бере участь у діяльності 16 провідних міжнародних міжурядових організацій і більш як 70 їх постійних або тимчасових органів. Для найбільш ефективного забезпечення в них інтересів республіки і підтримання з ними повсякденного зв'язку були створені та функціонують постійні представництва УРСР при ООН у Нью-Йорку, при ЮНЕСКО у Парижі, при відділеннях ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві і Відні.

Важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності Української РСР є її участь у міжнародних конференціях, які скликаються для розв'язання найрізноманітніших проблем, та міжнародних договорах, угодах, конвенціях, покликаних сприяти зміцненню миру і міжнародному правопорядку, розвитку взаєморозуміння, зміцненню довір'я і співробітництва між державами.

Протягом післявоєнного періоду УРСР брала участь у десятках міжнародних форумів і нарад, починаючи від Конференції у Сан-Франціско 1945 р. і Паризької мирної конференції 1946 р. і до численних міжнародних форумів 70-х — 80-х років, які розглядали проблеми прав людини, расової дискримінації, мирного використання космічного простору, морського права, кодифікації й прогресивного розвитку права міжнародних договорів та ін. Спільно з делегаціями СРСР, БРСР, країн соціалістичної співдружності представники УРСР у міжнародних організаціях та їх органах, на міжнародних конференціях та інших форумах вносять конструктивні пропозиції, направлені на зміцнення міжнародної безпеки, припинення гонки озброєнь і знищення ядерної зброї, на остаточну і повну ліквідацію колоніалізму, неокolonіалізму, расизму й апартеїду, на захист прав людини, на розвиток міжнародного

співробітництва, утвердження прогресивних принципів міжнародного права, що відповідають Статуту ООН.

Активна і плідна діяльність Радянської України на світовій арені сприяла зростанню й зміцненню її міжнародного авторитету. УРСР двічі була обрана членом Ради Безпеки, Економічної та Соціальної Ради ООН, обиралась до численних соціальних і економічних комісій ООН, Адміністративної ради МОП, Виконавчої ради ЮНЕСКО та багатьох інших керівних органів міжнародних організацій. Представники УРСР були обрані заступниками голови 25-ї і 36-ї сесій Генеральної Асамблеї ООН, її 2-ї спеціальної сесії по роззброєнню, 57-ї і 76-ї сесії Генконференції МОП, Міжнародної конференції по санкціях проти расистського режиму ПАР та інших міжнародних форумів.

УРСР широко використовує своє конституційне право на укладання міжнародних договорів. Вона є учасницею більше ніж 130 міжнародних документів, у тому числі Договору про заборону випробування ядерної зброї у трьох сферах, Договору про заборону розміщення на дні морів та океанів і в їх надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення, Договору про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, Конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення, всіх найважливіших договорів з питань міжнародного захисту прав людини, зокрема, Міжнародних пактів про права людини, конвенцій про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього, про припинення злочину апартеїду та покарання за нього, про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Віденської конвенції про дипломатичні зносини та ін.

УРСР—учасниця багатьох угод і конвенцій, прийнятих у рамках окремих міжнародних організацій. Серед них—більш як 40 конвенцій Міжнародної організації праці, багатьох конвенцій, укладених під егідою ЮНЕСКО та по лінії інших міжнародних організацій. Крім багатосторонніх договорів універсального характеру УРСР уклала ряд двосторонніх угод, зокрема з Польщею, вона є учасницею мирних договорів з Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією та Італією 1947 р., а також учасницею ряду регіональних угод.

Значна питома вага Української РСР у зовнішній торгівлі, економічному і науково-технічному співробітництві СРСР із зарубіжними країнами. Україна бере участь у зовнішньоекономічних зв'язках СРСР зі 122 країнами світу, подає економічну й технічну допомогу країнам, що розвиваються, у створенні та зміцненні їх національної економіки. Вагомий вклад вносить УРСР у науково-технічне співробітництво Радянського Союзу з зарубіжними країнами. Активну участь у розширенні цих зв'язків беруть міністерства і відомства, інститути Академії наук УРСР, підприємства республіки. Своєю участю у зовнішньоекономічних і науково-технічних зв'язках СРСР з зарубіжними країнами УРСР вносить значний вклад у зміцнення економічного й науково-технічного потенціалу Країни Рад, її могутності й авторитету на міжнародній арені.

Широкі й багатогранні культурні зв'язки Радянської України з зарубіжними державами, що беруть свій початок з часів Великого Жовтня. За 70 років, що минули після перемоги Жовтневої революції, республіка, як і вся країна, набула за рубежем багато ширих друзів. Сьогодні одне тільки Українське товариство дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами підтримує постійні зв'язки з 721 прогресивною організацією в 101 країні світу. Культурні зв'язки Радянської України спрямовані на розширення інтернаціональних суспільних зв'язків, зміцнення дружби, взаєморозуміння й співробітництва радянського народу з народами зарубіжних країн, стають дедалі більш важливішою

умовою розвитку міжнародних відносин, значно збагачують і доповнюють обміни й контакти, що здійснюються по каналах міждержавних зв'язків.

Такою є практична діяльність Української РСР на міжнародній арені. Вона спростовує антирадянські інтерпретації буржуазної історіографії і злісні, наклепницькі вигадки буржуазно-націоналістичних авторів з питань суверенітету і міжнародної правосуб'єктності Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Після другої світової війни, поряд з такою важливою і невід'ємною частиною сучасної світової політики, як двостороння дипломатія, почали складатися й набули широкого розвитку різні форми багатосторонньої дипломатії, яка відіграє дедалі більш вирішальну роль у збереженні і зміцненні миру. Пояснюється це тим, що в епоху ядерної енергії і науково-технічної революції взаємозалежність країн посилюється. Такий виклик часу, який вимагає, за висловленням М. С. Горбачова, нового мислення і якісно нового підходу до розв'язання сучасних міжнародних проблем і насамперед такої фундаментальної проблеми, як «...врятувати світ від ядерної катастрофи і поставити на службу людині величезний потенціал знань, матеріальних і духовних можливостей, які вона має»²⁴.

Беручи активну участь у зовнішньополітичній діяльності Радянської держави, у міжнародному житті, Українська РСР вносить свій вклад у розв'язання стратегічних завдань, накреслених XXVII з'їздом і новою редакцією Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, — розрядки напруженості, усунення ядерної катастрофи, припинення гонки озброєнь і створення всеосяжної системи міжнародної безпеки і мирного співробітництва держав з різним суспільним ладом.

В. Н. Мартиненко

МЕЖДУНАРОДНАЯ ПРАВОСУБЪЕКТНОСТЬ УКРАИНСКОЙ ССР
И УЧАСТИЕ РЕСПУБЛИКИ ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СССР

Резюме

Статья посвящена вопросам суверенитета Украинской ССР как союзной республики, вышедшей на мировую арену полноправным субъектом международного права в результате Великой Октябрьской социалистической революции. В статье дана критика буржуазной историографии международной правосубъектности республики, показана широкая международно-правовая активность УССР, ее участие в осуществлении внешней политики Советского государства.

²⁴ Горбачев М. С. *Перебудова — кровна справа народу: Промова на XVIII з'їзді професійних спілок СРСР, 25 лютого 1987 року.* — К., 1987. — С. 26.

ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО БІЛЬШОВІЗАЦІЮ АРМІЇ ТА ЗАХИСТ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ВІТЧИЗНИ

Переможне завершення Великого Жовтня й ряду революцій періоду імперіалізму неспростовно доводить, що важливу роль у їх здійсненні відіграло відвоювання демократичних верств армії. Нехтування цим, а також стихійний розвиток революційного процесу, поза зв'язком з робітничим рухом, без керівництва з боку пролетарської партії, прирікають соціалістичний переворот на загибель. Історія на багатьох прикладах підтвердила істинність ленінського вчення про те, що революційний рух, якщо він не стане масовим і не охопить самого війська, неминуче терпить поразку. Розгалужена мережа більшовицьких організацій у країні та в армії, здатних керувати народним рухом, очолити боротьбу революційної частини війська, стала однією з основних суб'єктивних передумов переходу солдатів на бік соціалістичної революції. Скеровуючи революційний рух в армії, більшовицька партія добилася злиття в єдиний потік боротьби солдатів, робітничого класу й незаможного селянства всієї країни. Спираючись на ленінські положення про революційну армію, більшовики привернули на бік соціалістичної революції основну частину війська. Уперше в історії її підтримали не окремі його підрозділи, а більшість багатомільйонної армії.

Характеризуючи в цілому роль і значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, відмічаючи ініціативу місцевих більшовицьких організацій, В. І. Ленін писав: вона перемогла з такою швидкістю тому, що «ми цілком поклалися на місцеві елементи..., що ми саме з місць чекали того ентузіазму, який створив непереборність і швидкість дій нашої революції»¹.

Революційна практика підтвердила, що завдання зламу старої, буржуазної, і створення нової військової організації робітників і незаможного селянства постає перед пролетаріатом кожної країни, хоча форми, методи й строки його вирішення, ступінь зламу старої армії та її закладів можуть бути різними в залежності від конкретно-історичних умов. Дійсність показала, що з допомогою армії, якщо вона в руках сил реакції, може бути встановлена кривава воєнна диктатура. В той же час армія, яка пройшла крізь горнило партійно-політичної діяльності комуністів, здатна не тільки підтримати гегемона революції — пролетаріат, а й захистити її завоювання.

К. Маркс і Ф. Енгельс, узагальнюючи досвід робітничого руху, переконливо довели, що революційна боротьба пролетаріату проти буржуазії є його інтернаціональною справою в міжнародному масштабі. Вони вказували на необхідність «добитися того, щоб робітники різних країн не тільки *почували*, але й *діяли* як брати і товариші, що борються за своє визволення в єдиній армії»².

Десятиріччя, що минули після Великого Жовтня, переконливо свідчать, що загальні закономірності соціалістичної революції можуть бути творчо застосовані в усіх країнах при різноманітності методів, засобів і форм переходу до соціалізму. В соціалістичних і народно-демократичних революціях, що відбулися слідом за Жовтнем, незважаючи на їх

¹ Ленін В. І. Промова на IV сесії ВЦВК ІХ скликання // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 237.

² Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 16.— С. 190.

своєрідність і специфічні особливості, проглядаються основні риси першої у світі переможної пролетарської революції.

Спираючись на історичні факти й посилаючись на неодноразові висловлювання К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін писав, що жодна велика революція не обходилася без «дезорганізації» старої армії, яка є найбільш закріпаченим інструментом підтримки старого ладу, найбільш затверділим оплотом буржуазної дисципліни, підтримки панування капіталу³. В той же час після перемоги соціалістичної революції і зруйнування старої армії нова «армія не може відродитися зразу, як фенікс із попелу. Потрібна гігантська, терпляча, невтомна й самовіддана робота»⁴. Ця титанічна робота була блискуче виконана ленінською партією як у період підготовки та здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції, так і в початкові місяці диктатури пролетаріату в Росії.

Військово-теоретична спадщина вождя революції — важлива складова частина всього теоретичного багатства ленінізму. Подібно до того, як теоретична й революційна діяльність Леніна ознаменувала початок нового етапу в розвитку загальної теорії марксизму, його військово-теоретичні погляди і воєнна діяльність стали новим етапом у творчому розвитку воєнної теорії марксизму.

Незрівнянно посилені бойова міць сучасних імперіалістичних армій, залучення до них дедалі ширших верств трудящих мас особливо доводять необхідність і важливість боротьби за військо. Успіхи й невдачі революційних сил підтверджують істинність марксистського положення про те, що шлях до завоювання пролетаріатом політичної влади так чи інакше лежить через завоювання армії. В. І. Ленін назвав це «першою заповіддю всякої переможної революції»⁵.

У найновішій історіографії історії більшовізації армії в 1917 р. й захисту соціалістичної Вітчизни основоположне місце займають дослідження діяльності В. І. Леніна по керівництву партією в період підготовки Жовтневого збройного повстання. Саме йому належить першорядна роль у розробці програми діяльності більшовиків в армії. В його класичних працях розкрито використання вже наявного досвіду в цій справі: створення нелегальних партійних осередків, бойових дружин і загонів революційної армії; залучення війська до політичного життя; виділення з контрреволюційної армії маси нейтральних і ядра борців за революцію.

В. І. Ленін переконливо показав, що джерелами перемоги над владою буржуазії є соціалістичний суспільний і державний устрій, союз робітничого класу й селянства, дружба народів і пролетарський інтернаціоналізм, керівництво авангарду революційного пролетаріату — марксистської партії — всією справою захисту соціалізму. Уже в перших колективних працях, великих монографіях і статтях на цю тему, що вийшли в аналізований період, глибоко розкривається воєнна діяльність В. І. Леніна в 1917 р. і його внесок в організацію захисту завоювань соціалістичної революції⁶, висвітлено розробку В. І. Ленінін

³ Див.: Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 281.

⁴ Мясников А. Ф. Обращение главнокомандующего армиями Западного фронта к солдатам в связи с заключением перемирия на фронтах // Мясников (Мясникян) А. Ф. Избр. произв.— М., 1985.— С. 37.

⁵ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 282.

⁶ Див.: Гринишин Д. М. О военной деятельности В. И. Ленина.— Киев, 1970.— 259 с.; Тепляшина Е. И. В. И. Ленин — вождь Октябрьского вооруженного восстания (Историогр. обзор).— М., 1970.— 58 с.; Кораблев Ю. И. Советская историография о роли В. И. Ленина в становлении и развитии Вооруженных Сил Советского государства // Вопр. историн.— 1970.— № 3.— С. 12—29; Кораблев Ю. И. В. И. Ленин и защита завоеваний Великого Октября.— М., 1979.— 544 с.; Ленин и московские большевики.— М., 1977.— С. 216—244; Революционный Петроград. Год 1917.— Л., 1977.— С. 339—410; Малафеев Л. Ф. Партия больше-

теоретичних питань про війну та армію, розвиток ним марксистської теорії збройного повстання, особливостей воєн на захист соціалістичної Вітчизни, стратегії й тактики партії з проблем війни, миру та революції. В цих виданнях переважає науковий аналіз ленінських праць з обраних авторами питань, простежується прагнення дослідників комплексно розглянути вчення В. І. Леніна про соціалістичну революцію.

У посиленні уваги до цього аспекту важливу роль відіграла наукова біографія В. І. Леніна, публікація спогадів, документів у біохроніці Володимира Ілліча, що розкривають його практичну діяльність наприкінці 1917 р.— на початку 1918 р.⁷ Це дало змогу радянським історикам поставити ряд питань, які раніше розглядалися недостатньо, ширше показати вклад Леніна у розвиток марксистського вчення про війну та армію, в розробку воєнної програми пролетарської революції. Проте в літературі ще не знайшли всебічного розкриття ленінські ідеї демократизації старої армії.

Досліджуючи процес формування політичної армії соціалістичної революції, автори широко висвітлюють титанічну діяльність В. І. Леніна, партії більшовиків з метою забезпечення гегемонії пролетаріату у Великій Жовтневій соціалістичній революції, досвід боротьби РСДРП(б) за найбільш вивірені верстви селянства, за інтернаціональну єдність гегемона соціалістичної революції та його союзника, відмічають важливу роль у цій боротьбі своєчасного висування й пропаганди політичних лозунгів, що мобілізують маси, відповідають їхнім насущним інтересам.

Разом з тим в історико-партійній літературі недостатньо розроблені такі ленінські поняття, як «політична армія» та «революційна армія» соціалістичної революції. Питання про політичну армію соціалістичної революції є темою досліджень П. Н. Соболева, Ю. А. Красіна, Т. В. Осипової, В. А. Куталі та ін.⁸ Серед авторів немає розбіжностей у тому, що партії більшовиків удалося підготувати політичну армію соціалістичної революції до осені 1917 р.⁹ Її створення свідчило про те, що союз робітників і найбільш вивічених селян, навколо якого згуртувався актив з непролетарських мас трудящих, став дійвою силою.

Що ж до класового складу політичної армії соціалістичної революції і самих понять «політична армія» і «революційна армія» соціалістичної революції, то однією з перших спроб розробки цього питання є монографія В. А. Куталі «В. И. Ленин о политической армии социалистической революции». Серед істориків поки що не досягнуто одностайної думки про вживання цих понять, їх зміст тлумачиться по-різному, нерідко між ними ставиться знак рівності. Вказана монографія теж не дає вичерпної відповіді на ці питання. А сама проблема досі лишається до кінця не розробленою радянською історичною наукою. Останнім часом висвітлюється ряд аспектів поняття «політичної армії»

викон в период Великого Октября // Вопр. истории КПСС.— 1983.— № 1.— С. 122—127; Зубарев В. А. Ленинское учение о защите социалистического Отечества.— М., 1985.— 174 с.; Соболев П. Н. Ленинское учение о защите социалистического Отечества — неотъемлемая часть теории социалистической революции // История СССР.— 1985.— № 2.— С. 3—15; та ін.

⁷ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника.— М., 1973.— Т. 4.— 460 с.; Воспоминания о В. И. Ленине: В 5 т.— М., 1984.— Т. 1.— 639 с.; Т. 2.— 494 с.; Т. 3.— 526 с.; Владимир Ильич Ленин. Биография. 1870—1924: В 2 т.— М., 1985.— Т. 1.— 385 с.; Т. 2.— 364 с.; та ін.

⁸ Осипова Т. В. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1974.— С. 246—277; Соболев П. Н. Упрочение союза рабочих и крестьян в первый год пролетарской диктатуры.— М., 1977.— С. 16—38; Красин Ю. А. Теория социалистической революции: ленинское наследие и современность.— М., 1977.— С. 64—93; Куталія В. А. В. И. Ленин о политической армии социалистической революции.— Л., 1978.— С. 167—229.

⁹ Див., напр.: Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1981.— С. 65—67.

соціалістичної революції: співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора в процесі формування політичної армії революції, класовий склад соціальної бази цієї армії, умови її формування й шляхи боротьби. Багато в чому ці дослідження сприяють правильному розумінню установок В. І. Леніна про політичну армію соціалістичної революції¹⁰.

Найприйнятнішим, на наш погляд, є висновок ряду вчених про те, що політична армія соціалістичної революції складалася з найсвідомішої і політично активної частини робітничого класу та найбіднішого селянства. У центрі всієї діяльності партії більшовиків по створенню цієї армії була боротьба за зміцнення союзу робітничого класу та незаможного селянства, завоювання більшості в Радах, піднесення їх ролі в політичній боротьбі.

Однак комплексне дослідження проблеми — попереду. Необхідні глибокі наукові праці про значення політичної та революційної армій у 1917 р., зокрема у здійсненні Великої Жовтневої соціалістичної революції. До числа недостатньо розроблених насамперед належить питання про склад і співвідношення політичної та революційної армій. Дослідники ще ведуть полеміку щодо характеристики цих понять і зміни складу обох армій у період від Лютого до Жовтня 1917 р. Висловлювалися спірні точки зору з цих питань. З другого боку, нерідко змішувалися поняття революційної та політичної армій. Як ті, так і інші твердження стали наслідком неповної ясності в тлумаченні сутності політичної армії та її складової ланки — армії революційної, покликаних здійснити соціалістичну революцію. Неправомірне ототожнення політичної та революційної армій в одних працях і таке ж помилкове протиставлення їх — в інших, спроби охарактеризувати революційну армію як таку, що складається тільки з революційних солдатських мас. Усе це диктує необхідність дальшого вивчення проблеми.

Найважливішим центром координації дій збройних сил пролетаріату в 1917 р. була військова організація при ЦК РСДРП(б). Надзвичайність завдань, що стояли перед нею, визначила й посилену увагу до вивчення її істориками партії. Зв'язок «Военки» з рядом місцевих та армійських військових більшовицьких організацій проаналізовано в ряді узагальнюючих праць, колективних та індивідуальних монографій, статтях¹¹.

Новим у дослідженні цієї теми стали статті та окремі монографії про безпосередню діяльність «Военки» по відновленню й організації партійних осередків.

Уперше монографічно висвітлені цілі та завдання Військової організації як робочого органу партії в підготовці і здійсненні Великої Жовтневої соціалістичної революції, а в окремих статтях розкриваються її створення й початковий період діяльності. Хоч і в найзагальнішій формі були проаналізовані в цілому робота «Военки» напередодні соціалістичної революції, а також її роль у підготовці збройного повстан-

¹⁰ Див. найзначніші праці з даного питання: Вооруженные силы Великого Октября.— М., 1977.— С. 18—46; Борьба партии большевиков за создание политической армии демократической и социалистической революций (1905—1917 гг.).— Киев.; Одесса, 1983.— С. 119—134; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгул П. М. В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях.— Киев, 1986.— С. 324—340; Исторический опыт трех российских революций.— М., 1987.— Кн. 3.— С. 95—131.

¹¹ Бородин В. И. Военно-боевая работа большевистской партии в 1917 г.— Л., 1976.— С. 5—24; Солдатенко В. Ф. Большевистская пресса Украины в 1917—1918 гг.: Ист.-библиогр. обзор.— Киев, 1979.— С. 155—185; Гицину М. М. Деятельность солдатских советов и комитетов на Румынском фронте и в Молдавии в 1917 г.— Кишинев, 1983.— С. 65—132, Андронов С. А. Боевое оружие партии. Газета «Правда» в 1912—1917 гг.— Л., 1984.— С. 239—328; Ваколюк В. С. Большевистская военная печать в борьбе за солдатские массы в трех российских революциях.— Киев, 1984.— С. 83—157; та ін.

ня у Петрограді. В ряді монографій і статей фрагментарно простежено створення армійських більшовицьких організацій, досліджена діяльність більшовиків окремих гарнізонів, зокрема в районі Румунського фронту¹².

Зроблений дослідниками аналіз проекту Статуту Військової організації дав змогу визначити чітку структуру партійних організацій в армії, узагальнити досвід партійної роботи у військових частинах.

У наукових працях широко висвітлена роль представників «Воєнки» в ряді засідань Центрального Комітету партії, присвячених військовій підготовці Жовтня, у практичному втіленні ленінського плану збройного повстання, показані розстановка сил армії революції, неухильне зростання впливу партії в Радах, армії та на флоті. Досліджувалося проведення більшовиками Військової організації ВРК виробленої Центральним Комітетом партії лінії по мобілізації сил на збройне повстання, забезпечення його військово-технічної підготовки, об'єднання в оперативному відношенні робітничої й селянської Червоної гвардії та солдатів армії й гарнізонів, матросів Балтійського флоту. Розглядалася діяльність представників ЦК, комісарів Радянського уряду на місцях, в цілому Військової організації, спрямована на захист завоювань революції.

У дослідженнях простежувалися зв'язки ЦК РСДРП(б), а також місцевих партійних організацій з військовими організаціями. Цей новий аспект вивчення діяльності більшовиків в армії значно поглибив уявлення про масштаби і значення її впливу на вдосконалення роботи первинних партійних осередків¹³.

До числа помітних зрушень у висвітленні теми останніми роками слід віднести: спроби показати на прикладі регіонів зародження в 1917 р. зв'язків місцевих солдатських і віськових організацій РСДРП(б) з Військовою організацією при ЦК РСДРП(б); вивчення проблем участі більшовиків армії й фронтів, гарнізонів та округів у створенні лівих блоків у складі більшовиків і співчуваючих їм меншовиків-інтернаціоналістів та лівих есерів, боротьби РСДРП(б) за очищення виборних солдатських органів, редакцій армійських і фронтових газет від угодовців. Грунтовніше стали розроблятися питання участі більшовиків у боротьбі за мир, наприклад, організація ними масових братань із солдатами противника на Північному, Південно-Західному та Румунському фронтах; розпочато вивчення процесу залучення ленінською партією

¹² Аннин Г. П. Создание военных организаций РСДРП(б) в Центральном промышленном районе.— Военно-ист. журн.— 1977.— № 8.— С. 77—81; Подобед И. М., Щербак Б. В. О деятельности большевистских солдатских клубов в 1917 году // Вопр. истории СССР. Респ. межведом. науч. сб.— Харьков, 1979.— Вып. 2.— С. 37—44; Смольников М. М. Революционное движение солдатских масс на Западном фронте в 1917 году.— Минск, 1981.— С. 69—93; Гициу М. М. Указ. соч.— С. 24—41; Солдаты и матросы Чувашии в Октябрьской революции.— Чебоксары, 1983.— С. 19—31; Базанов С. Н. В борьбе за Октябрь на Северном фронте 5-я армия.— М., 1985.— С. 92—103; Соболев Г. Л. Петроградский гарнизон в борьбе за победу Октября.— Л., 1985.— С. 225—262; та ін.

¹³ Якупов Н. М., Воеводин В. Н. Укрепление связей ЦК РСДРП(б) с военными партийными организациями Украины в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (март—октябрь 1917 г.) // Большевистские организации Украины в борьбе за осуществление ленинского курса на подготовку и проведение Великой Октябрьской социалистической революции. Науч. труды по истории КПСС. Респ. межведом. науч. сб.— Киев, 1977.— Вып. 89.— С. 16—27; Протасов Л. Г. Солдаты гарнизонов Центральной России в борьбе за власть Советов.— Воронеж, 1978.— С. 143—149; Гончаров С. М. Партия—организатор вооруженных сил Октябрьской революции // Вопр. истории КПСС.— 1979.— № 12.— С. 55—67; Варзакский В. Д. О борьбе партии большевиков за привлечение демократического офицества русской армии на сторону социалистической революции (октябрь 1917 г.— февраль 1918 г.) // Науч. труды по истории КПСС. Респ. межведом. науч. сб.— Киев, 1981.— Вып. 114.— С. 109—117; Афанасьев И. Л. Новые материалы центральных газет об образовании Военно-революционного комитета Петроградского Совета: Историко-ведческие исследования по истории Великого Октября и становление Советского государства. 1917—1920 // Сб. статей.— М., 1983.— С. 33—43.

на бік соціалістичної революції демократично настроєного офіцера. З'ясування того, як усі ці фактори сприяли перемозі Жовтневого збройного повстання в Петрограді, дає змогу, в свою чергу, поставити ряд нових питань, що потребують розробки. Це — зв'язки військових політичних організацій з робітниками, революційним студентством (у тому числі з відправленими в порядку покарання на фронт у складі військових частин); роль частини прогресивно настроєного унтер-офіцерського складу, представленого більшовиками, в демократизації армії; її більшовизація за родами військ і т. ін.

Велику увагу автори приділяють завершальній боротьбі військових організацій партії за владу Рад (листопад — грудень 1917 р.). Детально досліджена роль конференцій більшовиків фронтів, які одночасно підтримали політику ленінської партії й Радянського уряду, стали важливим етапом в активізації боротьби солдатів, робітників і найбідніших селян за владу Рад¹⁴. У той же час іще слабо висвітлена діяльність військових організацій РСДРП(б) у Туркестанському військовому окрузі та Області Війська Донського, не показана боротьба більшовиків у цілому по країні з контрреволюційними організаціями в армії.

Процес більшовизації солдатських мас на ще порівняно мало вивчених Румунському та особливо Кавказькому фронтах затягнувся на два-три місяці після Жовтня 1917 р. М. М. Гициу та Г. С. Меликян пояснюють це такими причинами: віддаленістю фронтів від центрів революції, а, зокрема, на Румунському — терором, введенням командуванням і місцевою буржуазією при підтримці Центральної ради та угодовських комітетів; нарешті, активним втручанням іноземних урядів, які підтримували контрреволюційну верхівку армійського командування¹⁵. Немаловажними обставинами були пізніше, ніж на інших фронтах, оформлення самостійних більшовицьких організацій, а також наявність об'єднаних організацій більшовиків і меншовиків, що негативно позначилося на дальшій роботі РСДРП(б) в цих регіонах.

Поряд з вивченням проблем більшовизації фронтів та армій, ролі революційного ядра старої армії, керованого ленінською партією, у створенні Червоної Армії історики приділяли велику увагу роботі РСДРП(б) в тилкових військових округах і гарнізонах¹⁶. Причому, в дослідженнях останніх років помітна тенденція до глибшого і всебічного розкриття керівної ролі більшовицьких військових організацій

¹⁴ Осадчий И. П. Партия большевиков — организатор победы социалистической революции на Северном Кавказе. — Ростов-на-Дону, 1978. — С. 79—85; Пахмурный П. М., Григорьев В. К. Октябрь в Казахстане (Из опыта парт. руководства борьбой масс за победу Октябр. революции в Казахстане). — Алма-Ата, 1978. — С. 142—183; Губарева В. М. Борьба большевиков за установление и упрочение Советской власти на Северо-Западе России. — Л., 1982. — С. 7—21; Дещинский Л. Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте. Деятельность большевистской партии по завоеванию солдатских и матросских масс Юго-Западного, Румынского фронтов и Черноморского флота в период подготовки и проведения Великой Октябрьской соц. революции. — Львов, 1982. — С. 173—216; Ермолин А. П. Революция и казачество (1917—1920 гг.). — М., 1982. — С. 44—84; Език Е. М. Большевицские конференции накануне Октября (август — октябрь 1917 г.). — М., 1983. — С. 147—159.

¹⁵ Гициу М. М. К вопросу о большевистской тактике «левого блока» на Румынском фронте в 1917 г. // Военные организации партии большевиков в 1917 году. — М., 1986. — С. 151—159; Меликян Г. С. Большевики Кавказской армии в борьбе против контрреволюционных сил после июльских событий 1917 г. // Революционное движ. в русской армии в 1917 году. — М., 1981. — С. 128—135.

¹⁶ Минц И. И. История Великого Октября: В 3 т. — М., 1977. — Т. 1. — С. 603—614; М., 1978. — Т. 2. — С. 743—757; Т. 3. — М., 1979. — С. 539—575; Голуб П. А. Большевики и армия в трех революциях. — М., 1977. — С. 251—266; Вооруженные силы Великого Октября. — М., 1977. — С. 133—141; Копылов В. Р. Зарубежные интернационалисты в Октябрьской революции. 1917—1918. — М., 1977. — С. 18—30; Гамрецький Ю. М. Большевицкая солдатская масс тыловых гарнизонов Украины в 1917 г. // Революционное движение в русской армии в 1917 г. — М., 1981. — С. 217—227; Конников Е. В. Борьба большевиков за демократический мир среди солдат действующей армии, март 1917 г. — март 1918 г. — Саратов, 1981. — С. 122—154; КПСС и военное строительство. — М., 1982. — С. 9—16; та ін.

у тилкових гарнізонах. Автори переконливо спростовують твердження буржуазних фальсифікаторів про те, нібито пануючі класи в регіонах втратили реально збройну силу, здатну протистояти народним масам, у результаті розкладу частин гарнізонів, а також національних і козацьких частин. Порівняно мирний перехід влади до Рад у ряді гарнізонів наприкінці 1917 р.— на початку 1918 р. пояснюється наполегливою й результативною роботою більшовиків, згуртуванням революційних елементів серед солдатських мас.

Історіографія історії більшовизації місцевих гарнізонів у 1917 р. й захисту соціалістичної Вітчизни на першому етапі життя нової держави, до народження Червоної Армії, поповнилася рядом нових праць, у яких вперше у широкому плані розглянута дана проблема на прикладі малодосліджених регіонів Центральної Росії, України, Дону й Північного Кавказу, Поволжя, Уралу, Сибіру, Середньої Азії¹⁷. Значення цих публікацій зростає у зв'язку з тим, що внаслідок слабкої вивченості вказаної групи тилкових гарнізонів тривалий час існували досить суперечливі оцінки діяльності більшовиків по революціонізації солдатів запасних полків і козацтва. Разом з тим позначилася також обмеженість документальної бази¹⁸. Цінність перелічених книг полягає в тому, що автори не обмежуються традиційним описом участі солдатів того чи іншого регіону в здійсненні Великої Жовтневої революції, захисті її завоювань на фронтах громадянської війни, бойових діях на території дислокації військових частин. Вони детально аналізують роботу ленінської партії серед солдатів гарнізонів.

Багато зробили для залучення передової частини збройних сил на бік пролетаріату солдатські комітети, діяльність яких була надзвичайно важливим чинником революційного руху в старій російській армії.

Лише порівняно недавно Л. М. Гаврилов¹⁹ монографічно вперше дослідив увесь період діяльності солдатських комітетів (у рамках їх революційної низової ланки) в діючій армії — від зародження в березні 1917 р. до активної участі в переможній ході Великого Жовтня²⁰. Новизна цієї праці полягає в тому, що в ній приділено велику увагу таким мало вивченим в історичній науці питанням, як класова диференціація солдатських комітетів у діючій армії; боротьба більшовицької

¹⁷ Баталов А. Н. Борьба большевиков за армию в Сибири. 1916—февраль 1918.—Новосибирск, 1978.—С. 171—224; Гарчев П. И., Павлюк И. В. Военно-революционные комитеты Севастополя в борьбе за власть Советов (октябрь 1917 г.—февраль 1918 г.) // *Вопр. истории СССР.—Респ. межведом. науч. сб.—Харьков, 1979.—Вып. 24.—С. 28—34*; Цыпкина Р. Г. Военно-революционные комитеты в Октябрьской революции (по материалам губерний Центрального промышленного района, Урала и Поволжья).—М., 1980.—С. 18—144; Ионенко И. М. Солдатские массы в Октябрьской революции. По материалам Поволжья и Урала.—Казань, 1982.—С. 109—132; Андреев А. М. Местные Советы и органы буржуазной власти (1917 г.).—М., 1983.—С. 247—270; Попов Н. Н. Борьба большевиков Урала за солдатские массы в трех революциях.—Саратов, 1983.—С. 58—162; та ін.

¹⁸ Для опублікованих за останні роки збірників документів про перемогу Великого Жовтня в армії та захист соціалістичної Батьківщини в перші місяці диктатури пролетаріату характерна майже цілковита відсутність документальної бази про революційні події у військах внутрішніх округів і гарнізонів, їх роль у встановленні Радянської влади на місцях, оскільки це, як вважають укладачі томів, особлива тема, що потребує й додаткового вивчення, й самостійного видання (див.: *Октябрьская революция и армия (25 октября 1917 г.—март 1918 г.)*.—М., 1973.—С. 127—129, 200—206; *КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза: Документы. 1917—1981*.—М., 1981.—С. 17—27; *Войсковые комитеты действующей армии. Март 1917 г.—март 1918 г.*—М., 1982.—С. 406—407, 503—504; та ін.

¹⁹ Гаврилов Л. М. Солдатские комитеты в Октябрьской революции (Действующая армия).—М., 1983.—222 с.

²⁰ З даної проблеми до опублікування книги Л. М. Гаврилова вийшла тільки одна монографія та кілька статей, які в основному характеризують початковий період функціонування комітетів (Див.: *Миллер В. И. Солдатские комитеты русской армии в 1917 г.: Возникновение и начальный период деятельности*.—М., 1974.—С. 16—308; *Горопов Л. Н. Солдатские комитеты Центральной России весной 1917 года // Вопр. истории.—1975.—№ 10.—С. 29—42*; та ін.

партії за збереження і зміцнення солдатських організацій; зростання числа солдатських комітетів у ході розвитку революції та їх більшовизація; революційна робота солдатських комітетів на фронті та їхні практичні дії по ліквідації спроб Ставки й Тимчасового уряду використати війська фронту в контрреволюційних цілях; місце солдатських комітетів у перемозі Жовтневої революції.

Основну увагу зосереджено на дослідженні практичної діяльності більшовизованих солдатських комітетів, які мобілізували фронтників на боротьбу за перемогу соціалістичної революції, бо саме ці організації найяскравіше відображали революційні процеси у військах старої діючої армії й відіграли важливу роль у демократизації воїнів, збройному забезпеченні перемоги соціалістичної революції, встановленні Радянської влади на фронті, втіленні в життя її декретів та розпоряджень у частинах і з'єднаннях.

Однак автор називає тільки одну з причин значного запізнення процесу оформлення самостійних більшовицьких організацій і завершення більшовизації комітетів на Південно-Західному, Румунському та Кавказькому фронтах — відсутність у їхніх ближніх тилах великих революційних центрів. До цих причин можна віднести й специфіку регіонів даних фронтів, особливість їх політичного, економічного, революційного розвитку.

В останні роки у працях істориків, які досліджують проблеми діяльності солдатських комітетів у 1917 р., особливо детально аналізується той факт, що на VI з'їзді РСДРП(б) за пропозицією більшовиків, які працювали у військах, було прийнято рішення створити спеціальну військову секцію, котра розглянула б питання про методи й принципи роботи в армії, визнала за необхідне провести фронтові конференції та з'їзди, забезпечити доставку літератури на фронт, встановити тісний контакт фронтових військових організацій з ближніми тилівими, боротися за їх зміцнення й посилення партійного впливу²¹.

У найновішій історичній літературі зазначається, що більшовицькі фракції в комітетах уже в мирний період розвитку соціалістичної революції нерідко брали на себе функції військових партійних організацій у своїх частинах і з'єднаннях. Там, де був сильним вплив ленінської партії, комітети ставали на чолі мас, підтримували партію більшовиків та її гасла й вимагали передання влади Радам²².

Складність вивчення даної проблеми пояснюється тим, що процес завершення більшовизації солдатських мас у ряді окремих гарнізонів затягнувся до весни 1918 р. Як і більшовизація солдатських комітетів, встановлення Радянської влади в сільських районах проходило повільніше, ніж у промислових містах Центральної Росії, України, Білорусії.

У працях Л. М. Гаврилова, С. М. Базанова чітко простежується прагнення розкрити специфіку умов, які визначали характер процесу революціонування трудящих мас у різних регіонах (залежність від розташування в сільській чи промисловій зоні, в центрі чи глибинці, на окраїнних рубежах країни). Загальновідомо, що в центральних пролетарських районах швидше зміцнювався союз робітничого класу з незможним селянством, створювалися найсприятливіші передумови для більшовизації солдатських мас. Але, як показують дослідження ряду авторів, не для всіх регіонів цей висновок прийнятний. У ряді районів Кавказу, Туркестану та інших, де робітники не були озброєні й не було загонів Червоної гвардії (цієї точки зору додержуються

²¹ Калинин М. А. Создание большевистских организаций Румынского фронта // Революционное движение в русской армии в 1917 году: Сб. статей.— М., 1981.— С. 102—109; Соколов Г. Л. Петроградский гарнизон в борьбе за победу Октября.— Л., 1985; та ін.

²² Дризул А. А. Военные организации латышских стрелков в борьбе за победу социалистической революции // Военные организации партии большевиков в 1917 году.— М., 1986.— С. 106—113.

В. І. Яргульян та Д. І. Соїфер²³, і ми згодні з нею), солдатські маси становили збройний оплот революції, внаслідок чого їх підтримка мала вирішальне значення для пермоги повстання.

Разом з тим при висвітленні проблеми історії більшовизації солдатських мас у 1917 р. ще слабо аналізуються програмні документи угодовських партій і в цьому зв'язку недостатньо викриваються демагогічні прийоми, широко застосовувані есерами й меншовиками для обману трудящих мас. Применшення в ряді праць впливу на солдатські маси інших політичних партій і сил призводить до недосить всебічного висвітлення питань більшовизації армії.

Найповніше в радянській історіографії відображений завершальний етап цього процесу на прикладі латиських підрозділів XII армії Північного фронту, створення на їх основі регулярних частин Червоної Армії, захист ними соціалістичних завоювань від підступів контрреволюції в Білорусії, на Україні, на Дону, становлення та зміцнення місцевих Рад²⁴. Дослідники особливо підкреслюють, що у своїх рідних місцях латиські стрільці, здебільшого будучи головною збройною силою повітових і волосних Рад та військово-революційних комітетів, брали активну участь у будівництві органів нової влади, допомагали встановлювати революційний порядок. У той же час фрагментарність опису революційних подій у латиських частинах 1917—1918 рр., діяльності ЦК РСДРП(б) та його зв'язків із ЦК СДЛК не дала змоги авторам глибоко розкрити ці аспекти.

Досить широко висвітлено в літературі будівництво Збройних Сил Радянської держави в 1918 р.²⁵ Створюючи Червону Армію як знаряддя диктатури пролетаріату, покликане захищати інтереси народу, В. І. Ленін, Комуністична партія теоретично обґрунтували класовий принцип її будівництва. Втілення в життя цього принципу означало: побудувати з раніше пригнобленого класу, поставленого експлуататорами на становище «сірої скотини», «армію, сповнену ентузіазму»²⁶. Класовий принцип комплектування армії в період громадянської війни, коли частини Червоної Армії формувалися виключно з пролетаріату й трудового селянства, був спрямований проти буржуазії, всіх реакційних класів і верств, які відстоювали старий лад. Така система за своїм характером і природою цілком відповідала політиці Комуністичної партії і Радянської влади. Разом з тим не знайшла ще належного відображення проблема використання старих військових спеціалістів при створенні нової армії держави диктатури пролетаріату. Вона розглядається поки що лише в загальному плані у вказаних працях, а також у ряді видань, присвячених початковому етапові перехідного періоду, відбиттю в перші місяці Радянської влади натиску іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції²⁷.

²³ Яргульян В. И. В борьбе за войско революции: Борьба большевиков Дона и Северного Кавказа за создание Вооруженных Сил революции (март 1917—апрель 1918 г.).— Краснодар, 1980.— С. 117—162; Соїфер Д. И. Советское военное строительство в Туркестане в первые месяцы после Октября // Революционное движение в русской армии в 1917 году.— М., 1981.— С. 281—290.

²⁴ Дризул А. А. В. И. Ленин и революционная Латвия.— Рига, 1970.— С. 101—141; История латышских стрелков (1915—1920): Перевод с латышского.— Рига., 1972.— С. 188—214; Смольников А. С. Большевиизация XII армии Северного флота в 1917 году.— М., 1979.— С. 145—194; Дризул А. А. Создание левого блока революционных сил в XII армии // Изв. Акад. наук Латв. ССР.— 1985.— № 7.— С. 7—12; та ін.

²⁵ Поликарпов В. Д. Пролог гражданской войны в России, октябрь 1917—февраль 1918.— М., 1976.— С. 361—394; Великий Октябрь и защита его завоеваний: Победа соц. революции.— М., 1987.— С. 400—472; та ін.

²⁶ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. Звіт Центрального Комітету 18 березня // Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 137.

²⁷ Наприклад: Селиванов П. А. Армия, рожденная Октябрем.— Минск, 1980.— С. 23—35; Иовлев А. М. Ленинская политика привлечения буржуазных военных специалистов в Красную Армию.— М., 1983.— С. 5—56.

Успішно розробляється дослідниками проблема історичного досвіду захисту Батьківщини трудящих від імперіалістичного втручання, яка охоплює не тільки основні сторони діяльності ленінської партії по організації захисту революційних завоювань (1917—1920 рр.), а й джерела сили революції, закономірності її перемоги²⁸. В центрі уваги авторів — історичний досвід діяльності більшовиків і насамперед ЦК партії, місцевих партійних організацій по захисту революції. Застосований у суспільствознавчій літературі проблемний підхід дав змогу проаналізувати в сукупності значення глибоких перетворень в соціально-економічній та зовнішньополітичній галузях, показати перетворення Комуністичної партії в ході захисту завоювань Жовтня на «воюючу партію», розглянути вклад Червоної Армії, а також партизанського, повстанського та інтернаціоналістичного руху у розгромі ворога.

У дослідженні П. Я. Голуба в теоретичному плані висвітлюється діяльність партії по створенню нових Збройних Сил одразу після переможного штурму революції. Відмічено три фактори, які впливали на тривалість цього періоду. Перший з них — сила буржуазії, опір якої в передсмертній агонії зростає. Другий пов'язаний з масштабами експорту контрреволюції з боку міжнародного капіталу. І, нарешті, позначалися труднощі утримання влади, які виникли вже «на другий день» після перемоги революції, коли засоби виробництва були ще некерованими, панувало руйнівне начало: не виробляли продукції на буржуазію, але й не давали її новій владі. Безліч щойно посталих питань буквально захльостувала нову владу, не давала можливості використовувати всі переваги революційних сил для відпору контрреволюції. Заслуга більшовиків у тому й полягала, що вони зуміли звести це руйнівне начало до мінімуму.

Обґрунтовуючи необхідність зміцнення матеріальних основ у створенні армії робітників і селян соціалістичного типу, С. В. Липицький, В. Г. Количев²⁹ підкреслюють важливість і такого фактора в ленінському вченні про захист соціалістичної Вітчизни, як морально-політична настроєність спочатку революційних воїнів, а потім — червоноармійців, котрі захищали завоювання соціалізму. У зв'язку з цим розглядається співвідношення морального фактора в залежності від характеру епохи і мети війни. Зазначається, що у формуванні морального потенціалу революції надзвичайно важливу роль відіграла ідеологія робітничого класу — марксизм-ленінізм.

Дослідники значно більшою мірою висвітлили будівництво Збройних Сил держави в 1917—1918 рр., вивчивши систему пошуку нових форм військової організації соціалістичної Вітчизни. Однією з найактуальніших проблем є показ демократизації війська аж до завершального етапу, демобілізації старої армії після виконання нею своєї історичної місії — участі у Великій Жовтневій соціалістичній революції.

Не розглядалася монографічно й недосить висвітлена в наукових статтях діяльність інституту комісарів у 1917 р., народженого в результаті діяльності ВРК, хоча окремі факти їх участі в революційному процесі, що відбувався в старій армії (наприклад, С. М. Нахімсона у XII армії Північного фронту), відомі з літа 1917 р. Актуальність і важливість теми очевидна. Комісари в діючій армії з'явилися на-

²⁸ Музылева Л. В. Залог победы революции.— М., 1980.— С. 87—109; Селиванов П. А. Формирование революционных подразделений в армиях Западного фронта (октябрь 1917—январь 1918 гг.) // Революционное движение в русской армии в 1917 году.— М., 1981.— С. 266—275; Голуб П. А. Революция защищается: Опыт защиты революционных завоеваний Великого Октября. 1917—1920.— М., 1982.— С. 27—74; Опыт войн в защиту социалистического Отечества.— М., 1985.— С. 65—88; Социалистический образ жизни и обороноспособность страны.— М., 1985.— С. 102—130; та ін.

²⁹ Липицкий С. В. Военная деятельность ЦК РКП(б) 1917—1920.— М., 1973.— С. 18—32; Количев В. Г. Партийно-политическая работа в Красной Армии в годы гражданской войны 1918—1920 гг.— М., 1979.— С. 149—167.

передодні Великої Жовтневої революції. Така форма ідейно-політичного виховання солдатських мас була висунута самою революційною епохою, творчістю цих мас, їх зрослим інтересом до політичного життя країни, коли визріли об'єктивні та суб'єктивні фактори для соціалістичного перевороту³⁰.

Для монографії П. Л. Варгатюка, В. Ф. Солдатенка, П. М. Шморгуна характерний більш поглиблений підхід до вивчення лєнінської ідейної спадщини щодо військової організації, узагальнення досвіду роботи партії в армії, розгляд раніше не досліджених достатньою мірою сюжетів її діяльності. Радянська історіографія на сучасному етапі характеризується створенням комплексних, узагальнюючих колективних монографій, що є значним поступом уперед у вивченні даної теми.

Не випадково такий масовий потік брехні й безупинної фальсифікації спрямовує на цю проблему буржуазна історіографія, силкуючись принизити значення цінного історичного досвіду більшовицької партії по завоюванню армії на бік соціалістичної революції. Зокрема, «радянологи» — професор Токійського університету Х. Вада, англійські історики Крекшоу та Кочен — вбачають у більшовицькій пропаганді серед солдатів і матросів «підбурювальні мотиви», спрямовані на «розклад армії» та «розпалювання анархії», стверджують, нібито особливу роль у революційних подіях Жовтня 1917 р. відіграли дезертери — «найактивніші елементи, особисто зацікавлені в якнайшвидшому закінченні війни»³¹. Однак ці «вчені» «забувають», що елементи дезертирства, наявність окремих частин, що проштрафилися, випадки анархії властиві будь-якій армії капіталістичного світу. Мали вони місце і в царській армії Росії, і в армії її буржуазного Тимчасового уряду в 1917 р. Та не вони визначили ходу Великої Жовтня, який перекреслив ці поодинокі, такі нехарактерні для революції факти. Робітничий клас у союзі з незалежним селянством являли собою головну силу суспільства, що згуртувала всіх експлуатованих у боротьбі проти самодержавства та буржуазії.

Названі в даному огляді монографії, наукові статті, документи дали змогу глибше вивчити історію боротьби більшовицької партії за солдатські маси в старій армії Росії у період від Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та в перші місяці Радянської влади. Вони показують, що Велика Жовтнева соціалістична революція, пролетарська за своїм змістом, була разом з тим глибоко народною, і найістотнішим, найголовнішим вираженням її народного характеру стали союз робітничого класу й незалежного селянства, спільна боротьба та братерське співробітництво трудящих усіх націй проти гнобителів. Партія більшовиків, спираючись на ці сили, змогла об'єднати й спрямувати до єдиної мети різні революційні потоки.

Наукова література з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції (проблеми більшовизації армії) дала змогу побачити різнобачний характер напруженої ідеологічної та організаторської діяльності більшовиків у діючій армії на фронтах першої світової війни, а також у військових гарнізонах та округах, їх боротьбу за солдатські маси, згуртування солдатів і трудящих різних національностей під прапором пролетарського інтернаціоналізму, забезпечення перемоги соціалістичної революції, захисту завоювань першої держави диктатури пролетаріату — Радянської Росії.

О. С. СМОЛЬНИКОВ (Москва)

³⁰ Історія Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т.— М., 1967.— Т. 3.— Кн. 1.— С. 384—394; Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф., В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— Киев, 1980.— С. 7—19.

³¹ Музылева Л. В., Смольников А. С. Критика буржуазных фальсификаций истории большевизации российской армии в 1917 г. // Актуальные проблемы историографии и источниковедения истории КПСС.— М., 1986.— С. 153—158.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ ЗА 70 РОКІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ *

Історіографія (історія історичної науки) — одна з найважливіших історичних дисциплін, що має цілком визначений об'єкт дослідження. На відміну від історичної науки (в цілому), покликаної вивчати безпосередній процес розвитку людського суспільства у всіх проявах, історіографія досліджує розвиток самої історичної науки, творчий шлях учених, діяльність відповідних установ, органів друку. Історіографія аргументовано доводить зумовленість заміни одних концепцій іншими або їх удосконалення. Не обходить вона увагою і джерельної бази історичної науки (архіви, бібліотеки, музеї тощо), її використання, а також публікації в періодичній пресі.

Існує органічний зв'язок сучасного стану історичної науки з минулими її етапами. Аналіз дослідницького досвіду попередніх поколінь істориків є важливим завданням історіографії, яке можна розв'язати, як і всі інші, лише на основі марксистсько-ленінського вчення.

В Українській РСР, як і в усій країні, історіографія як окрема наукова історична дисципліна сформувалася далеко не одразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Необхідний був якийсь час для підготовки висококваліфікованих кадрів спеціалістів історичної науки взагалі, а тим більше таких, які б на основі глибокого оволодіння марксистсько-ленінською історичною концепцією могли здійснювати різноманітні історіографічні дослідження, критично освоюючи праці своїх попередників.

Позитивний вплив на професійну підготовку істориків взагалі та історіографів, зокрема, справила розгорнута Комуністичною партією в 20-ті роки ідейна боротьба проти троцькістської концепції, прибічники якої спотворювали історію Великої Жовтневої соціалістичної революції, роль і місце В. І. Леніна та керованої ним партії у її підготовці й проведенні. Праці М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, М. М. Майорова та інших діячів, в яких висвітлювалася боротьба за владу Рад на Україні, не лише утверджували історичну правду, а й давали вкрай необхідне спеціалістам-історіографам ідейно-теоретичне марксистсько-ленінське загартування.

Цьому сприяв і створений у Москві за підписаною В. І. Леніним постановою Раднаркому РСФРР у 1921 р. Інститут червоної професури. Одним з вагомих результатів діючого при ньому спецсеминару, яким керував видатний історик-більшовик, автор багатьох спеціальних праць з історіографії М. М. Покровський, став двотомник історіографічних статей¹. У ньому було вміщено дослідження одного з активних представників радянської історичної науки на Україні — М. А. Рубача, яке й донині не втратило наукового значення². Варта уваги й перша здійснена в республіці спроба спеціального дослідження ленінської історіографічної спадщини³.

Найбільші ж історіографічні дослідження періоду становлення радянської історичної науки належать авторам, що сформувалися як

* Ця стаття є першою спробою систематизації праць з історіографії вітчизняної і всесвітньої (загальної) історії, що вийшли в республіці окремими виданнями. Докладний аналіз усього доробку вчених Української РСР — справа майбутнього, яку в даному разі неможливо розв'язати через обмежений обсяг журнальної публікації. Автор сподівається, що його стаття все ж зацікавить спеціалістів і спонукає тих з них, хто розробляє історіографічну проблематику, зайнятися підготовкою ґрунтовної узагальнюючої праці.

¹ Русская историческая литература в классовом освещении: Сб. статей под ред. М. Н. Покровского. — М., 1927. — Т. 1. — 424 с.; М., 1930. — Т. 2. — 416 с.

² Рубач М. А. Федералистические теории в истории России // Там же. — Т. 2. — С. 1—120.

³ Волін М. Ленін — історик партії // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С. 2—27.

дослідники ще в дожовтневий період. Буржуазних спеціалістів, які стали на шлях чесного служіння соціалістичній державі, Комуністична партія і Радянська влада оточили особливим піклуванням, створивши їм широкі можливості для творчої роботи, зокрема, в системі Академії наук Української РСР. Серед істориків старої формації, які утворили ядро історико-філологічного відділу Української Академії наук, був і В. С. Іконников (1841—1923). В радянський час він продовжував працювати над підготовкою до друку третього тому своєї великої довідково-синтетичної праці «Опыт русской историографии», хоч завершити її йому так і не вдалося⁴.

Досі зберігають значну цінність дослідження відомого історика, академіка АН СРСР і АН УРСР В. П. Бузескула (1858—1931). В перші роки Радянської влади він підготував і видав дві перші частини ґрунтовної узагальнюючої історіографічної праці «Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в.» (Л., 1929—1931). Третя ж її частина так і не була випущена видавництвом АН УРСР⁵. У Харкові в 1930 р. було видано велику історіографічну працю молодого професора, в майбутньому члена-кореспондента АН УРСР М. Н. Петровського (1894—1951)⁶. Вона була присвячена дослідженню однієї з найвидатніших джерельних пам'яток історії України — Літопису Самовидця.

Долаючи тягар дореволюційних методологічних уявлень, ці вчені активно переходили на матеріалістичні позиції. Дуже настійливо працював над собою в цьому напрямі відомий український історик Д. І. Багалій (1857—1932) — автор перших виданих за Радянської влади узагальнюючих праць з історії історичної науки на Україні⁷. Він, зокрема, звертав увагу на неприпустимість викладання у вузах історії України без систематичного курсу історіографії⁸. І вже у 1923 р. вийшов перший (138 с.), а в 1925 р. — другий (108 с.) випуски першого тому підготовленого ним самим такого курсу. В цій комплексній праці Дмитро Іванович дав науковий аналіз літописних пам'яток з історії України, починаючи з «Повісті временних літ» і закінчуючи так званими козацько-старшинськими літописами XVII—XVIII ст. Він слушно вважав їх писемними пам'ятками і джерелознавства, й історіографії. Однак доданий до першого тому його узагальнюючої праці з історії України нарис української історіографії XIX—XX ст. страждає на еkleктизм і відсутність критичного підходу до спадщини дожовтневої буржуазної історіографії, зокрема, до антинаукових націоналістичних концепцій⁹.

Безперечно, Д. І. Багалій перебільшував свою обізнаність з теорією історичного матеріалізму, коли заявляв, що йому цілком зрозумілі завдання узагальнюючої праці з української історіографії¹⁰. Однак його думка про те, що створювати таку працю найдоцільніше колективними зусиллями, була слушною¹¹. Та незважаючи на те, що така пропозиція була висловлена в офіційному листі, підписаному

⁴ Сарбей В. Г. Один з перших істориків-академіків АН УРСР // Укр. іст. журн.—1966.—№ 12.—С. 130—132.

⁵ Жебелев С. А. Владислав Петрович Бузескул // Известия АН СССР: VII сер.: Отд. обществ. наук.—1931.—№ 10.—С. 1065—1085; Синяговський Г. П. В. П. Бузескул // Укр. іст. журн.—1958.—№ 4.—С. 109—112.

⁶ Петровський М. Н. Нариси історії України XVII—початку XVIII століть.—Харків, 1930.—Т. 1: Досліди над літописом Самовидця.—452 с.

⁷ Сарбей В. Г., Кравченко В. В. Академік АН УРСР Д. І. Багалій // Укр. іст. журн.—1982.—№ 11.—С. 154—158.

⁸ Багалій Д. Нарис української історіографії.—К., 1923.—Т. 1: Літописи.—С. 36.

⁹ Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті.—К., 1928.—Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства.—С. 3—124.

¹⁰ Багалій Д. Нарис української історіографії.—К., 1925.—Вип. 2: Джерелознавство.—С. 108.

¹¹ Там же.

проф. П. В. Клименком і направленому від ім. АН УРСР до Головнауки, її практично здійснити на той час не можна було. Академія не мала відповідних ідейно загартованих, що досконало б володіли марксистсько-ленінською методологією, фахівців-істориків. Це, зокрема, далось взяти в історіографічних розвідках, створених у 20-х — на початку 30-х років («Україна», «Записки історично-філологічного відділу УАН», «За сто літ» та ін.). Те саме можна сказати й про праці комісії української історіографії при АН УРСР. На них, до того ж, так чи інакше позначився негативний вплив буржуазно-націоналістичної концепції її керівника М. С. Грушевського, який з антинаукових позицій «єдиного потоку» висвітлював процес розвитку дожовтневої української науки і культури. Підміна класового аналізу національним у трактуванні цього ж процесу була властива й працям М. І. Яворського, в яких також характеризувався період становлення історіографічної науки в Українській РСР.

У ході наукових дискусій, що розгорнулися наприкінці 20-х — на початку 30-х років (до речі, активну участь у них взяли молоді вихованці Інституту червоної професури та інших радянських установ), було викрито класово ворожу суть буржуазно-націоналістичних концепцій М. С. Грушевського, М. І. Яворського та їхніх послідовників¹². Для більшої цілеспрямованості в роботі науково-дослідних установ АН УРСР замість самостійних проблемних комісій, що нерідко мали мізерні штати (1 чи 2 особи), за постановою ЦК КП(б)У в 1931 р. почала функціонувати Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН). У її складі було створено й Інститут історії, а також спеціальну секцію з історіографії у складі його методологічного сектора¹³. Але нічим помітним в історії радянської історичної науки ця секція себе не проявила.

Не займався спеціальною дослідницькою роботою в галузі історіографії на початковому етапі своєї діяльності й Інститут історії України, створений 1936 р. у системі АН УРСР на базі Інституту історії ВУАМЛІН. Основні творчі зусилля співробітників новоствореної науково-дослідної установи спрямовувалися на підготовку узагальнюючих праць з історії Української РСР. Щоправда, початкові кроки на цьому шляху ознаменувалися серйозними невдачами й прорахунками, на які, зокрема, вказувалося в постанові ЦК КП(б)У 1947 р. «Про помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У цьому важливому директивному документі було викрито рецидиви буржуазно-націоналістичних концепцій, що мали місце в підготовлених співробітниками інституту і вже виданих на той час узагальнюючих працях з історії Української РСР, а також визначено конкретні напрями дальших актуальних досліджень¹⁴.

У цьому зв'язку зверталася увага й на необхідність створення історіографічних праць, безпосередньо пов'язаних з розробкою методологічних принципів, що визначають ідейно-теоретичний рівень науки. В друкованому органі ЦК ВКП(б) — журналі «Большевик» — в той час було опубліковано історіографічно-методологічну статтю з питань наукової розробки проблем історії українського народу в тісному зв'язку з історією всіх інших народів СРСР¹⁵.

Лише через 8 років вийшла у світ невелика за обсягом узагальнююча праця М. А. Рубача, в якій було піддано аргументованій критиці

¹² Див.: Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.— К., 1973.— С. 25—26.

¹³ Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936—1986 гг. / Под ред. акад. АН УССР Ю. Ю. Кондуфора.— Киев, 1986.— С. 24.

¹⁴ До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // Большевик України. — 1947. — № 8. — С. 1—10.

¹⁵ Литвин К. Об истории украинского народа // Большевик.— 1947.— № 7.— С. 41—56.

фальсифікаторські, науково неспроможні «теорії» української дожовтневої буржуазно-націоналістичної історіографії¹⁶.

В 1953 р. Інститут історії України АН УРСР було реорганізовано в Інститут історії АН УРСР. Розширився діапазон його дослідницької діяльності. Віднині він почав охоплювати як вітчизняну, так і зарубіжну (загальну) історію. Вперше в системі республіканської історичної установи було створено відділ історіографії. Щоправда, не маючи достатньої кількості кваліфікованих кадрів, він незабаром припинив своє існування.

Могутній імпульс розвитку історичної науки в СРСР, у тому числі й в Українській РСР, дав ХХ з'їзд КПРС (1956 р.), який поклав початок рішучому подоланню несумісного з марксизмом-ленінізмом культу особи¹⁷. В рекомендаціях створеної на початку 1959 р. в системі АН УРСР координаційної комісії з історії визначався загальний напрям історіографічних досліджень. «Вивчення історії історичної науки на Україні,— зазначалося, зокрема, в них,— як невід'ємної складової частини загальної проблеми освоєння наукової спадщини минулого передбачає критичну оцінку історичних праць дворянсько-буржуазної і буржуазної історіографії та показ досягнень радянської історичної науки у галузі вивчення історії України. Під час вивчення головного питання проблеми — боротьби передових історичних течій проти реакційної історіографії — необхідно враховувати не тільки передові і революційні напрями, а й давати правильну оцінку представникам дворянсько-поміщицької і ліберально-буржуазної історіографії. Розробка проблеми передбачає створення загальної праці, яка охопить її в цілому, і видання окремих великих узагальнюючих монографічних досліджень та брошур»¹⁸.

В такому напрямі й розвивалися історіографічні дослідження в Українській РСР у другій половині 50-х — на початку 60-х років. Першим їх результатом було видання колективних та індивідуальних монографій, присвячених творчості відомих представників дожовтневої революційно-демократичної і буржуазної історіографії¹⁹. Вийшли у світ перші вузівські навчальні посібники з історіографії²⁰.

Скликана за ініціативою ЦК КПРС у 1962 р. Всесоюзна нарада, на якій обговорювалися заходи щодо поліпшення підготовки науково-педагогічних кадрів для історичних наук, звернула увагу на необхідність поглиблення досліджень історіографічних проблем, впровадження їх результатів у лекційні курси і семінарські заняття у вищій школі, а також на розширення фронту аргументованої критики фальсифікацій сучасної буржуазної історіографії²¹. В рекомендаціях, прийнятих учасниками наради, зокрема, відзначалося: «Забезпечити розвиток історіографії (історії історичної науки), що є найважливішою умовою підвищення рівня науково-дослідницьких праць у галузі історії, особливо з історії радянського суспільства, історії КПРС та історії міжнародного

¹⁶ Рубач М. А. Реакційна суть націоналістичних «теорій» безкласовості та єдиного потоку.— К., 1955.— 72 с.

¹⁷ Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. Нечкиной М. В. и др.— М., 1985.— Т. 5.— С. 23—24.

¹⁸ Основні проблеми історичної науки в Українській РСР.— К., 1959.— С. 53.

¹⁹ І. Я. Франко як історик.— К., 1956.— 172 с.; Марченко М. І. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка.— К., 1957.— 192 с.; Полухін Л. К. Формування історичних поглядів М. І. Костомарова: До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні.— К., 1959.— 127 с.; Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського.— К., 1961.— 192 с.

²⁰ Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии (до середины XIX в.).— Харьков, 1959.— 285 с.; Астахов В. И. Курс лекций по русской историографии: Эпоха промышленного капитализма.— Харьков, 1962.— Ч. 2.— 270 с.; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.).— К., 1959.— 258 с.

²¹ Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам 18—21 декабря 1962 г.— М., 1964.— С. 34—35, 46, 90—91, 118, 123, 324, 341, 389.

робітничого руху. Визнати за необхідне збільшення кількості аспірантів, що спеціалізуються з джерелознавства та історіографії...»²².

Відділ історіографії і джерелознавства функціонував в Інституті історії АН УРСР з 1963 р.²³ Наступного року на історичному факультеті Харківського державного університету ім. О. М. Горького було створено кафедру історіографії (першу в республіці). Згодом у різний час такі ж за профілем кафедри в поєднанні з іншими спорідненими історичними дисциплінами було відкрито в Дніпропетровському, Донецькому, Одеському та Ужгородському держуніверситетах. Вузівські спеціалісти активно продовжували працювати над створенням для студентів відповідних навчальних посібників з вітчизняної історіографії²⁴. Разом з представниками академічної науки республіки вони розгорнули дослідницьку роботу по вивченню й опануванню спадщини української дожовтневої історіографії, беручи з неї й популяризуючи все найкраще, найпрогресивніше й піддаючи критиці все реакційне і консервативне²⁵.

З'явилися і великі узагальнюючі історіографічні праці з окремих галузей історичної науки чи з окремих періодів її розвитку²⁶. Було здійснено й перші спроби (до речі, успішно продовжені у наступні роки — 60-ті — початок 70-х) наукового осмислення місця історичної науки в комуністичному будівництві, її ролі в сучасній ідеологічній боротьбі між двома соціально-економічними і політичними системами — соціалізмом і капіталізмом²⁷.

Координацією історіографічних досліджень, що здійснювалися в республіці, займалася створена у 1964 р. при Відділенні економіки, історії, філософії та права АН УРСР Наукова рада з проблеми «Історія історичної науки» (її очолювали Ф. П. Шевченко, а згодом І. О. Гуржій). Крім співробітників академічних інститутів, до неї входили провідні спеціалісти-історіографи з вузів Києва, Харкова, Одеси, Львова, Ужгорода та Кам'янець-Подільського²⁸. Результатом ділового співробітництва між названою вище республіканською та Науковою радою з тієї ж проблеми при Відділенні історії АН СРСР стало проведення в 1965 р. у Києві Всесоюзної наукової сесії з проблеми «В. І. Ленін та історична наука». В її роботі взяли участь близько 500 істориків з усіх союзних республік. 50 наукових доповідей і повідомлень, що їх заслухали учасники сесії, стали значним внеском в історіографічну розробку безсмертної творчої спадщини В. І. Леніна і були видані окремим збірником²⁹.

²² Там же.— С. 508.

²³ Історія Академії наук Української РСР: У 2-х кн.— К., 1967.— Кн. 1.— С. 346.

²⁴ Коваленко Л. А. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст.— Кам'янець-Подільський, 1964.— 88 с.; Астахов В. И. Курс лекцій по русской историографии до конца XIX в.— Харьков, 1965.— 584 с.; Котов В. Н. Историография истории СССР, 1917—1934 гг.— Киев, 1966.— 188 с.

²⁵ Історичні погляди Т. Г. Шевченка.— К., 1964.— 243 с.; Марченко М. І., Полухін Л. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський.— К., 1964.— 44 с.; Марков П. Г. А. Я. Ефименко — історик України.— Киев, 1966.— 124 с.; Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму.— К., 1967.— 272 с.; К., 1968.— 293 с.

²⁶ Крандиевский С. И. Очерки по историографии экономической истории.— Харьков, 1964.— 307 с.; Шерман И. Л. Советская историография гражданской войны в СССР, 1920—1931.— Харьков, 1964.— 340 с.

²⁷ Коваль М. К. Історична наука і формування світогляду людини.— К., 1963.— 38 с.; Шевченко Ф. П. Історія і сучасність.— К., 1965.— 48 с.; Кизя Л. Є. Певди не зачмарити: Проти буржуазної фальсифікації історії партизанського руху.— К., 1965.— 86 с.; Симоненко Р. Г. Чорне перо фальсифікаторів: Проти перекручень історії боротьби за Радянську владу на Україні.— К., 1968.— 61 с.; Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки.— К., 1968.— 288 с.; Санцевич А. В. Сучасність очима історика.— К., 1971.— 48 с.

²⁸ Записка о состоянии и развитии исследований по проблеме «История исторической науки в Украинской ССР». / Редколл.: Шевченко Ф. П., Сарбей В. Г., Белинский Е. Ф.— Киев, 1967.— С. 6—7.

²⁹ Див.: В. И. Ленин и историческая наука.— М., 1966.— 551 с.

У другій половині 60-х — на початку 70-х років республіканська Наукова рада з проблеми «Історія історичної науки» провела цілий ряд різноманітних наукових форумів, присвячених вивченню творчої спадщини основоположників марксизму-ленінізму, а також найважливішим ювілейним датам в історії нашої країни. Це, в свою чергу, стимулювало й відповідні історичні дослідження, які, зокрема, дістали відображення у колективному збірнику праць з історіографії Великого Жовтня³⁰. Ряд публікацій був присвячений розкриттю того величезного вкладу, який внесли К. Маркс і Ф. Енгельс³¹, а особливо — В. І. Ленін³² у наукову розробку найважливіших проблем історії.

Прийнята ЦК КПРС у 1967 р. постанова «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві»³³ націлила радянських історіографів на викриття фальсифікаторських спроб професійних антирадянщиків і антикомуністів спотворити історію СРСР і КПРС, світового комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху. В республіці у цьому плані актуальним завданням була критика сучасних буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історичного минулого й сьогодення українського народу. Наприкінці 70-х років в структурі Інституту історії АН УРСР було створено спеціальний відділ зарубіжної історіографії історії України, який став у республіці головним науковим центром по критиці ідейних противників першої у світі країни соціалізму.

На важливому значенні вивчення питань методології, історіографії і джерелознавства у подоланні суб'єктивізму та однобічності в трактуванні подій і явищ, нанизування ілюстрацій, що підтверджують давно відомі істини, а також дублювання і паралелізму у наукових дослідженнях наголошувалося в прийнятій у 1971 р. постанові ЦК Компартії України «Про дальший розвиток досліджень у галузі історико-партійної науки і поліпшення її викладання у вузах республіки»³⁴. Отже, в галузі історіографії історії Комуністичної партії Радянського Союзу та одного з найбільших її загонів — Компартії України — дослідницька робота розгорнулася в таких найважливіших напрямках: 1) критика буржуазних, буржуазно-націоналістичних і ревізіоністських фальсифікацій³⁵; 2) історія історико-партійної науки на Україні (в тому числі проблеми розвитку її джерельної бази, науково-дослідних установ, періодичних видань)³⁶; 3) аналіз і узагальнення наукової розробки окре-

³⁰ Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії: Матеріали республ. наук. конф., Одеса, 12—15 жовт. 1966 р.—К., 1967.—149 с.

³¹ Гуржій І. О. Фрідріх Енгельс про Україну.—К., 1970.—154 с.; Котов В. Н. К. Маркс, Ф. Енгельс і Росія.—К., 1971.—239 с.

³² Астахов В. И., Шерман И. Л. В. И. Ленин—историк советского общества.—Харьков, 1969.—355 с.; Котов В. Н. В. И. Ленин—основоположник радянської історичної науки.—К., 1969.—267 с.; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії / Відп. ред. Шевченко Ф. П.—К., 1969.—335 с.; Першина З. В. Ленин о революционно-демократическом этапе освободительного движения в России.—Одесса, 1970.—134 с.; Липовченко Н. Н. К выработке взглядов В. И. Ленина на историю Украины: Библиогр. обзор.—Харьков, 1971.—114 с.; Сарбей В. Г. В. И. Ленин і дожовтнева спадщина історіографії України.—К., 1972.—287 с.

³³ Об идеологической работе КПСС: Сб. документов.—М., 1977.—С. 457—470.

³⁴ За дальший розвиток історико-партійної науки // Комуніст України.—1971.—№ 6.—С. 48—56.

³⁵ Проти буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії КПРС і КП України // Наук. праці з історії КПРС: Міжвідом. наук. зб.—К., 1969.—Вип. 35.—188 с.; Нагорна Л. П. Проти буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС.—К., 1974.—197 с.; Нагорна Л. П. Ленінські принципи критики буржуазної ідеології.—К., 1981.—175 с.; Нагорная Л. А. Ленинская национальная политика и банкротство ее «критиков».—Киев, 1984.—207 с.; Критика буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських перекирвань історії КПРС.—К., 1975.—351 с.; Критика современных буржуазных концепций в курсе истории КПСС.—Киев, 1986.—126 с.

³⁶ Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції»: Історіогр. нарис.—К., 1970.—170 с.; Солдатенко В. Ф. Большевицкая пресса Украины в 1917—

мих конкретних проблем історії КПРС і Компартії України³⁷.

Виконуючи заповіт В. І. Леніна — всебічно й глибоко опановувати культурну, в тому числі історіографічну, спадщину минулого, вчені Української РСР продовжують також дослідження проблем історії історичної науки дожовтневого періоду. У відповідних монографічних працях розглядається або творчий доробок істориків минулого³⁸, або підбиваються підсумки наукової розробки тієї чи іншої проблеми вітчизняної історії як дожовтневими, так і радянськими дослідниками³⁹.

Істотні зрушення відбулися у науковій розробці вченими Української РСР проблем історії історичної науки радянського періоду, в тому числі повоєнного⁴⁰. Зокрема, спеціальну увагу історіографів привернули історичні праці про радянський робітничий клас, про боротьбу українського народу проти німецько-фашистських окупантів під час Великої Вітчизняної війни, про дружбу народів СРСР та її роль у соціалістичному й комуністичному будівництві в нашій країні. У республіці підготовлено і видано перший у Радянському Союзі спеціальний енциклопедичний довідник про видатних істориків — академіків і членів-кореспондентів союзної та республіканської академії⁴¹.

Тісне співробітництво із спеціалістами-історіографами центральних наукових установ і організацій, зокрема, безпосередня участь учених республіки як авторів, рецензентів і консультантів у створенні багатотомної історіографічної праці «Очерки истории исторической науки в СССР» збагатили їх певним дослідницьким досвідом. Вони активно взялися за аналіз і узагальнення історіографічного матеріалу, який відображав складний шлях розвитку історичної науки за весь період її існування. Спочатку було здійснено спроби узагальнення й апробації його у вигляді статей, що з'явилися в наукових збірниках — республіканських і центральних. А вже до відкриття XIII Міжнародного конгресу історичних наук (Москва, 1970 р.) російською, українською і англійською мовами було видано історіографічний нарис про розвиток історичної науки в Українській РСР⁴².

1918 гг.: Ист.-библиогр. обзор.— Киев, 1979.— 207 с.; Диброва С. С. У истоков историко-партийной науки на Украине.— Киев, 1984.— 224 с.; Сарбей В. Г. Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі.— К., 1986.— 182 с.

³⁷ Мусієнко В. В. Більшовики України в Жовтневій революції, берез. 1917 — берез. 1918 рр.: До історіографічної проблеми.— К., 1976.— 195 с.

³⁸ Гурницький К. І. Кримський як історик.— К., 1971.— 181 с.; Гурницький К. І. Агатангел Ефимович Крымский.— М., 1980.— 192 с.; Кравець М. М. Іван Франко — історик України.— Львів, 1971.— 204 с.; Марков П. Г. М. О. Максимович — видатний історик XIX ст.— К., 1973.— 235 с.; Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича.— Киев, 1986.— 246 с.; Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критич. очерк.— Киев, 1984.— 190 с.; Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич, 1804—1860.— Л., 1987.— 286 с.

³⁹ Лаптин П. Ф. Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX в.— Киев, 1971.— 299 с.; Боровський Я. Є. Походження Києва: Історіогр. нарис.— К., 1981.— 151 с.; Демиденко Г. Г. Советская историография жизни и деятельности соратников В. И. Ленина.— Харьков, 1985.— 149 с.; Пинчук Ю. А. Роль народных масс в освободительной войне 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией: Сов. историография.— Киев, 1986.— 213 с.; Белоцкая О. А. Советская историография декабрьского вооруженного восстания 1905 года на Украине.— Киев, 1987.— 103 с.

⁴⁰ Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії.— К., 1967.— 254 с.; Оприщенко А. Л. Історіографія соціалістичного сорівновання робочого класу СРСР.— Харьков, 1975.— 160 с.; Резницкая М. В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства, 1926—1937: Очерк историографии проблемы.— Киев, 1977.— 165 с.; Клоков В. И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине, 1941—1944: Историогр. очерк.— Киев, 1978.— 122 с.; Кондратенко Л. В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков: Историогр. очерк.— Киев, 1980.— 106 с.; Комаренко Н. В. Дружба и сотрудничество народов СССР: Укр. сов. историография.— Киев, 1984.— 215 с.

⁴¹ Видатні радянські історики / Автори: Гуржій І. О., Петренко В. С.— К., 1969.— 247 с.

⁴² Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Развитие исторической науки в Украинской ССР.— Киев, 1970.— 80 с.

В ході дальшого дослідження цієї важливої теми було створено ґрунтовніші праці, в яких простежувався шлях розвитку історичної науки на Україні за Радянської влади, аналізувалися зміни у формах організації наукових досліджень, а також глибоко висвітлювався вклад учених республіки у наукову розробку найважливіших проблем і періодів вітчизняної та зарубіжної (загальної) історії, а головне — історії України з найдавніших часів до передодня 70-річчя Великого Жовтня⁴³.

Українські радянські дослідники загальної історії також не лише розробляють конкретно-історичні проблеми, а й створюють історіографічні праці, присвячені різноманітним проблемам стану й розвитку історичної науки в інших країнах світу, з питань міжнародного робітничого руху тощо⁴⁴. Піддаються критиці зарубіжні буржуазні історіографи (США, Канади, Великобританії, ФРН). Відповідні книги видаються як республіканськими, так і центральними видавництвами⁴⁵.

Як ніколи раніше, широким фронтом розгорнулася критика буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України⁴⁶. Найбільша увага приділяється критиці спотворень теоретичної постановки національного питання та висвітлення його місця і шляхів розв'язання в Українській РСР⁴⁷. Розпочалася розгорнута критика зарубіжної буржуазно-націоналістичної клерикальної історіографії історії України⁴⁸. Покладено початок спеціальному, глибоко аргументо-

⁴³ Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Відп. ред. Калениченко П. М.—К., 1973.—254 с.; Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР, 1917—1937 рр.—К., 1973.—171 с.; Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936—1986 / Под ред. акад. АН УССР Ю. Ю. Кондуфора.—Киев, 1986.—208 с.

⁴⁴ Распутнис Б. И. Советская историография современного рабочего движения: Вопросы теории и методологии.—Львов, 1976.—Ч. 1.—224 с.; Урсу Д. П. Современная историческая наука тропической Африки: Становление, основные концепции, инфраструктура.—М., 1983.—230 с.

⁴⁵ Петряев К. Д. Мифы и действительность в «критическом пересмотре» прошлого: Очерки бурж. историографии ФРГ.—Киев, 1969.—249 с.; Аппатов С. И. США и Европа: общие проблемы американской континентальной политики: Критич. анализ бурж. историографии США.—М., 1979.—238 с.; Скрипникова Н. Д. Английский колониализм в Вест-Индии: Критика бурж. концепций основных проблем ист. развития молодых государств Кариб. региона.—М., 1981.—178 с.; Евтух В. Б. Историография национальных отношений в США и Канаде, 60—70-е годы.—Киев, 1982.—160 с.; Аппатов С. И., Коваль И. Н. Критический анализ американской буржуазной историографии: Концепции вост.-европ. политики США.—Киев; Одесса, 1984.—142 с.

⁴⁶ Липовченко М. М. На службі антинародної політики: Про історичну концепцію М. Грушевського.—К., 1973.—62 с.; Котляр М. Ф. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори.—К., 1974.—80 с.; Про справжнє обличчя українського буржуазного націоналізму: Зб. статей.—К., 1974.—239 с.; Варварцев М. М. Буржуазне «українознавство» — знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму.—К., 1976.—185 с.; Варварцев Н. Н. Націоналізм в обличчя советології: Критика соврем. бурж. историографии Украины.—Киев, 1984.—262 с.; Правда історії проти фальсифікаторів: Критика бурж. і буржуазно-націоналістических фальсифікацій історії України / Отв. ред. Хмель І. С.—Киев, 1982.—253 с.; Соломатін М. М. Антикомунізм у націоналістичних шатах.—К., 1983.—144 с.; Ткаченко В. Н. Критика буржуазних фальсифікацій розвитку культури Української ССР.—Киев, 1984.—160 с.; Щавинский М. И. Во имя истины.—Симферополь, 1985.—63 с.; Поліщук О. О. Український буржуазний націоналізм і його «теорія» держави.—К., 1986.—160 с.; Шпак В. Т. Критика совремешних буржуазных фальсифікацій філософського насліддя українских революционеро-демократов.—Киев, 1986.—126 с.; Мельник Л. Г. Торжество історичної правди: Критика бурж.-націоналістичних фальсифікацій історії України.—К., 1987.—136 с.; Майборода О. М. Критика буржуазних концепцій етногенезу українського народу.—К., 1987.—190 с.

⁴⁷ Римаренко Ю. І. Жовто-блакитний «месія»: Про шовіністичну й расистську сутність укр. бурж. націоналізму.—К., 1969.—48 с.; Римаренко Ю. І. Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих.—К., 1970.—160 с.; Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації.—К., 1974.—383 с.; Євдокименко В. Ю., Ігнатів В. О. Націоналізм і нації.—К., 1981.—144 с.; Шамшур О. В. Пропагандистські трюки замість аргументів.—Львів, 1986.—119 с.

⁴⁸ Антикомуністична сутність уніатсько-націоналістичної фальсифікації історії

ваному викриттю сionізму та його фальсифікаторської історіографії⁴⁹. Нарешті, створено узагальнюючі праці, в яких викривається сучасний український буржуазний націоналізм як один з найбільш запеклих прислужників світової імперіалістичної реакції⁵⁰.

Значний крок вперед зроблено історіографами Української РСР у справі наукової розробки теоретичних і науково-практичних проблем та рекомендацій, що стосуються методології й методики історичних (у тому числі й історіографічних) досліджень, напрямів і форм пошукової, аналітичної і синтезуючої праці істориків-професіоналів, використання ними багатого ідейно-виховного арсеналу історичної науки для пропаганди її досягнень серед трудящих мас⁵¹. Частина праць на цю тему вийшла у вигляді вузівських навчальних посібників⁵². Вперше видано для студентів узагальнюючі посібники з історіографії історії України як дожовтневого, так і радянського періодів⁵³.

Періодично публікують методичні посібники і спецкурси з проблем історіографії вітчизняної історії університети республіки⁵⁴. Починаючи з 1972 р., систематично виходять у світ збірники наукових праць з вітчизняної історіографії, підготовлені у Дніпропетровському державному університеті ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією*. З початку 80-х років вони дістали офіційний статус всесоюзного міжвідомчого щорічника, який виходить під назвою «Историкографическое и источноковедческие проблемы отечественной истории». На науково-організаційній і видавничій базі цього ж університету з 1973 р. систематич-

українського народу: 36 статей.—К., 1984.—191 с.; Мигович И. И. Преступный альянс: О союзе униатской церкви и укр. бурж. национализма.—М., 1985.—190 с.; Майборода О. М. Формування української народності: правда історії і клерикальні вигадки.—К., 1986.—48 с.; Рймаренко Ю. И. Буржуазный национализм и клерикализм.—Киев, 1986.—140 с.

⁴⁹ Рймаренко Ю. И. Антикоммунистический альянс: Критика идеолог. и соц.-политич. доктрин междунар. сионизма и укр. бурж. национализма.—Киев, 1981.—215 с.; Корнеев Л. А. Классовая сущность сионизма.—Киев, 1982.—263 с.

⁵⁰ Чередниченко В. П. Анатомія зради: Укр. бурж. націоналізм — знаряддя антирад. політики імперіалізму.—К., 1978.—334 с.; Чередниченко В. П. Український буржуазний націоналізм в арсеналі сучасного антикомунізму.—Киев, 1985.—166 с.; Иванченко И. Г. Идеологическая диверсия империализма: система, содержание, направленность.—Киев, 1980.—387 с.; Иванченко И. Г. Буржуазный национализм — средство идеологической диверсии: Критика бурж. националистич. концепций и практики их использования в идеолог. диверсии против СССР.—Киев, 1985.—255 с.; Критика национализма — реакционной идеологии современной буржуазии.—Киев, 1981.—319 с.; Иванеско М. І. Наклепники на замовлення.—Ужгород, 1986.—205 с.; Левченко О. С. На істеричній ноті антирадянськості.—Львів, 1986.—63 с.; Український буржуазний націоналізм: загострення ідейно-організац. кризи, крах антирад. підступів / За загальною ред. Чередниченка В. П.—К., 1986.—239 с.

⁵¹ Петряев К. Д. Вопросы методологии исторической науки.—Киев, 1971.—179 с.; Косолапов В. В. Методология и логика исторического исследования.—Киев, 1977.—382 с.; Варшавчик М. А., Спириин Л. М. О научных основах изучения истории КПСС: Введение в ист.-парт. науку.—М., 1978.—191 с.; Вопросы методологии историко-партийной науки.—Киев, 1980.—246 с.; Санцевич А. В. Методика исторического исследования.—Киев, 1984.—190 с.; Коломийченко И. И. Воспитание историей.—Киев, 1985.—215 с.

⁵² Мельник Л. Г. Предмет і методологія історичної науки.—К., 1977.—134 с.; Петряев К. Л. Методическая разработка по теоретическим основам анализа исследований проблем общественного развития: Основы методологии историографии.—Одесса, 1980.—105 с. (ротопринт); Котов В. Н. Введение в изучение истории.—Киев, 1982.—132 с.

⁵³ Коваленко Л. А. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції.—К., 1983.—118 с.; Санцевич А. В. Українська радянська історіографія, 1945—1982.—К., 1984.—142 с.

⁵⁴ Швидько А. К. Советская историография социально-политического развития городов Украины в XVI—XVIII вв.—Днепропетровск, 1980.—99 с.; Вашенко В. П. Советская историография о социально-экономическом развитии Украины в период феодализма.—Одесса, 1982.—125 с.; Болебрух А. Г., Шевцов В. И. Проблемы отечественной истории в русской журналистике первой половины XIX ст.—Днепропетровск, 1982.—86 с.

* Історіографічний огляд цих збірників зроблено в статті: Сарбей В. Г., Шевченко Ф. П. Історіографічні та джерелознавчі видання Дніпропетровського державного університету // Укр. іст. журн.—1978.—№ 2.—С. 134—137.

но виходять міжвузівські тематичні збірники з питань німецької історії та історіографії.

Значну увагу приділяють проблемам історіографії редакційна колегія і редакція «Українського історичного журналу», який існує ось уже 30 років. «Історіографія та джерелознавство» — постійна його рубрика. Багато історіографічних статей публікується в інших республіканських періодичних виданнях, зокрема, в таких, як «Комуніст України», «Вісник Академії наук УРСР», «Архіви України», «Наука і суспільство», «Вітчизна», «Жовтень», «Радуга», «Київ» тощо, а також у міжвідомчих наукових збірниках — «Наукові праці з історії КПКРС» (на базі Київського держуніверситету) «Вопросы истории народов СССР» (Харківський держуніверситет), «Вопросы новой и новейшей истории» (на базі Київського держуніверситету), дві серії «Історичних досліджень» (виходять на базі Інституту історії АН УРСР): 1) вітчизняна історія; 2) загальна історія.

Історіографічні матеріали опубліковані у підготовлених Інститутом історії АН УРСР збірниках наукових праць, присвячених пам'яті відомих радянських істориків, членів-кореспондентів АН УРСР І. О. Гуржія та М. Н. Петровського⁵⁵. В серії «Бібліографія вчених Української РСР» видано книги, присвячені творчій спадщині й ряду інших істориків республіки⁵⁶. Кожна з них відкривається ґрунтовною історіографічною статтею.

Час від часу статті українських радянських історіографів з'являються і в центральних періодичних виданнях з історичних наук («Вопросы истории», «История СССР», «Новая и новейшая история», «Советское славяноведение» та ін.), а також в історіографічному щорічнику «История и историки». До речі, подібний щорічник («Історіографічні дослідження в Українській РСР») у 1968—1973 рр. видавала й Наукова рада АН УРСР з проблеми «Історія історичної науки». Вийшло у світ 6 його випусків, в яких опубліковано 79 статей 49 авторів. Це видання дістало у свій час високу оцінку⁵⁷. Зокрема, відзначався його істотний внесок у розвиток історіографічних досліджень і формування кадрів спеціалістів — історіографів в Українській РСР.

Після припинення діяльності названої ради припинилося й видання щорічника. В 1973 р. відділ історіографії і джерелознавства Інституту історії АН УРСР було реорганізовано у відділ джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін, а функції розробки історіографічної проблематики лягли на всі відділи, що займаються дослідженням конкретної історії. Проте незабаром з метою дальшого розвитку історіографічних досліджень було відновлено відповідний республіканський науково-координаційний центр. Він дістав назву Української зональної секції Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» (з 1986 р. — з проблеми «Історіографія і джерелознавство») при Відділенні історії АН СРСР. Керівне бюро секції знаходиться у Києві (го-

⁵⁵ Історія та історіографія України.— К., 1985.— 183 с.; Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура.— К., 1986.— 202 с.

⁵⁶ Дмитро Іванович Яворницький / Вступ. стаття І. М. Гапусенка. Бібліографія складена І. М. Гапусенком.— К., 1969.— 59 с.; Кость Григорович Гуслистий / Вступ. стаття Є. С. Шаблювського. Бібліографія складена К. І. Скокан.— К., 1972.— 56 с.; Іван Олександрович Гуржій / Вступ. стаття А. В. Санцевича. Бібліографія складена Т. М. Шелюх.— К., 1974.— 55 с.; Николай Иванович Супруненко / Вступ. стаття Ю. М. Гамрецького. Указатель лит-ры сост. Е. Г. Кузнецова.— Киев, 1980.— 54 с.; Андрей Данилович Скаба / Вступ. стаття и библиогр. указатель подготовлены А. В. Санцевичем.— Киев, 1985.— 39 с.; Петр Тимофеевич Тронько / Вступ. стаття И. И. Минца, В. А. Горбика. Библиогр. указатель составлен Ю. З. Данилюком.— Киев, 1986.— 57 с.

⁵⁷ Щербинский В. В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма.— М., 1974.— С. 21; Нечкина М. В., Городецкая Е. Н. Историографические исследования в СССР // Развитие советской исторической науки, 1970—1974.— М., 1975.— С. 81; Комаренко Н. В. О ежегоднике «Историографические исследования в Украинской ССР», 1968—1973 гг. // История и историки: Историогр. ежегод., 1980 / Отв. ред. Нечкина М. В.— М., 1984.— С. 16—32.

лова — академік АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор). Підсекції функціонують у Дніпропетровську, Харкові, Одесі й Львові.

Названий науково-координаційний центр підготував і провів разом з іншими організаціями і установами ряд всесоюзних і республіканських конференцій, серед яких найбільш значною і представницькою була Всесоюзна наукова конференція «Питання розвитку історіографічних досліджень і удосконалення вузівських навчальних курсів історіографії у світлі рішень XXVI з'їзду партії і наступних пленумів ЦК КПРС» (Дніпропетровськ, 1984). В рекомендаціях, розроблених її учасниками, зверталася увага на необхідність наукової розробки історіографічної спадщини основоположників марксизму-ленінізму, вивчення ролі Комуністичної партії в розвитку радянської історичної науки, історіографічних проблем соціалістичного суспільства, методології і методики дослідження й викладання історії історичної та історико-партійної науки. Було висловлено пропозицію створити синтетичні колективні праці з вітчизняної та зарубіжної історіографії (в тому числі підручники й навчальні посібники), активізувати критику буржуазної та буржуазно-націоналістичної історіографії.

Дійовою відповіддю на цей заклик став вихід у світ напередодні 70-річчя Великому Жовтня узагальнюючої історіографічної праці, підготовленої великим авторським колективом (більш як 50 чол.)⁵⁸. Кожен з розділів книги (а їх усього 10) в історіографічному аспекті відбиває проблематику кожного з 10 томів «Истории Украинской ССР», опублікованої в 1981—1985 рр., а також розкриває історіографічну основу, завдяки якій і стало можливим створення цієї фундаментальної праці (її видання українською мовою у 8 томах 10 книгах удостоєно Державної премії УРСР).

Оглядаючи творчий доробок, з яким прийшла до 70-річного ювілею Великому Жовтня і встановлення Радянської влади українська радянська історіографія, слід сказати, що на цьому тривалому і складному відрізку часу були успіхи і невдачі, досягнення і прорахунки. Інтереси дослідників концентрувалися навколо окремих явищ і подій (переважно радянського періоду) історії СРСР та УРСР. Так звані «проблемні» історіографічні дослідження із загальної історії ще не набули в Українській РСР системного характеру і цілком визначалися особистими уподобаннями вчених, які спеціалізувалися на вивченні тієї чи іншої зарубіжної країни.

В окремий дослідницький напрям в республіці виділилася історіографія критики зарубіжних буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історичного минулого і сьогодення Союзу РСР у цілому і нашої республіки, зокрема. Гадаємо, однак, що успіхи в цьому плані були б вагомішими і результативнішими, якби радянські історіографи дали нарешті ґрунтовний і глибоко аргументований критичний аналіз історичної концепції М. Грушевського. Адже переважно на ній і базуються сучасні буржуазні фальсифікаторські вигадки з дожовтневого історичного минулого України. Що ж до критики сіоністських перекручень в українській радянській історіографії зроблено лише перші кроки.

Викриття ворожої трудящим масам суті будь-яких націоналістичних ідей є актуальним завданням радянської історіографії. Про це йдеться в нещодавно прийнятій ЦК Компартії України постанові «Про заходи щодо реалізації в республіці настанов XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення», де, зокрема, наголошується на необхідності «поглибити контрпропагандистську роботу, спрямовану на викриття підричних акцій зарубіж-

⁵⁸ Історіографія історії Української ССР / Ред. колл.: І. С. Хмель (отв. ред.) и др.— Киев, 1986.— 555 с.; Історіографія історії Української ССР / Ред. колл.: І. С. Хмель (отв. ред.) и др.— Киев, 1987.— 555 с.

них українських буржуазно-націоналістичних, сіоністських і клерикальних центрів, що спекулюють на проблемах національних відносин, намагаються посягти ворожнечу між народами нашої країни»⁵⁹. Наголошено також на необхідності давати належну відсіч будь-яким проявам буржуазного націоналізму і шовінізму, національної обмеженості і замкнутості, спробам з позакласових позицій трактувати події минулого, роль окремих історичних осіб.

До оцінки історичних праць та їх авторів історіографи підходять насамперед з класових позицій. Це стосується й так званих «персоналійних» досліджень, які в Українській РСР поки що превалюють в одній з найважливіших галузей історіографії — в історії історичної науки. На жаль, про багатьох учених, творчій доробок яких заслуговує на ґрунтовне висвітлення, про ряд діячів дожовтневої і радянської історичної науки ще не створено праць. Гадаємо, настав час покласти край «шарahanням» в історіографічних оцінках неоднозначних, суперечливих за своїм світоглядом і суспільно-політичною діяльністю істориків. Не їхні окремі помилки, а так чи інакше наближена до нашого сучасного розуміння історичного процесу спрямованість їхніх праць має служити визначальним фактором ставлення до них радянських істориків. Не слід при цьому забувати, як наголошується в опублікованій журналом «Коммунист» редакційній статті, присвяченій XXVII з'їзду КПРС, про висловлене свого часу В. І. Леніним застереження, що «упередження далі від істини, ніж незнання»⁶⁰.

А чому б не зайнятися створенням такої потрібної і фахівцям, і широкому колу читачів історіографічної праці, як «Енциклопедичний словник істориків України», включивши до нього складені з позицій марксистсько-ленінських методологічних принципів партійності та історизму бібліографічні довідки про всіх, хто писав історію нашого народу, нашої республіки від найдавніших часів до сьогоднішнього? Тут можна використати нагромаджений у свій час досвід при виданні «Української Радянської Енциклопедії» та «Радянської енциклопедії історії України», а також фундаментального бібліографічного словника «Українські письменники», бібліографічного словника «Письменники Радянської України», енциклопедичних довідників про вчених — фізиків, біологів та ін. Прекрасним взірцем при цьому могли б послужити найновіші праці — двотомний біобібліографічний словник учених-слов'янознавців дореволюційної Росії і Радянського Союзу, що вже вийшов, і видання про істориків вітчизняного суспільно-політичного руху XIX ст., що готується до друку.

Свого часу видано короткий довідник про діячів вузівської науки Української РСР. Інститут історії УРСР розпочав збирання матеріалів для докладного біобібліографічного довідника про учених — фахівців історичної науки, які працюють на Україні (на жаль, під впливом негативних тенденцій застійного періоду цю підготовчу роботу було припинено). До речі, для забезпечення надійних гарантій дальшого поступального розвитку радянської історичної науки фахівці-історіографи (напевно, колективними зусиллями!) просто зобов'язані, не відкладаючи справи, конкретно розібратися, як період застою позначився на історичній науці в цілому і на історіографічних дослідженнях, зокрема. Адже про тривожні симптоми в цій справі вказується і в постанові ЦК Компартії України «Про хід перебудови в інститутах секції суспільних наук АН УРСР відповідно до вимог XXVII з'їзду КПРС». «У працях істориків, — підкреслюється в ній, — фактологізм продовжує переважати над аналізом історичного досвіду, не подолано кон'юнктурного підходу до висвітлення подій»⁶¹. Далеко не все сказано історіо-

⁵⁹ У ЦК Компартії України // Рад. Україна. — 1987. — 14 серп.

⁶⁰ Съезд стратегических решений // Коммунист. — 1986. — № 5. — С. 21.

⁶¹ Подолати відставання в розвитку суспільних наук // Укр. іст. журн. — 1987. — № 5. — С. 5.

графами і про негативний вплив культу особи на дослідницьку роботу в Українській РСР, у тому числі й у галузі історіографії.

У зв'язку із сказаним вище дедалі більше відчувається потреба у створенні фундаментальної узагальнюючої праці з історії історичної науки на Україні, де має дістати всебічне висвітлення зроблений у неї внесок конкретних діячів, установ, організацій, періодичних видань тощо — від часів Нестора-літописця до наших днів. Потрібно також глибоко розкрити тривалу непримиренну ідейну боротьбу, яку довелося вести прогресивним і революційно-демократичним діячам, В. І. Леніну і створеній ним партії проти фальсифікаторських, пройнятих націоналізмом і антигуманізмом концепцій історії України, за утвердження в цій галузі історичної науки діалектико-матеріалістичних методологічних принципів. До речі, поглиблена наукова розробка методологічних принципів матеріалістичного розуміння історії якнайтісніше пов'язана з дослідженням проблем історіографії. Остання дає конкретний матеріал для формулювання висновків про тенденції і закономірності розвитку історичної науки взагалі, її окремих галузей і дослідницьких проблем.

Актуальним є нині питання про відродження на Україні спеціального історіографічного періодичного видання. Воно має бути міжвідомчим. Практичну ж роботу по його підготовці до друку міг би взяти на себе Інститут історії АН УРСР (як це було й раніше). Адже саме при ньому функціонує Українська зональна секція Наукової ради з історіографії та джерелознавства при Відділенні історії АН СРСР. У нинішній п'ятирічці вона координує понад 60 наукових досліджень з вітчизняної і загальної історіографії, які здійснюються науково-дослідними та вищими навчальними закладами Української РСР. До плану 1986—1990 рр. включено 7 тем комплексних досліджень, що їх виконують великі колективи науковців, 22 колективні й індивідуальні монографії, 4 вузівські навчальні посібники, 6 докторських і 24 кандидатських дисертацій. Понад 10 тем уже завершено у вигляді опублікованих праць чи захищених дисертацій.

В галузі історіографічних досліджень дедалі більше посилюється взаємодія між академічною, вузівською і галузевою наукою. До цього закликав і XXVII з'їзд КПРС. Проголошена на ньому і утверджена в одному з положень нової редакції Програми КПРС активна підтримка партією сміливого пошуку, змагання ідей і напрямів у науці, плідотворних дискусій та обговорень, з одного боку, і рішуче засудження схоластичних розумувань, пасивної реєстрації фактів, уникання сміливих теоретичних узагальнень, захоплення кон'юнктурщиною і відриву від реальності⁶², з другого, стимулюють далі розгортання дослідницької роботи фахівців — істориків Української РСР, у тому числі й тих, які постійно займаються вивченням різноманітних історіографічних проблем.

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

⁶² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— К., 1986.— С. 55—56.

**ПОЛКОВОДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
І. С. КОНЕВА НА УКРАЇНІ
(До 90-річчя з дня народження)**

Минуло 90 років від дня народження видатного радянського воєначальника, ушлавленого полководця, маршала І. С. Конєва.

Він народився 28 грудня 1897 р. у селі Лодейно Подосиновського району Кіровської області в родині селянина-бідняка. Закінчивши земську школу, у 12 років пішов працювати сплавником лісу. Навесні 1916 р. його призвали до царської армії. Після перебування у навчальній команді молодого унтер-офіцера відправили на Південно-Західний фронт.

З ентузіазмом зустрів перемогу Жовтневої революції, її ідеї. Борюся за встановлення влади Рад у рідних місцях. У 1918 р. вступив до лав більшовицької партії. Хоробро бився з ворогами під час громадянської війни: брав участь у боях з військами Колчака, бандами Семенова та Дітеріхса, японськими окупантами. Був обраний делегатом V Всеросійського з'їзду Рад та X з'їзду РКП(б). Як і інші його товариші — обранці народу за закликом партії взяв участь у придушенні заколоту лівих есерів у Москві в 1918 р., контрреволюційного повстання у Кронштадті у 1921 р.

У 1927 р. Іван Степанович успішно закінчив курси вдосконалення вищого командного складу, а в 1934 р. — Військову академію ім. М. В. Фрунзе.

Командував спочатку полком, потім дивізією, армією, військами Забайкальського та Північно-Кавказького військових округів.

У 1937—1938 рр. очолив особливу групу військ, які на прохання уряду Монгольської Народної Республіки ввійшли на її територію для забезпечення безпеки державних кордонів країни від зазіхань японських агресорів.

До початку Великої Вітчизняної війни І. С. Конєв був уже досвідченим воєначальником, який добре знав особливості командної та партійно-політичної роботи. Це стало очевидним після перших боїв. У найтяжчі липневі дні 19-а армія під командуванням генерал-лейтенанта Конєва, завдавши противнику контрударів на вітебському напрямі, розгромила зосереджене там угруповання ворога й зупинила дальше просування його головних сил. Важливу роль вона відіграла й у знаменитій Смоленській оборонній битві.

Ті дії, особливо під час контрнаступу наших військ під Духовщиною, були високо оцінені у наказі командуючого Західним фронтом від 19 серпня 1941 р.¹

За успішне керівництво військами у Смоленській битві 11 вересня І. С. Конєву було присвоєно звання генерал-полковника. Наступного дня за рішенням Ставки його призначили командуючим Західним фронтом.

Великий тягар відповідальності ліг на плечі Івана Степановича восени 1941 р. Ворог, який зазнав невдачу під Смоленськом, не відмовився від наміру до початку зими захопити столицю Країни Рад. На московському напрямі в той час оборонні бої вели війська трьох фронтів: Західного, Резервного та Брянського. Перегрупувавши свої сили, противник зміг оточити на захід від Вязьми значну частину військ Західного та Резервного фронтів. У зоні оборони виник велетенський про-

¹ Центр. арх. Мін-ва оборони, ф. 208, оп. 2511, спр. 229, арк. 20—24.

рив. Невдоволення та гнів Сталіна обрушилися на І. С. Конєва. Він вимагав зміщення його з посади та віддання під суд. Іван Степанович пережив, напевно, тоді найдраматичніші дні у житті. Але Г. К. Жуков, якого викликали з Ленінграда до Ставки для об'єднання під його керівництвом 3-х фронтів у складі єдиного, Західного, зміг відстояти талановитого командира. Він звернувся з проханням призначити Конєва своїм заступником. Воно було задоволене².

Георгій Костянтинович відправив І. С. Конєва на правий фланг фронту (біля Калініна). Там Іван Степанович діяв самостійно й настільки вдало, що невдовзі командування доручило йому нову відповідальну ділянку роботи. Він очолив війська Калінінського фронту, створеного у жовтні 1941 р. Протягом серпня 1942 — лютого 1943 рр. командував Західним, а з березня 1943 р. — Північно-Західним фронтами. Але, напевно, найповніше та найяскравіше його полководницький талант розкрився в 1943—1944 рр., коли частини під командуванням І. С. Конєва гнали фашистських загарбників з території Української РСР. У липні 1943 р. Іван Степанович очолив Степовий фронт, який відіграв важливу роль у підготовці й здійсненні контрнаступу радянських військ на курському напрямі. Після розгрому гітлерівців під Курськом Червона Армія розгорнула свій наступ, який мав на меті визволення Лівобережної України та Донбасу. Степовий фронт здійснив сміливу операцію по визволенню Харкова від окупантів. У другій половині дня 18 серпня 1943 р. його частини захопили основні шляхи, що вели до міста із заходу. Противнику загрожувало повне оточення. Лише одна залізниця та шосейний шлях, що вів з Харкова на Мерефу й Красноград, ще перебували під контролем загарбників. Але й вони були в зоні постійних ударів з повітря³⁻⁴.

Командуванню фронту було відомо, що ворог уже не мав можливості довго утримувати місто. Це пояснювалося тим, що в той час гітлерівські війська відкочувалися до Дніпра. І. С. Конєв розраховував на те, що окупанти під загрозою оточення залишать Харків. Він не помилився. Ввечері 22 серпня розвідка повідомила, що противник почав виводити свої частини. Одержавши цю звістку, командуючий фронтом негайно віддав наказ про нічну атаку⁵. Завдання було успішно виконане — до 11 годин 23 серпня Харків був повністю очищений від фашистів. 28 серпня 1943 р. Івану Степановичу було присвоєне звання генерала армії.

На першому етапі битви за Дніпро війська Степового фронту, подолавши опір ворога на захід та південний захід від Харкова, розгорнули наступ на Красноград і Верхньодніпровськ. 23 вересня вони визволили Полтаву, наступного дня захопили плацдарм на Дніпрі на північний захід від Дніпродзержинська, а 28 числа — південний захід від Кременчука та в районі Верхньодніпровська⁶.

На другому етапі армії фронту (з 20 жовтня він став називатися 2-м Українським) спільно з 3-м Українським (колишнім Південно-Західним) ліквідували запорізьке угруповання противника, сприяли визволенню Запоріжжя та Дніпропетровська та, що особливо важливо, створенню на правому березі Дніпра стратегічного плацдарму.

В Кіровоградській операції І. С. Конєв виявив уміння маневрувати значними силами й засобами, швидко перекидаючи війська з одного напрямку на інший. 2-й Український фронт, розширюючи район наступу, спочатку сконцентрував головні зусилля на криворізькому напрямі. Однак наступ не одержав розвитку. Але в другому місці, на допоміжному кіровоградському напрямі, вдалося прорвати оборону ворога й просунути вглиб до 30 км. Іван Степанович вирішив, не гаючи часу,

² Див. детальніше: Огонек. — 1986. — № 49. — С. 24.

³⁻⁴ Історія другої світової війни 1939—1945 гг. — М., 1976. — Т. 7. — С. 195.

⁵ Конєв І. С. Записки командуючого фронтом. 1943—1945. — М., 1985. — С. 34.

⁶ Історія другої світової війни 1939—1945 гг. — Т. 7. — С. 216.

передислокувати туди для розгортання атаки 5-у гвардійську армію⁷. Вона швидко підійшла в район Знам'янки, створивши загрозу захоплення Кіровограда з півночі. Фашистському командуванню довелося поспіхом перекидати значні сили, послабивши цим оборону на інших ділянках.

Оригінальність полководницького мислення, творчий, ініціативний підхід І. С. Конєва до оперативних завдань яскраво виявилися і під час Корсунь-Шевченківської операції, яка увійшла в історію військового мистецтва як одна з блискучих операцій по оточенню й повному знищенню великого ворожого угруповання. Вона розгорталася у складних погодних умовах. Але Іван Степанович не нарікав на них, а прагнув перетворити їх на свого союзника. Він розраховував на те, що Манштейн, напевно, сподіватиметься на відпочинок через несприятливу, кепську погоду. І, дійсно, як згадував колишній кореспондент газети «Санді таймс» в СРСР А. Верт у своїй книзі «Россия в войне 1941—1945 гг.», наступ Конєва «через мокречу й бруд суперечив усім правилам, і німці, звичайно, не чекали його»⁸.

Жорстокі бої розгорнулися 24 січня 1944 р. Героїзм, самовідданість, відвагу та мужність виявили воїни-танкісти, артилеристи, а також кавалеристи, яких І. С. Конєв відправив у тил гітлерівців для знищення живої сили та дезорганізації управління військами противника.

У напруженій обстановці Конєв швидко й вчасно приймав необхідні рішення, своєчасно перекидав бойові частини, які збільшували прорив та розхитували фронт оборони окупантів, стежив за ходом відбиття флангових нападів, уміло організовував підхід військ для створення зовнішнього й внутрішнього кільця оточення.

Бійці 2-го Українського фронту не лише брали участь у наступальних операціях, а й героїчно відбивали масовані атаки гітлерівців на зовнішньому фланзі, де вони вперто намагалися допомогти вирватися своїм оточеним частинам. Там було зосереджено майже 80 тис. солдатів, 1800 гармат та мінометів, 270 танків. Щоб уникнути кровопролиття, радянське командування звернулося до ворога з ультиматумом: скласти зброю. Цей документ підписали Г. К. Жуков, І. С. Конєв та М. Ф. Ватутін⁹. Гітлер надіслав командуючому оточеними військами Штеммерману категоричний наказ: «Тримайтеся. Вас визволять з котла»¹⁰.

Дійсно, їм на підмогу йшли сильні танкові частини. Не досить міцне кільце оточення, особливо на зовнішньому фланзі, ворог почав енергійно таранити. Генерал Штеммерман, воїн старої, ще рейхсферівської школи, досить ініціативний та рішучий офіцер, організував ударну групу зі своїх кращих дивізій. Вона мала завдання атакувати позиції однієї з армій 1-го Українського фронту. Противнику вдалося прорвати оборону й захопити села Комарівка та Шендерівка, які мали важливе стратегічне значення для цього району. Кільце оточення звужилося до 12 км, виникла небезпека прориву. Та Конєв, який командував сусіднім фронтом, завчасно відправив туди найкращу танкову армію та кавалерійський корпус.

Уночі в хаті, де була розміщена штаб-квартира генерала Конєва, задзвонив телефон спеціального зв'язку. Верховний Головнокомандуючий був занепокоєний можливістю виходу ворога з пастки оточення. Іван Степанович відповів Сталіну, що фашисти не зможуть цього зробити, оскільки в район прориву, що утворився, він ввів частини 5-ї гвардійської танкової армії та 5-го кавалерійського корпусу.

«Сталін запитав:

— Це ви зробили з власної ініціативи? Бо ж це за розмежувальною лінією фронту.

⁷ Жадов А. С. Четыре года войны.— М., 1978.— С. 132.

⁸ Верт А. Россия в войне 1941—1945 гг.— М., 1967.— С. 572.

⁹ Правда.— 1944.— 18 февр.

¹⁰ Полевой Б. Маршал-солдат.— Дружба народов.— 1970.— № 2.— С. 212.

— Так, з власної, товаришу Сталін, — відповів Конєв.

Сталін сказав:

— Це дуже добре. Ми порадимося у Ставці, і я вам подзвоню»¹¹. 12 лютого 1944 р. Ставка Верховного Головнокомандування наказала І. С. Конєву ліквідувати оточене угруповання ворога. Під його керівництво перейшли війська сусіднього фронту.

П'ять днів тривали жорстокі бої. Найвищої кульмінації вони досягли у ніч на 17 лютого. Почалася заметіль, але командуючий, як і завжди, не звертав на це ніякої уваги. «У фіналі Корсунь-Шевченківської операції — писав І. Х. Баграмян, — повністю виявилось вміння І. С. Конєва відчувати, або, точніше, визначити критичний момент битви, — вміння, яке було підкріплене наполегливістю та волею Івана Степановича, і на цей раз привело до перемоги»¹².

За вміле керівництво військами у Корсунь-Шевченківській битві Іван Степанович одержав особисту подяку Верховного Головнокомандуючого¹³.

Однак святкувати успіх І. С. Конєв не міг, не мав на це часу. Війська 2-го Українського фронту за завданням Ставки відразу ж почали підготовку до складної Умансько-Ботошанської наступальної операції. Знищивши сильне угруповання противника, частини Червоної Армії під командуванням Івана Степановича на широкому фронті форсували річки Південний Буг та Дністер, які вийшли із своїх берегів у період весняної повені. Вони визволили ряд міст і вийшли до державного кордону з Румунією¹⁴.

На початку травня 1944 р. Іван Степанович був призначений командуючим 1-м Українським фронтом. Ставка прийняла рішення здійснити кілька стратегічних операцій, які мали на меті розгромити білоруське й львівське угруповання ворога. За задумом Ставки, 1-й Український фронт повинен був перейти у наступ у середині липня. Війська під командуванням І. С. Конєва мали ліквідувати групу армій «Північна Україна» й почати визволення Західної України й Польщі.

Розробляючи план Львівсько-Сандомирської операції, Іван Степанович вирішив завдати два удари (приблизно однакової сили) на львівському та рава-руському напрямках. Під час доповіді у Ставці Й. В. Сталін спочатку різко виступив проти цього плану, але маршал до кінця обстоював свою точку зору. Врешті-решт Верховний Головнокомандуючий погодився з ним¹⁵.

Дальший хід подій підтвердив вірність розрахунків І. С. Конєва: на рава-руському напрямі радянські війська просунулися значно далі на захід, ніж у районі Львова, де ворог мав сили відбити атаки Червоної Армії. Іван Степанович негайно передислокував частину бойових сил для того, щоб вийти у тил гітлерівців, які обороняли Львів. Війська швидко розгорнули свій наступ, розгромили основне угруповання противника й визволили це місто. За вміле керівництво військами у Львівсько-Сандомирській операції йому було присвоєне звання Героя Радянського Союзу. І. С. Конєв завжди прагнув полегшити нелегку долю простого солдата, офіцера, піднести моральний та бойовий дух воїнів. Колишній член Військової ради 1-го Українського фронту К. В. Крайнюков так розповідав про ці якості Івана Степановича: «Іван Степанович, який був за своєю природою запальною людиною, часом суворо поведився з тим, хто провинився: міг нагримати, допустити різкість, про що сам потім і жалкував. Але я не пригадую випадку, коли він, піддаючись хвилинному настрою, усунув би офіцера з посади, або

¹¹ Конєв І. С. Указ. соч.— С. 108.

¹² Знамя.— 1981.— № 6.— С. 198.

¹³ Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза.— М., 1975.— С. 117—118.

¹⁴ СВЭ.— М., 1980.— Т. 8.— С. 196.

¹⁵ Конєв І. С. Указ. соч.— С. 207—208.

клопотався про його заміну. Якщо командуючий знав, що той, хто провинився, — не пропаща людина, він стіною стояв за підлеглого. А от людей безвільних, боягузливих, нещирих він не терпів»¹⁶.

І. С. Конєв приділяв значну увагу й політичній роботі серед бійців, чудово розуміючи її значення для забезпечення високого наступального пориву радянських воїнів. Наприклад, він знаходив час, щоб поцікавитися тим, як працюють фронтові газети, їх тематикою. Так, у розпалі Львівсько-Сандомирської операції маршал подзвонив редактору газети «За честь Батьківщини» і попросив того звернути увагу на вручення почесних прапорів багатьом арміям та дивізіям. Журналісти з ентузіазмом взялися за доручену справу. Наступного ранку газета надрукувала не лише репортажі з місця подій, а й вірші, малюнки, інші цікаві матеріали. Іван Степанович знайшов можливість подякувати колективу редакції за те, що вони так оперативно впоралися із своїм завданням¹⁷.

На завершальному етапі Великої Вітчизняної війни війська під командуванням І. С. Конєва з честю виконали свій інтернаціональний обов'язок, визволяючи народи Європи від гніту гітлерівських загарбників. Східно-Карпатська, Вісло-Одеська, Берлінська та Празька операції — ось такий бойовий шлях вони пройшли до перемоги.

Після війни ушавлений полководець займав ряд відповідальних постів у Радянських Збройних Силах: був головнокомандуючим Центральною групою радянських військ в Австрії, потім — Сухопутними військами, Головним інспектором Радянської Армії, командував військами Прикарпатського військового округу, призначався 1-м заступником Міністра оборони СРСР. У 1955—1960 рр. — Головнокомандуючий Об'єднаними збройними силами країн—учасниць Варшавського договору.

Свій величезний досвід Іван Степанович щедро передавав молодому поповненню — офіцерам та воїнам. Він написав цікаві книжки, серед яких особливе місце належить «Запискам командуючого фронтом. 1943—1945» та «Сорок п'ятий». У цих виданнях були висвітлені кардинальні питання воєнного мистецтва. Ці праці викликають серйозні роздуми, допомагають творчо сприймати уроки недалекого минулого. У той же час вони мають пізнавальне значення і для широких кіл читачів.

Комуністична партія та Радянський уряд високо оцінили бойові заслуги Івана Степановича Конєва. Він — двічі Герой Радянського Союзу, нагороджений багатьма орденами й медалями. Йому присвоєно звання Героя ЧССР та МНР.

І. С. Конєв помер 21 травня 1973 р. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Наш народ назавжди збереже світлу пам'ять про героїчного, талановитого полководця, який зробив вагомий вклад у Перемогу над фашизмом.

О. В. БУЦЬКО (Київ)

¹⁶ Крайнюков К. В. Оружје особого рода.— М., 1977.— С. 487.

¹⁷ Оудуцько Т. В те незабываемые дни.— Львов. правда.— 1974.— 19 июля.

**70-річчя СТВОРЕННЯ
ЧЕРВОНОГО КОЗАЦТВА
І 90-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
В. М. ПРИМАКОВА**

Восени 1919 р. під час запеклих боїв з денікінцями, що рвалися до Москви, член Реввійськради 14-ї армії Південно-фронту Г. К. Орджонікідзе писав В. І. Леніну: «З листопада о 6 годині ранку нам вдалося прорвати фронт противника в районі шосе Кроми—Фатеж. У прорив пустили кавалерію т. Примакова, яка... зуміла висадити в повітря міст на р. Свапа і рушити на схід до ст. Понирі залізниці Орел—Курськ. По дорозі в селі Студенці Примаков розбив 3-й дроздовський полк, захопив батарею, 9 кулеметів, обоз... Кращі дивізії противника — корніловська і дроздовська — в паніці відступають...»¹.

Командиру червонокозачої кавалерії Віталію Марковичу Примакову в той час ще не виповнилося й 22 років. Однак незважаючи на свою молодість, він пройшов велику школу революційної боротьби: підпілля, тюремне ув'язнення, заслання до Сибіру, участь у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді, бойових операціях проти військ Центральної ради та австро-німецьких окупантів.

Народився майбутній комкор червоних козаків 18(31) грудня 1897 р. у містечку Семенівці Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії*. Його дитинство пройшло в селі Шумани серед чудової природи українського Полісся. В 10 років Віталій добре їздив на коні, влучно стріляв з рушниці, подарованої батьком — Марком Григоровичем — сільським учителем, нащадком козацького роду. Після закінчення Кезівської школи юнак за бажанням матері — Варвари Миколаївни — вступив до Чернігівської чоловічої гімназії.

За норовистий і непокірливий характер учні прозвали молодого Примакова Печенігом. У гімназії він подружився з Юрієм та Оксаною Коцюбинськими, часто бував у них удома².

В січні 1914 р. Віталій став членом більшовицької партії, вів активну роботу в робітничому гуртку в Чернігові. 15 лютого під час розповсюдження листівок його разом з товаришами заарештувала поліція. За рішенням Київського військово-окружного суду, Віталій Марковича було засуджено «на довічне заслання до Сибіру...»³.

Звістка про Лютневу революцію застала В. М. Примакова в с. Абан Єнісейської губернії, де він входив до складу підпільної більшовицької організації. «Це була моя академія...», — згадував пізніше Віталій Маркович⁴.

10 квітня 1917 р. В. М. Примаков прибув до Чернігова й одразу включився в роботу місцевої більшовицької організації. Він виступав на численних мітингах та зборах серед робітників, солдатів і селян. У травні того ж року партія направила його до Києва, але незабаром за рішенням Київського комітету РСДРП(б) Віталій Маркович повернувся до Чернігова й був призваний на військову службу в 13-й запасний полк⁵. Пізніше Чернігівська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів обрала його делегатом на II Всеросійський з'їзд Рад.

Після прибуття до революційної столиці молодого військового направили у розпорядження Петроградського ВРК. З гвинтівкою в

¹ Орджонікідзе Г. К. Статті і промови: У 2-х т.—К., 1957.—Т. 1.—С. 99—100.

* Дату народження дано за автобіографією В. М. Примакова (Біографічні відомості про Віталія Марковича Примакова // Червоці: Спогади ветеранів Червоного козацтва.—К., 1968.—С. 26).

² Дубинський І. В. Сурмачі сурмлять тривогу: Хроніка героїчних днів.—К., 1961.—С. 12—13.

³ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 316, оп. 1, спр. 375, арк. 41 (далі — ЦДІА УРСР).

⁴ Дубинський І. В. Віталій Примаков.—К., 1977.—С. 34.

⁵ Гражданская война на Украине, 1918—1920: Сб. документов и материалов: В 3-х т. 4-х кн.—Киев, 1967.—Т. 1.—Кн. 1.—С. 750.

руках Віталій Маркович штурмував Зимовий палац, брав участь у ліквідації заколоту Керенського-Краснова⁶, разом з делегатами II Всеросійського з'їзду Рад бачив і слухав В. І. Леніна. З'їзд обрав В. М. Примакова членом ВЦВК.

Перемога Жовтневого збройного повстання в Петрограді мала вирішальне значення для розгортання революційної боротьби по всій країні. Активно виступили за владу Рад робітники й селяни України. Виражаючи волю її народу, Перший Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові 12(25) грудня 1917 р. проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, обрав Центральний Виконавчий Комітет Рад України, закликів трудящих на боротьбу проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

Перший Радянський уряд УСРР вжив енергійних заходів щодо організації збройних сил республіки. 31 грудня 1917 р. Народний Секретаріат з військових справ звернувся із закликом до робітників і селян записуватися до Червоного козацтва. Його організацію доручили В. М. Примакову, який прибув на Україну разом з другом дитинства Ю. М. Коцюбинським⁷. У той день Віталію Марковичу виповнилося 20 років.

14 січня 1918 р. командир першого полку Червоних козаків В. М. Примаков доповів Народному Секретаріату, що загін у складі 700 чол. готовий виступити на боротьбу проти ворога⁸.

Своє бойове хрещення червонці, як назвали в народі червоних козаків, одержали під Полтавою. Полк брав участь у визволенні Києва від військ Центральної ради, вів кровопролитні бої з наступаючими німецькими інтервентами під Бахмачем, Ромнами, Ромоданом, Лохвицею, Зіньковом, Охтиркою й Богодуховом⁹. На всіх ділянках фронту червоні козаки хоробро билися, виявляючи стійкість і героїзм.

10 червня 1918 р. полк прибув до містечка Почеп. За 70 км від нього знаходилася демаркаційна лінія, яка роз'єднувала окуповану австро-німецькими військами Україну від Радянської Росії. В Почепі червоні козаки готувалися до ведення боротьби з окупантами, та їх при-служниками¹⁰.

У другій половині листопада українські радянські війська, зведені в групу військ Курського напрямку, розпочали визвольний похід на Україну. Новий 1919 р. вони зустріли у Белгороді, а 3 січня 1-й червонокозачий полк вступив до Харкова. З боями просувалися радянські частини під командуванням В. М. Примакова на захід, визволяючи від петлюрівців село за селом, місто за містом. Вони брали участь у боях з «жовтоблакитниками» на Правобережній Україні, визволяли Бердичів, Летичів, Деражню, Літин, Старокостянтинів, Шепетівку, Ізяслав та інші населені пункти. Оцінюючи їх роль у розгромі петлюрівців, В. О. Антонов-Овсієнко писав, що ворог добре пізнав відвагу і силу червоних козаків. «Особливо пам'ятний, — відзначав він, — їх славний рейд від Бара до Старокостянтинова-Шепетівки, рейд, який завершив переможну кампанію визволення України»¹¹.

14 серпня 1919 р., за рішенням Реввійськради 14-ї армії, полк червоних козаків переформували в бригаду, комбригом якої затвердили

⁶ М а л и ш к о К. Ф. Легендарний герой громадянської війни // Укр. іст. журн.— 1962.— № 6.— С. 136—137.

⁷ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.— В 3-х т.— К., 1967.— Т. 1.— С. 179—180.

⁸ Петров В. І. Командир червоних козаків: Про В. М. Примакова.— К., 1964.— С. 51.

⁹ Червоное казачество: Воспоминания ветеранов.— М., 1969.— С. 24—26.

¹⁰ Примаков В. М. Записки волонтера: Рассказы, очерки, статьи.— Киев, 1970.— С. 17.

¹¹ Червоное казачество, 1918—1923: Сб. материалов по ист. червоного казачества.— Харьков, 1923.— С. 13.

В. М. Примакова¹². Бригада вела запеклі бої під станцією Крути, на річці Вересоч, прикривала лівий фланг 12-ї армії Західного фронту, що під натиском переважаючих сил противника відходила до Чернігова.

Влітку 1919 р. над Радянською країною нависла загроза з півдня, звідки наступали денікінські війська. Пленум ЦК РКП(б), який відбувся 21—26 вересня, прийняв рішення про зміцнення Південного фронту боєздатними військовими частинами¹³. Із Західного фронту туди були направлені Латиська піхотна дивізія та кавалерійська бригада Червоного козатства, з яких утворили ударну групу. На неї, як відзначав згодом В. М. Примаков, покладалося завдання розгромити офіцерський корпус генерала Кутепова, що складався з корніловської, дроздовської, марковичини та олексіївської дивізій і наступав на Москву¹⁴.

Блискавичними діями на флангах і в тилу ворога ударна група знищила батальйон дроздовської дивізії та скувала основні сили його орловського угруповання. Це дало змогу частинам 13-ї та 14-ї армій перейти в наступ і 20 жовтня визволити Орел. Бої за це місто В. І. Ленін назвав кровопролитними і запеклими. Ворог кинув проти радянських військ найкращі свої полки, третину з яких становили офіцери найбільш контрреволюційні, добре навчені, які захищали «...пряме відновлення своєї власної поміщицької влади»¹⁵.

Бійці червонокозачої бригади, розгорнутої у жовтні в дивізію, громили добрі білогвардійські полки біля сіл Тагін, Сабурівка, на станції Понирі, в містечку Фатеж. Вони здійснили безприкладний рейд на Льгов і одним ударом зайняли місто, мало не захопивши поїзд командуючого армією генерала Мая-Маєвського. В. І. Ленін, прочитавши телеграму члена Реввійськради 14-ої армії Г. К. Орджонікідзе про розгром денікінських військ, дав вказівку опублікувати її в газетах¹⁶.

18 листопада радянські війська зайняли Курськ, а 12 грудня червоні козаки і латиські стрільці вступили до Харкова. Білогвардійці тікали на південь. До самого Перекопу разом з частинами Червоної Армії наступала дивізія під командуванням В. М. Примакова. У квітні 1920 р. її було відправлено в резерв. За проявлений героїзм у боях на Південному фронті окремих бійців і командирів, в тому числі Віталія Марковича нагородили орденом Червоного Прапора¹⁷. Латиська й Червонокозача дивізії одержали Почесні революційні прапори Реввійськради республіки.

Розгромивши основні сили іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції, Радянська країна завоювала мирний перепочинок. Вона спрямувала всі зусилля на відбудову народного господарства. Проте 25 квітня 1920 р., озброєна на кошти Антанти, 750-тисячна армія буржуазно-поміщицької Польщі разом з недобитками петлюрівців, без оголошення війни перейшли кордон. Їй протистояли 12-та й 14-та армії Південно-Західного фронту, в яких налічувалося 19 750 бійців¹⁸. Радянські частини чинили запеклий опір ворогу, але змушені були відступати. 6 травня противник захопив Київ.

Більшовицька партія, В. І. Ленін закликали трудящих на боротьбу проти ворога. 16—20 травня відбувся IV Всеукраїнський з'їзд Рад, який розглянув питання мобілізації трудящих республіки на розгром військ буржуазно-поміщицької Польщі. 23 травня ЦК РКП(б) прийняв тези

¹² Дубинский И. В. Примаков.— М., 1968.— С. 58, 172.

¹³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 112, 115.

¹⁴ Примаков В. М. И восходили маки красные: Очерки, статьи, стихи, рассказы.— Киев, 1987.— С. 247, 249.

¹⁵ Ленін В. І. Промова перед слухачами Свердловського університету, які від'їжджали на фронт, 24 жовт. 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 39.— С. 229.

¹⁶ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— М., 1977.— Т. 8.— С. 13.

¹⁷ Гражданская война на Украине, 1918—1920 рр.— Т. 2.— С. 523.

¹⁸ Кузьмин Н. Ф. Крушение последнего похода Антанти.— М., 1958.— С. 65.

«Польський фронт і наші завдання», в яких накреслив основні заходи, спрямовані на боротьбу проти інтервентів¹⁹.

Червонокозачій дивізії В. М. Примакова доручили здійснити рейд по тилах противника. Вночі 6 липня її 1-ша бригада під командуванням П. П. Григор'єва ввірвалася у м. Чорний Острів — базу постачання ворожих військ, а 3-тя бригада, очолювана В. І. Микулінім, захопила Проскурів, знищивши штаб 6-ї польської армії. Сміливими ударами червонці завдали великих втрат ворогу, дезорганізували його тил, ослабили оборону, перешкодили інтервентам вийти в тил Першої Кінної армії, яка розвивала наступ на Волинь. За блискуче проведення цього рейду В. М. Примакова було нагороджено другим орденом Червоного Прапора. Він став одним з перших у нашій країні кавалером двох бойових радянських орденів.

Яскравою сторінкою бойової історії Червоного козацтва є Стрийський рейд. 24 липня 1920 р. дивізія після форсування річки Збруч з ходу зайняла Підволочиськ, а потім визволила Збараж і Тернопіль. 16 липня, розвиваючи наступ через річки Золоту Липу й Гнилу Липу, радянські війська захопили містечко Бібрка, перерізавши залізничну лінію Львів—Галич. 20 серпня після кровопролитного бою червоні козаки вступили до Стрия. Позаду лишилося більш як 200 пройдених з боями кілометрів по тилах ворога. Червонці захопили 5 міст, зруйнували 2 залізничні вузли, пошкодили лінії зв'язку, знищили багато інтендантських складів, 1500 солдатів та офіцерів противника²⁰. Стрийський рейд мав важливе військово-політичне значення. Місцеве населення, вперше почувши правду про Радянську владу від революційних бійців, охоче вступало до лав Червоного козацтва. Проте незважаючи на успіхи Стрийського рейду, частини Південно-Західного фронту відступили під натиском переважаючих сил добре озброєного ворога. Відсутність резервів для закріплення успіху під Варшавою змусила відійти також і війська Західного фронту. Бойові дії перемістилися в район Жмеринка—Бердичів—Житомир—Коростень²¹.

Восени 1920 р. знесилена війною буржуазно-поміщицька Польща розпочала мирні переговори з Країною Рад. Однак петлюрівські війська не склали зброю. В листопаді червонокозачий корпус* під командуванням В. М. Примакова взяв участь у визволенні від них Літина, Проскурова, Волочиська та інших населених пунктів Поділля. 21 листопада було завершено розгром петлюрівської армії. Її рештки втекли за кордон.

Зазнавши поразки у відкритому бою, міжнародний імперіалізм і внутрішня контрреволюція намагалися зірвати соціалістичне будівництво в нашій країні за допомогою заколотів та бандитизму. На Україні діяли десятки банд. Для їх знищення залучалися регулярні частини Червоної Армії. Серед них був і корпус В. М. Примакова. Він громив махновців на Київщині, банди Хмари, Лиха, Палія, Гальчевського на Поділлі, Тютюнника на Волині.

Бойові заслуги Червоного козацтва були високо оцінені Батьківщиною. В 1921 р. наказом Реввійськради республіки Першому корпусу Червоного козацтва присвоїли ім'я Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. ЦВК України нагородив його орденом Червоного Прапора. За успішні бої під Орлом червоні козаки одержали Почесний прапор від ЦВК РСФРР і Петроградської Ради. Прапором Реввійськради 14-ї армії був нагороджений 2-й полк за рейди по тилах денікінців. Почесні прапори одержали також 1-й полк за визволення Олександрії,

¹⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 2.— С. 175—178.

²⁰ Дубинський І. В., Шевчук Г. М. Червоне козацтво: Іст. нарис.— К., 1965.— С. 137.

²¹ Історія Української РСР: У 8-ми т. 10-ти кн.— К., 1977.— Т. 5.— С. 498.

* 26 жовтня 1920 р. 8-ма дивізія Червоного козацтва була розгорнута в 1-й Кінний корпус Червоного козацтва.

3-й полк — за ліквідацію банди Гальчевського і 7-й полк — за розгром банди Палія. В 1929 р. 1-ша червонокозака дивізія була нагороджена орденами Червоного Прапора й Трудового Червоного Прапора УСРР, а в 1939 р. — орденом Леніна²².

З лав Червоного козацтва вийшли прославлені маршали П. С. Рибалко, С. О. Худяков, П. К. Кошовий, І. Т. Пересипкін, генерали О. В. Горбатов, М. І. Гусєв, П. Ф. Жмаченко, І. М. Манагаров, народний герой Польщі Кароль Сверчевський, академік І. І. Мінц, письменник І. В. Дубинський, народний артист СРСР П. П. Кармалюк та багато інших відомих людей нашої країни.

В. М. Примаков брав участь у роботі V і VI Всеукраїнських з'їздів Рад. Він був делегатом Першого з'їзду Рад СРСР, на якому його обрали членом ЦВК СРСР.

Після громадянської війни Віталій Маркович навчався на Вищих військово-академічних курсах. З травня 1924 до квітня 1925 рр. він — начальник кавалерійської школи в Ленінграді. В 1925—1930 рр. — на дипломатичній роботі в Китаї, Японії, Афганістані. За розгром банд Ібрагім-Бека і Шана-Халіфі в 1928 р. його нагородили третім орденом Червоного Прапора. Пізніше В. М. Примаков навчався в німецькій академії генштабу, займав ряд командних посад у Червоній Армії. На всіх ділянках роботи Віталій Маркович чесно служив Батьківщині. В 1937 р. його славний життєвий шлях трагічно обірвався.

Світла пам'ять про червоних козаків та їх легендарного комкора, талановитого полководця Червоної Армії вічно житиме в серцях радянських людей.

І. В. КІЧИЙ (Луцьк)

²² Дубинський І. В., Шевчук Г. М. Вказ. праця.— С. 164—165.

70-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ НАРОДНОГО СЕКРЕТАРСТВА ПРАЦІ УКРАЇНИ

Перемога Великого Жовтня в Росії викликала могутнє піднесення революційного руху на Україні і, зокрема, знаменувала початок нової фази боротьби її робітничого класу за свої трудові права.

Встановлення диктатури пролетаріату відкрило для трудящих республіки шлях до визволення від вікової експлуатації, до глибоких перетворень у галузі трудових відносин.

Згідно з рішеннями I Всеукраїнського з'їзду Рад про встановлення тісних федеративних зв'язків з Радянською Росією на Україну поширювалася дія декретів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду РСФРР¹, зокрема, про 8-годинний робочий день від 29 жовтня (11 листопада) 1917 р., про соціальне страхування від безробіття від 11 (24 грудня) 1917 р. і на випадок хвороби від 22 грудня 1917 р. (4 січня 1918 р.), про перебудову страхових органів на засадах самоврядування, про біржі праці від 31 січня (13 лютого) 1918 р. та ін.²

Завдання соціалістичного будівництва в республіці вимагали концентрації керівництва різними напрямками діяльності в галузі праці у спеціальному органі, яким і стало Народне секретарство праці. Воно було створене в складі Робітничо-Селянського уряду України — Народного Секретаріату — на засіданні Центрального Виконавчого Комітету Рад України 17(30) грудня 1917 р. Народним секретарем праці

¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— Сб. документов и материалов: В 3-х т.— Киев, 1957.— Т. 2.— С. 574.

² История государства и права Украинской ССР: В 3-х т.— Киев, 1987.— Т. 2.— С. 47.

став М. О. Скрипник³, який разом з іншими досвідченими партійними працівниками 22 грудня 1917 р. (4 січня 1918 р.) прибув на Україну з Петрограда.

Призначення М. О. Скрипника на цю посаду було не випадковим. Він мав великий досвід роботи в профспілках, ще до революції редагував журнал «Вопросы страхования», керував робітничою страховою групою⁴, а безпосередньо перед приїздом на Україну був одним з керівників Петроградської Центральної ради фабрично-заводських комітетів.

Відразу ж після створення секретарства розпочалася робота по формуванню його апарату. Структурна побудова Народного секретарства праці, як і уряду в цілому, визначалася інструкцією Народного Секретаріату «Про компетенцію і роботу органів Радянської влади на Україні». Згідно з цим документом на секретарство праці покладалося безпосереднє втілення в життя заходів по організації та об'єднанню професійних спілок і фабрично-заводських комітетів, бірж праці, по охороні праці, соціальному страхуванню всіх видів та організації громадських робіт⁵. Свою діяльність воно мало будувати на засадах колегіальності. Колегію секретарства, в яку, крім М. О. Скрипника, ввійшли Л. Й. Картвелішвілі, Б. Й. Магідов, Лівшиць і Ю. Д. Тиняков, ЦВК Рад України затвердив ще 15(28) грудня 1917 р.⁶. Всі її члени також мали значний досвід революційної боротьби, роботи в профспілках та фабзавкоммах, завдяки чому за короткий час оволоділи навичками, необхідними для управління державними справами. Встановлення тісних контактів між органами праці та профспілками здійснювалося й на місцях⁷. Той факт, що профспілки та фабзавкоми брали участь у формуванні державного апарату, сприяв органічному поєднанню творчої ініціативи широких трудящих мас з твердим керівництвом пролетарської держави⁸, без чого здійснити революційний переворот у розв'язанні робітничого питання було неможливо.

В апараті секретарства створювалися відділи, які ділилися на підвідділи. Працівники і члени колегії секретарства були підпорядковані народному секретареві, а останній — урядові республіки.

Нестача кваліфікованих кадрів, концентрація сил на придушенні внутрішньої контрреволюції не давали можливості повністю укомплектувати апарат, широко розгорнути діяльність секретарства. Все ж у січні 1918 р. в його складі вже діяло 6 відділів, де працювали 30 чол. Для видачі їм заробітної плати, а також для організації канцелярії* та закупки інвентаря ЦВК Рад України 11(24) січня 1918 р. після заслухання доповіді народного секретаря праці про діяльність очолюваного ним органу затвердив кошторис секретарства в сумі 12 500 крб. на місяць⁹.

На жаль, ми не можемо назвати всі підрозділи, які були створені в апараті Секретарства праці. Документи, що збереглися, дають можливість констатувати лише наявність у ньому конфліктного відділу, завідувачим якого 30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.) було призначено

³ Калита В. Д. Створення першого уряду Радянської України // Укр. іст. журн.—1966.—№ 3.—С. 73—74.

⁴ Бабко Ю. В. Життєвий шлях більшовика // Укр. іст. журн.—1972.—№ 1.—С. 120.

⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.—Т. 3.—С. 283.

⁶ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 4 (далі — ЦДАЖР УРСР).

⁷ Изв. Киев. Совета рабоч. и солдатских депутатов.—1918.—16 февр.

⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.—Киев, 1983.—С. 109—110.

* На перших порах кожний народний секретар повинен був користуватися «спільною з президією ЦВК канцелярією» (Бош Е. Год борьбы.—М.; Л., 1925.—С. 145).

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 14 зв.

Зімака, та відділу тарифів і нормування заробітної плати, який в січні 1918 р. очолив Е. Й. Підгурський¹⁰.

Робилися спроби залучити до роботи в Народному секретарстві праці службовців з колишніх органів генерального секретарства праці Центральної ради.¹¹ Проте значна їх частина, намагаючись перешкодити пролетаріатові налагодити управління державою, вдалася до саботажу. Великою мірою позиція саботажників пояснювалася й тим, що напередодні встановлення Радянської влади всім службовцям Генерального секретаріату було видано платню золотом за кілька місяців наперед¹². Таким чином, Народне секретарство праці не мало можливості використати старий апарат буржуазної держави.

Велику увагу приділяло секретарство прийому відвідувачів, робітничих делегацій¹³. Для налагодження нормальної роботи йому передавалися конфісковані у власність держави приміщення¹⁴.

Проте по-справжньому розгорнути діяльність апарату Народного секретарства праці в Києві не вдалося, оскільки вже 27 лютого в зв'язку з наступом австро-німецьких військ воно разом з ЦВК Рад України змушене було переїхати в Полтаву. Під час короткого перебування тут уряд республіки, розв'язуючи першочергові завдання боротьби проти наступу окупантів, вирішував також питання, пов'язані з дальшою організацією державного апарату. Відповідно до постанов ЦВК Рад України від 5, 7, 8 березня 1918 р. в складі Народного секретарства праці відбулися зміни. У зв'язку з призначенням М. О. Скрипника головою уряду республіки його було звільнено від обов'язків народного секретаря праці. Секретарство очолив член ЦВК Радянської України І. Є. Клименко. Членами колегії призначалися І. Ф. Смирнов та Р. Б. Фарбман¹⁵. 9 березня 1918 р. реорганізоване Секретарство праці разом з урядом республіки переїхало в Катеринослав, а наприкінці того ж місяця, після окупації України австро-німецькими інтервентами, — у Таганрог.

18 квітня 1918 р. в зв'язку з реорганізацією уряду в Повстанське бюро воно припинило свою діяльність.

Втіленням у життя всіх декретів і постанов Народного секретарства праці займалися його місцеві органи, структура і форми діяльності яких не були чітко визначені. Назви їх також були неоднакові. Наприклад, існували відділи праці при виконкомах Рад, як це було в Києві та Полтаві, комісаріати праці — в Одесі, Донецько-Криворізькому баєйні, Николаєві, Херсоні тощо.

Оскільки апарат регулювання трудових відносин перебував у стані формування і трудящі часто зверталися з цими питаннями до ревкомів, у пресі нерідко публікувалися роз'яснення, що трудові конфлікти повинні розглядатися у відділах праці місцевих Рад, комісарами праці або відповідними комісіями профспілок Центральної Ради фабрично-заводських комітетів¹⁶. Діяльність усіх цих органів регулювання трудових відносин була спрямована на послідовне втілення в життя радянського законодавства про працю.

¹⁰ Там же, арк. 10; Вісн. УНР.— 1918.— 30 січ.

¹¹ Вестн. УНР.— 1918.— 17 февр.

¹² Бош Е. Указ. соч.— С. 145—146.

¹³ Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні: ЦВКУ та Народний Секретаріат // Літопис революції.— 1928.— № 1.— С. 170.

¹⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— Т. 3.— С. 548, 556—557.

¹⁵ Вестн. УНР.— 1918.— 14 марта.

* У складі відділу праці виконавчого комітету Київської Ради робітничих і солдатських депутатів створювалися такі підвідділи, як: підвідділ впровадження в життя виданих уже декретів, боротьби з безробіттям, конфліктів між працею та капиталом, підвідділ вироблення обов'язкових постанов про нормальні умови праці, бюро преси, підвідділ соціального страхування та статистичний (Ізв. Киев. Совета рабоч. и солдатских депутатов.— 1918.— 14 февр.).

¹⁶ История государства и права Украинской ССР.— Киев, 1976.— С. 87.

Перші кроки радянського будівництва починалися в складних умовах боротьби з Центральною радою та білогвардійським заколотом Каледіна. Першочерговим завданням Народного секретарства праці, професійних спілок була реалізація ленінських настанов та декрету про робітничий контроль. У підписаному М. О. Скрипником розпорядженні про його запровадження на Україні вказувалося, що «контроль над виробництвом і торгівлею є не лише правом, але й обов'язком робітників і службовців підприємств»¹⁷. Так, Секретарство праці схвалило рішення військово-революційного комітету про передачу управління заводом «Герлях і Пульст» (Харків) завкому та комісару заводу, оскільки власники цього підприємства неодноразово оголошували про його закриття і припиняли виплату зарплати¹⁸.

Співробітники секретарства, насамперед народний секретар праці М. О. Скрипник і члени колегії, безпосередньо займалися запровадженням робітничого контролю над виробництвом. У своїх виступах на мітингах і зборах вони доносили до свідомості трудящих завдання, що їх поставила революція, пояснювали суть робітничого контролю тощо. Так, 25 січня 1918 р. член колегії Б. Й. Магідов провів нараду більшовиків і співчуваючих їм членів профспілки торгових службовців, на якій закликав переобрати правління спілки, що була опорою меншовиків, і встановити робітничий контроль¹⁹.

Борючись проти контролю, підприємці вдавалися до саботажу, несправедливих звільнень робітників, що приводило до частих конфліктів. Для їх розгляду та врегулювання при профспілках організовувалися постійно діючі конфліктні комісії. Вони були першою інстанцією у вирішенні трудових спорів, другу — являли собою місцеві органи Секретарства праці. Так, відповідний відділ Одеської Ради розглянув у 1917 р. близько 1000 більш або менш значних конфліктів. Були й постійно діючі комісії для розгляду особливо серйозних спорів. Підприємці, які не виконували рішень конфліктних органів, притягувалися до відповідальності перед Радянською владою²⁰. Значну роботу провів конфліктний відділ, створений у складі Народного секретарства праці 30 грудня 1917 р., який намагався координувати цю роботу в межах республіки.

Через секретарство та його місцеві органи Українська Радянська держава практично втілювала в життя декрет про 8-годинний робочий день. Постанови про його запровадження видавали не тільки Ради та органи праці, а й ревкоми²¹ та профспілки²².

Після встановлення Радянської влади практична реалізація цього важливого заходу здійснювалася шляхом укладання нових колективних договорів, проти чого підприємці чинили шалений опір. Однак тепер пролетаріат спирався на державну владу й силу закону. Так, у результаті напруженої боротьби металістів і шахтарів Півдня, яка тривала до весни 1918 р., було укладено тарифний договір, згідно з яким у металургійній промисловості запроваджувався 8-годинний робочий день²³. Послідовне втілення в життя органами регулювання трудових відносин декрету про 8-годинний робочий день сприяло зменшенню експлуатації робітників, поліпшенню їх матеріального становища, скороченню рівня безробіття.

¹⁷ Робітничий контроль та націоналізація промисловості на Україні.— К., 1957.— С. 274.

¹⁸ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні: В 2-х т.— К., 1967.— Т. 2.— С. 101.

¹⁹ Донец. пролетарій.— 1918.— 28 янв.

²⁰ Історія держави і права Української РСР: В 2-х т.— К., 1967.— Т. 1.— С. 196—197.

²¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— Т. 3.— С. 586.

²² Там же.— С. 646—647.

²³ Забара А. Д. Революційна боротьба робітничого класу України за 8-годинний робочий день напередодні Жовтня і в період встановлення Радянської влади // Питання історії народів СРСР: Респ. міжвід. наук. зб.— 1968.— Вип. 5.— С. 172.

З перших днів свого існування Радянський уряд України прагнув забезпечити життєвий мінімум трудящих, проводив політику регулювання зарплати у відповідності з результатами праці. В апараті Народного секретарства праці ці питання входили до компетенції відділу тарифів і нормування заробітної плати.

Радянська влада активно захищала інтереси трудящих у питанні заробітної плати. Оскільки робітникам Києва капіталісти не тільки відмовилися виплатити їй за дні Січневого повстання, а й погрожували репресіями, Народний Секретаріат 17 лютого 1918 р. прийняв декрет про видачу їм зарплати за вказаний період²⁴. Керуючись цим документом, відділ праці Київської Ради робітничих і солдатських депутатів зобов'язав підприємців негайно прийняти всіх страйкарів на робочі місця і в 3-денний строк виплатити їм заробітну плату з 15 вересня 1917 р. по 24 лютого 1918 р.²⁵

Підвищення заробітної плати трудящим України проводилося шляхом так званої «надбавки на дорожнечу», встановлення нових ставок, скорочення робочого часу за умови запровадження 8-годинного робочого дня. Зазначені напрями тарифної політики Радянської влади підтверджуються такими документами, як: постанова Народного Секретаріату України «Про встановлення нових ставок оплати праці вільнонайманих службовців військового відомства» від 18 лютого 1918 р.²⁶, постанова Наркомпраці Донкривбасу про норми заробітної плати для всіх робітників підприємств хімічної промисловості²⁷ та комісара праці Катеринославського району від 11 березня 1918 р. про запровадження тарифних ставок для трудящих міста²⁸ та ін.

Забезпеченню реальної заробітної плати сприяло скасування штрафів, заборона видачі її сурогатами грошей. Так, наприкінці січня 1918 р. відділ праці Полтавської Ради вимагав, щоб зарплата видавалася тільки грошима. Однак через зростання інфляції вже 20 лютого 1918 р. в газеті «Донецкий пролетарий» ставилося питання про необхідність натуралізації заробітної плати²⁹.

Певна увага приділялася на Україні втіленню в життя ленінського принципу оплати за кількістю та якістю праці робітників і службовців, які залежно від кваліфікації ділилися на категорії і групи. Так, відповідно до згаданої постанови Народного Секретаріату про запровадження нових, підвищених ставок оплати праці вільнонайманих службовців військового відомства останні ділилися на сім груп. Для першої групи зарплата становила 100—150 крб., для сьомої — 400—450 крб. на місяць³⁰. Але це були поодинокі випадки, які не розв'язували проблеми оплати праці в цілому.

Налагодженню діяльності по запровадженню тарифів на Україні сприяла безпосередня фінансова допомога Ради Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. Народний Секретаріат одержав від уряду Радянської Росії 1368 тис. крб. для виплати заробітної плати робітникам і службовцям Південно-Західної залізниці, 200 млн. крб. — для робітників Донбасу³¹ тощо.

Певні заходи були здійснені органами Народного секретарства праці республіки і в галузі соціального страхування на випадок хвороби та безробіття. Уряд Радянської України поширив, зокрема, дію декрету

²⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— Т. 3.— С. 549.

²⁵ Там же.— С. 562.

²⁶ Там же.— С. 551—552.

²⁷ Там же.— С. 692—693.

²⁸ Вестн. УНР.— 1918.— 22 марта.

²⁹ История государства и права Украинской ССР.— Киев, 1976.— С. 90.

³⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— Т. 3.— С. 551—552.

³¹ Калита В. Д. Господарська діяльність першого уряду Радянської України — Народного Секретаріату (грудень 1917 р.— березень 1918 р.) // Укр. іст. журн.— 1965.— № 11.— С. 84.

Всеросійського ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів від 22 грудня 1917 р. про страхування на випадок хвороби. Всі видатки на соціальне страхування несли підприємства, як державні, так і приватні. Робітники ж від сплати внесків звільнялися.

Одним з найскладніших завдань у галузі трудових відносин, які постали перед пролетарською державою, а отже, й перед органами Народного секретарства праці, була боротьба з безробіттям. Головними причинами його існування були викликана війною господарська розруха, демобілізація армії, а також посилення саботажу підприємців. Тільки в Харкові наприкінці березня 1918 р. кількість безробітних перевищувала 20 тис. чол., причому 7 тис. з них становили демобілізовані солдати³².

На Україні боротьба за пом'якшення соціальних наслідків та зменшення рівня безробіття проводилася в таких самих формах, як і в РСФРР: по-перше, вживалися заходи до поліпшення становища безробітних, а по-друге, здійснювалися облік, розподіл та перерозподіл робочої сили. Державне страхування від безробіття займало основне місце в системі заходів, спрямованих на поліпшення матеріального становища безробітних і збереження кадрів робітників. Каси соціального страхування на випадок безробіття створювалися при місцевих радах профспілок. Внески для страхування повністю надходили від підприємців. Організація громадського харчування, створення гуртожитків було також значною допомогою безробітним.

Перерозподіл робочої сили для ліквідації чи скорочення безробіття здійснювався за допомогою таких засобів, як організація роботи у дві й три зміни, відкриття нових підприємств, боротьба з локаутами, організація громадських робіт та ін. Після прийняття Раднаркомом РСФРР «Положення про біржі праці» справа обліку і розподілу робочої сили переходила від підприємців у державні органи. Біржі праці, страхові каси становили важливу ланку місцевих органів Народного секретарства праці.

Перший етап становлення нових державних органів регулювання трудових відносин на Україні тривав недовго — два-три місяці, а в деяких районах — ще менше. Але за цей короткий період перший уряд Радянської України і в його складі Народне секретарство праці, спираючись на революційний ентузіазм і підтримку трудящих республіки та допомогу Раднаркому РСФРР, провели значну роботу по створенню органів регулювання трудових відносин, по реалізації ленінських декретів, спрямованих на поліпшення умов життя та праці трудящих, на боротьбу з безробіттям, організацію соціального страхування тощо. Однак через австро-німецьку окупацію України ця робота була перервана.

Але практичний досвід, нагромаджений Секретарством праці, не пропав, він став тією базою, на якій розгорнув свою діяльність Народний комісаріат праці України в 1918—1919 рр. після відновлення Радянської влади в республіці.

Б. І. АНДРУСИШИН (Київ)

³² Ревегук В. Я. Боротьба за поліпшення умов життя та праці робітників у Донецько-Криворізькій республіці // Питання історії СРСР: Респ. міжвід. наук. зб.— 1975.— Вип. 19.— С. 28.

У ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 70-РІЧЧЮ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

4 вересня 1987 р. у Вінниці відбулася V обласна історико-краєзнавча конференція, присвячена 70-річчю Великого Жовтня. Її організували Вінницький педагогічний інститут ім. М. Островського, обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, обласний інститут удосконалення вчителів, Вінницький краєзнавчий музей. У роботі конференції взяли участь науковці, викладачі вузів, учителі, працівники товариства охорони пам'яток історії та культури, музеїв, бібліотек, студенти вузів Києва, Львова, Дніпропетровська, Кам'янця-Подільського, Вінниці та Вінницької області.

На пленарному засіданні було заслухано доповіді зав. кафедрою історії КІРС Вінницького педінституту доц. О. І. Андрушка на тему «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції» і доц. кафедри історії СРСР та УРСР Вінницького педінституту В. П. Во-

ловика «Боротьба трудящих Поділля за встановлення Радянської влади».

На конференції працювали 6 секцій: «Вінниччина в період боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади та в роки громадянської війни», «Вінниччина в роки соціалістичного будівництва», «Вінниччина в період удосконалення соціалізму», «Вінниччина з найдавніших часів до 1861 р.», «Вінниччина в другій половині XIX ст.— до 1917 р.», «Історичне краєзнавство в школі».

На заключному пленарному засіданні відзначалося зростання інтересу до краєзнавчо-пошукової роботи з боку студентської, учнівської молоді та широких кіл громадськості області, підкреслювалася необхідність поліпшення рівня краєзнавчих досліджень і прискорення публікації їх результатів для посилення патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих.

А. Л. ЗІНЧЕНКО (Вінниця)

**АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ,
НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1987 р.**

Подолати відставання в розвитку суспільних наук 5

СТАТТІ

До 117-річчя з дня народження В. І. Леніна

Варгатюк П. Л. Сучасна українська радянська літературна Ленініана . . .	4
Гребенников В. М. Боротьба В. І. Леніна, більшовиків проти політики царизму в робітничому питанні в період першої російської революції . . .	4
Гошуляк І. Л. В. І. Ленін — стратег і організатор перемоги Великого Жовтня	4
Нагорна Л. П. Боротьба В. І. Леніна проти шовіністичної політики кадетів в українському питанні . . .	4
Остафійчук В. Ф. Розробка В. І. Леніним теоретичних основ науково-технічної політики КПРС . . .	4
Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін про соціальну базу і склад політичної армії соціалістичної революції . . .	4

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Курас І. Ф. Ленінські уроки перебудови — в дії . . .	4
Курносів Ю. О. Діяльність інтелігенції по прискоренню науково-технічного прогресу . . .	2
Макаров А. М. Ленінська концепція соціалістичного управління та її розвиток у сучасних умовах . . .	4
Мисниченко В. П. (Харків). На шляхах перебудови: пошук, досвід і проблеми	3
Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР: проблеми зростання . . .	1

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

Гаврилюк О. Ю. Піклування парторганізацій України про кадри сільсько-господарського виробництва, їх соціальну орієнтованість . . .	10
Грущенко І. П. Курс XXVII з'їзду КПРС на прискорення соціально-економічного розвитку суспільства — продовження справи Великого Жовтня . . .	11
Лушпа М. П. (Суми). Партійні організації міста в умовах перебудови . . .	9
Маковійчук І. М. Перебудова — продовження революційної справи Жовтня	12
Панченко П. П. Прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві УРСР . . .	7
Плисюк В. П. (Львів). Діяльність парторганізацій України по підвищенню ролі трудових колективів села у виробничому і соціальному житті . . .	6
Туряниця С. М. (Ужгород). З досвіду роботи Закарпатської обласної партійної організації по інтернаціональному й патріотичному вихованню трудящих . . .	8
Шевченко В. С. Ради народних депутатів Української РСР в умовах перебудови . . .	5
Чишко В. С. Зміни у внутрікласовій структурі колгоспного селянства Української РСР (60-ті — початок 80-х років) . . .	10

До 70-річчя Великого Жовтня

Гусев В. І. З'їзд підготовки Великого Жовтня . . .	8
Забарко Б. М. Вплив Великого Жовтня на розвиток міжнародного робітничого і комуністичного руху . . .	1
Крижанівський В. П. Парламентська тактика більшовиків у період боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну та її здійснення на Україні . . .	8

70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

Гамрецький Ю. М. Більшовики та їхні політичні противники на Україні в 1917 р.: співвідношення сил . . .	11
---	----

Кормич А. І. (Одеса). В. І. Ленін про завдання політичного виховання пролетаріату як гегемона соціалістичної революції	11
Курносів Ю. О. Великий Жовтень і нова інтелігенція	11
Мельникова І. М., Кулинич І. М. Великий Жовтень і розвиток світової системи соціалізму	11
Рибалка І. К. (Харків). Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917—1920 рр.)	11
Симоненко Р. Г. В. І. Ленін про роль боротьби за мир у перемозі Великого Жовтня	11

70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Україні

Беренштейн Л. Ю. Великий Жовтень і соціалістичні перетворення в сільському господарстві України	12
Варгатюк П. Л. Загальноміські постійно діючі партійні конференції більшовиків України (травень 1917 — січень 1918 рр.)	12
Верстюк В. Ф. В. І. Ленін про куркульську контрреволюцію і боротьбу проти неї	12
Віднянський С. В. Інтернаціоналізм радянського робітничого класу: традиції Жовтня і сучасність	12
Гамрецький Ю. М. Другий Всеросійський з'їзд Рад і Україна	12
Ковтун Г. К., Камінчук Н. С. На сторожі державної безпеки СРСР (До 70-річчя ВЧК—КДБ)	12
Лихолат А. В. Вдосконалення національних відносин у СРСР — історичне завоювання Великого Жовтня	12
Мартиненко В. Н. Міжнародна правосуб'єктність Української РСР і участь республіки у зовнішньополітичній діяльності СРСР	12

Методологія та методика історичних досліджень

Ваколюк В. С. Деякі питання використання та оцінки фактів у процесі історичного дослідження	3
Кілунов А. Ф. Історична наука і формування світогляду	9
Кульчицький С. В. Робітничий клас як творець безкласового суспільства (деякі питання теорії)	4
Санцевич А. В. Історичне джерело як первинна інформація про дійсність	7

Проти буржуазної фальсифікації історії

Гломозда К. Ю. Критика тлумачень причин християнізації Русі в буржуазній історіографії	3
Майборода О. М. Неспроможність тлумачення буржуазною етнополітикою національно-визвольного руху народів Росії в період підготовки та проведення Жовтневої революції	11
Мельник Л. Г. Викриття сучасних буржуазно-націоналістичних фальсифікацій єдності походження, спільного історичного минулого російського і українського народів	1
Хміль І. С., Хомчук О. О. Деякі питання марксистської критики буржуазної історіографії Великого Жовтня	9

* * *

Полюк С. П., Толстов С. В. Близькосхідний регіон у політиці сучасного імперіалізму	3
Хандогій В. Д. Боротьба СРСР в ООН за заборону випробувань ядерної зброї	5
Харитонов В. Л. (Харків). Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. на Україні	2
Швагуляк М. М. (Львів). Неонацизм: курсом рвану	7
Шморгун П. М. Соціал-демократичні організації України в період V (Лондонського) з'їзду РСДРП (До 80-річчя з'їзду)	5

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Джеджула К. О., Алексієвець М. М. (Тернопіль). Проблеми побудови розвинутого соціалістичного суспільства на німецькій землі в історіографії СРСР і НДР (60-ті, — початок 80-х років)	7
Єршова Т. В. Діяльність партійних контрольних комісій по зміцненню єдності рядів КП(б)У (1920—1934 рр.)	3
Іванова Л. Г. Деякі питання соціально-економічного становища селян Правобережної України у XVIII ст. в дожовтневій історичній літературі	8

Іванцев І. Д. (<i>Івано-Франківськ</i>). Радянська історична література про інтернаціональну солідарність трудящих Болгарії та СРСР у 1918—1939 рр.	4
Калакура Я. С., Терес Н. В. Партійне керівництво підготовкою кадрів робітничого класу України (60—80-ті рр.)	10
Колесник Е. Г. (<i>Харків</i>), Харитонов І. І. (<i>Харків</i>). Відображення революційної діяльності місцевих більшовицьких організацій Росії в роки першої світової війни у спогадах учасників подій	8
Король І. Ф. (<i>Ужгород</i>). Маловідомі комуністичні газети Закарпаття	5
Котляр М. Ф. Літописна повість про «хрещення Русі» як історичне джерело	8
Леп'яко С. А. (<i>Чернігів</i>). Вітчизняна дореволюційна історична література про селянсько-козацьке повстання 1594—1596 рр. на Україні	6
Медушевський А. М. (<i>Москва</i>). Зарубіжні документальні публікації з історії Росії епохи феодалізму	10
Мельников О. М. (<i>Полтава</i>). Радянська історична література з проблем раннього колонату	2
Мельниченко В. Ю. Інтернаціональне згуртування трудящих у роки громадянської війни	9
Піскорська Г. А. Деякі питання партійного будівництва на Україні в період соціалістичної революції у висвітленні наукових та суспільно-політичних журналів УСРР 20-х — першої пол. 30-х років	3
Рогожа М. М. (<i>Кіровоград</i>). Партійне керівництво розвитком загальноосвітньої школи на Україні (друга половина 60-х — середина 80-х років)	8
Сарбей В. Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади	12
Смольников О. С. (<i>Москва</i>). Історична література про більшовизацію армії та захист соціалістичної Вітчизни	12
Соколов В. М. (<i>Одеса</i>). Документи Одеського окружного КП(б)У про боротьбу партії за здійснення соціалістичної індустріалізації	9
Тараник В. П. Мемуарна література як джерело вивчення життя та діяльності В. І. Леніна в період двовладдя	11
Черненко А. М. (<i>Дніпропетровськ</i>), Бородін Є. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Публікації реферату В. І. Леніна «Російська революція, її значення та її завдання»	4
Чорна М. В. (<i>Донецьк</i>). Партійне керівництво науково-технічним прогресом у промисловості УРСР в 1971—1980 рр.	1

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання вдосконалення соціалізму в СРСР

Бесов Л. М. (<i>Харків</i>). Досвід роботи парторганізацій УРСР по поліпшенню якості промислової продукції (1981—1986 рр.)	1
Калакура Я. С., Антонюк О. В. Участь комсомольських організацій України у вихованні молоді в дусі непримиренності до буржуазної ідеології	1
Лутай М. Є. (<i>Житомир</i>). Керівництво парторганізацій вузів України науководослідною роботою студентів (1976—1980 рр.)	3
Ніколаєнко В. Ю. Піклування Радянської держави про піднесення добробуту і підвищення ідейно-політичного та професійного рівня учителів (60—80-ті роки)	1
Селезньова О. С. Робота громадських організацій серед жінок в Українській РСР (1917—1980 рр.)	3
Хідекелі А. В., Прилюк В. Д., Гресь О. І. Висвітлення питань науково-технічного прогресу в періодичній пресі Української РСР (1983—1985 рр.)	3

До 70-річчя Великого Жовтня

Валігурський П. О. (<i>Одеса</i>). Здійснення більшовиками України ленінської тактики щодо лівих есерів у період підготовки і проведення Жовтневої революції	10
Вікторов А. М. (<i>Сімферополь</i>), Широков В. О. (<i>Сімферополь</i>). До питання про створення Севастопольської Ради військових і робітничих депутатів у 1917 р.	6
Любаров П. Ю. (<i>Одеса</i>). Торгові працівники України між двома революціями (березень—жовтень 1917 р.)	10
Овдієнко П. П. Ідейно-політична диференціація в середовищі українських есерів у ході встановлення Радянської влади на Україні	6
Осташко Т. С. Початок формування радянської системи керівництва художнім життям у республіці (1919 р.)	5
Реверук В. Я. (<i>Полтава</i>). Боротьба з безробіттям на Україні в 1918—1920 рр.	5

*З історії боротьби КПРС і трудящих СРСР
за науково-технічний прогрес*

Бузало В. Й. Співробітництво науковців та інженерно-технічних працівників братніх республік у розвитку чорної металургії УРСР (1971—1980 рр.) . . .	9
Касьянов Г. В. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України по підвищенню трудової та суспільно-політичної активності інтелігенції (1926—1935 рр.) . . .	9
Коновець О. Ф. Розвиток сучасних форм інтеграції науки і виробництва установами АН УРСР	9

З історії робітничого класу України

Луцький О. І. (Львів). З досвіду задоволення культурних запитів сучасних робітників (1971—1985 рр.) . . .	10
Мельник Л. Г. Умови життя та праці робітників морського транспорту України в другій половині XIX ст.	10

З історії селянства

Карагодін А. І. (Запоріжжя). Заселення і господарське освоєння Калмицького степу російськими та українськими селянами в першій половині XIX ст.	2
Якименко М. А. (Полтава). Селянська колонізація Південної України в другій половині XIX ст.	2

З історії селянства України

Кіку І. О. Соціально-економічне становище селян Волині в 1638—1648 рр.	6
Мельничук І. П. (Вінниця). Участь двадцятип'ятитисячників України в соціалістичній перебудові села братніх республік	6

З історії Української РСР

у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

Мельничук Л. С. (Вінниця). Про патріотичний рух комсомольців та молоді УРСР за створення фонду оборони	5
Саханенко Є. А. (Одеса). Шефська допомога партійних організацій міст у проведенні масово-політичної й культосвітньої роботи на селі (1943—1945 рр.)	5
Сахарчук І. М. Про відбудову медичної промисловості (1943—1945 рр.)	5
Фазилходжаєв К. Ф. (Ташкент). З історії братерської дружби українського та узбецького народів (1941—1944 рр.)	5

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

Зубалій О. Д. Комуністична партія—організатор співробітництва радянських республік у вирішенні проблеми робітничих кадрів (1933—1937 рр.)	7
---	---

До 175-річчя Вітчизняної війни 1812 р.

Абаліхін Б. С. (Волгоград). Участь народних мас України у війні	10
Савичев М. П. Вітчизняна війна і зародження декабристського руху	10

З історії вищої школи України

Майборода В. К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917—1928 рр.)	5
Рижева Н. О. (Миколаїв). З досвіду партійного керівництва створенням структури вищої технічної школи (1921—1928 рр.)	5

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі, присвячені учасникам Великої Жовтневої соціалістичної революції	11
Іваньков П. О. (Москва). Про хронологічні рамки історичних карт	6
Нерод В. О. Про історичний час	4
Румянцева В. В. Деякі підсумки розвитку генеалогії	3

Проти буржуазної фальсифікації історії

Белоусов Л. В. Квітневі тези В. І. Леніна і неспроможність домислів сучасних «радянологів»	6
Кондрашова В. М. (Мелітополь). Критика буржуазних і ревізіоністських перекуреннь ролі КПРС у політичній системі соціалізму	7

Амбардумян Р. А. (<i>Єреван</i>). С. Баронч — історик культури західноукраїнських земель	10
Балабанов К. В. (<i>Донецьк</i>). Вдосконалення системи комсомольського політичного навчання (1966—1975 рр.)	7
Болебрух А. Г. (<i>Дніпропетровськ</i>). До характеристики світогляду В. Н. Казізіна	8
Буравченков А. О. Зміни у соціальному складі офіцерського корпусу в Росії (1914—1917 рр.)	2
Герасименко В. І. (<i>Одеса</i>), Красников О. П. (<i>Белгород</i>). Компартія України — організатор підготовки механізаторських кадрів для сільського господарства (1946—1950 рр.)	3
Гришин А. Д. Класова боротьба залежних селян Києво-Печерської лаври у XVIII ст.	9
Гусаров В. К. I Всесвітній конгрес МОДР	2
Діланян А. А., Шмельов Є. М. Політико-виховна робота політорганів і парторганізацій Українського військового округу (1921—1928 рр.)	6
Добріанов Т. (<i>НРБ</i>). Підтримка радянською дипломатією боротьби трудящих Болгарії проти приєднання країни до Берлінського пакту (березень 1941 р.)	7
Закусило О. М. Діяльність парторганізацій України по вдосконаленню контролю і перевірки виконання в сучасних умовах	8
Захаров В. О. (<i>Москва</i>). Сторінка історії Тмутараканського князівства	10
Іванов О. Г. (<i>Краснодар</i>). Східна Європа в антирадянській стратегії Великобританії напередодні другої світової війни	2
Кізченко А. Ф. Річниці Великого Жовтня у громадсько-політичному і культурному житті Чехословаччини у міжвоєнний період	11
Ковальчук В. П. (<i>Одеса</i>). Підготовка партійних кадрів у ленінській школі в Лонжюмо та їх діяльність на Україні	6
Корінний М. М. Виникнення легенди про апостола Андрія	3
Ладивір О. І. Вплив гонки озброєнь на загострення соціально-економічних проблем країн, що визволилися	9
Ленська В. В. (<i>Кривий Ріг</i>). Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни	9
Лещенко Н. М., Сесак І. В. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти	1
Лях В. І. (<i>Донецьк</i>), Шевченко В. О. (<i>Донецьк</i>). Партійне керівництво організаційним зміцненням ЛКСМУ (1933—1937 рр.)	2
Ніколаєва В. В. З історії антиалкогольного руху на Україні	7
Павлов О. І. (<i>Одеса</i>). Діяльність партійних організацій України по поліпшенню житлових та комунально-побутових умов життя на селі (1971—1975 рр.)	7
Плачинда В. С. Економічне співробітництво СРСР та арабських країн соціалістичної орієнтації	8
Потехін О. В. Конституція 1787 р. і сучасна зовнішня політика США	9
Путро О. І. До питання про еволюцію феодальних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.	6
Рапов О. М. (<i>Москва</i>). До питання про хрещення жителів Новгорода	9
Ричка В. М. Про феодальний устрій церкви в Київській Русі	8
Сас П. М. Реформаційні погляди Івана Вишенського — прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства	6
Скорород Ю. С. Ірано-іракський конфлікт у стратегії американського імперіалізму	1
Томулець В. М. (<i>Кишинів</i>). Торгові зв'язки Бессарабії з Україною в 1812—1830 рр.	6
Устименко В. М. Ради — організатори трудящих мас України на боротьбу проти контрреволюційних виступів у 1919 р.	2
Хорошун Б. І. КП(б)У в боротьбі з голодом у 1921—1922 рр.	7
Щербак В. О. До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в XIV—першій половині XVII ст.	2

ЗАМІТКИ

Питання історичного краєзнавства

Гнезділов О. Ф. (<i>Москва</i>). Заселення російськими та українськими селянами Криму в кінці XVIII ст.	6
Мариновський Ю. Ю. (<i>Черкаси</i>). З історії села Жовнине в XVI—XVIII ст.	7

Беліков В. О. (<i>с. Волоська Балаклія Харківської обл.</i>). Про похід князя Ігоря на половців у 1185 р.	2
---	---

Трибуна молодого автора

Антонюк А. Ю. (<i>Коростень</i>). Робота партійних організацій промислових підприємств України з новим партійним поповненням (1952—1958 рр.)	1
Воскобойников В. Б. Партійне керівництво комсомольськими організаціями партизанських формувань на Україні (1941—1944 рр.)	7
Ганжа О. І. Боротьба з куркульством на Україні в 1921—1923 рр.	5
Гаргонич В. В. (<i>Мукачеве</i>). Інтернаціональні зв'язки молодіжних організацій прикордонних областей Української РСР з молоддю зарубіжних соціалістичних країн	1
Грищенко Т. А. Політика «захисту» прав людини в ідейно-політичній стратегії	9
Дерев'янюк Т. М. (<i>Дніпропетровськ</i>), Собченко Н. О. (<i>Вінниця</i>). Партійно-радянська преса України як активний пропагандист ідей дружби народів (1975—1985 рр.)	8
Єременко Т. І. Діяльність Товариства польсько-радянської дружби ПНР у 80-ті роки	6
Заболотний Г. Д. (<i>Одеса</i>). Діяльність парторганізацій України по розвитку матеріально-технічної бази радіомовлення і телебачення (70-ті — середина 80-х років)	3
Звіздецький Б. А. Письмове повідомлення початку XI ст. німецького архієпископа-місіонера Бруно про Русь у світлі нових археологічних досліджень	6
Крят Л. Є. (<i>Запоріжжя</i>). Питання війни і миру в пропагандистській роботі більшовиків у період двовладдя	11
Лазечко П. В. (<i>Львів</i>). З історії формування залізничного пролетаріату в Східній Галичині в другій половині XIX ст.	8
Лихолат Є. О. (<i>Львів</i>). Становище селянства Західної України в період світової економічної кризи 1929—1933 рр.	1
Мотрук С. М. Діяльність Соціалістичної спілки молоді ЧССР по розвитку науково-технічної творчості молоді (80-ті роки)	10
Нестеренко Л. О. (<i>Запоріжжя</i>). До питання про характер та значення реформацийного руху у Франції в першій половині XVI ст.	8
Новак В. М. (<i>Хмельницький</i>). Залізничники Південно-Західної магістралі в роки соціалістичної реконструкції народного господарства	2
Новальська Т. В. Становлення і розвиток профспілкових бібліотек на Україні в роки соціалістичного будівництва	5
Онїпко Т. В. (<i>Полтава</i>). Встановлення і зміцнення зв'язків споживчої кооперації України з міжнародним кооперативним рухом (1921—1925 рр.)	10
Самойленко Н. І. Популяризація радянської літератури та мистецтва на сторінках болгарських газет (друга половина 50-х — 60-ті роки)	1
Сворак С. Д. (<i>Івано-Франківськ</i>). Зміцнення навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл західних областей УРСР (1956—1961 рр.)	6
Сердюк А. В. (<i>Москва</i>). Канада на Паризькій мирній конференції (1919—1920 рр.)	7
Сироткін В. М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII—XVIII ст.)	6
Тараненко М. С. Участь Української РСР у боротьбі Радянського Союзу за прийняття до ООН Болгарії, Румунії та Угорщини	2
Толочко О. П. З приводу скальдичних традицій у творчості Вішого Бояна	8
Фісанов В. П. (<i>Чернівці</i>). Чехословацьке питання в політиці Великобританії (1917—1918 рр.)	8
Юрченко О. Ф. Співробітництво республіканських молодіжних організацій СРСР та СФРЮ (70-ті — перша пол. 80-х років)	2

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Булда А. А. Ознайомлення четвертокласників з матеріалами XXVII з'їзду КПРС на уроках історії	6
Гавриленко В. О. (<i>Львів</i>). Практичні вправи і завдання у системі проблемного навчання з історії КПРС	10
Рудик П. А. (<i>Чернівці</i>). Питання методики вивчення Програми і Статуту КПРС	3

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Колесник Є. О. Бібліотека О. М. Лазаревського	1
Логвин Г. Н. Про час спорудження Софійського собору в Києві	2
Маркітан Л. П. З історії монументальної Ленініани на Україні	4
Плामеницька О. А. Середньовічна житлова забудова Кам'янець-Подільського	3

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Невідомий лист Яна Соколовського — сподвижника Б. Хмельницького. Публікацію підготував Мицик Ю. А. (<i>Дніпропетровськ</i>)	5
---	---

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Сергійчук В. І. Козацький гетьман Іван Сулима	5
Шевченко В. Д. (Павлодар). Генерал К. О. Семенченко — герой Великої Вітчизняної війни	10

СПОГАДИ

Жмаченко Я. Ф. Шляхом Великого Жовтня	11, 12
---------------------------------------	--------

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Хацкевич О. Ф. (Мінськ). К. Е. Дзержинський — боєць антифашистського підпілля	12
Чайковський А. С. Маловідома сторінка Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.	7

НАШ КАЛЕНДАР

Андрусишин Б. І. 70-річчя створення Народного секретарства праці України	12
Бойко О. Д., Буравченков А. О. Іван Федорович Федько (До 90-річчя з дня народження)	7
Бородій М. К. (Боярка). Зародження медичної освіти на Україні (До 200-річчя)	10
Буцько О. В. Полководницька діяльність І. С. Конєва на Україні (До 90-річчя з дня народження)	12
Волковинський В. М. Діяльність П. П. Постишева на Україні в 1923—1930 рр. (До 100-річчя з дня народження)	9
Данилюк Ю. З., Войналович В. А. 125-річчя київського заводу «Ленінська кузня»	1
Кічий І. В. (Луцьк). Василь Іванович Чапаєв (До 100-річчя з дня народження)	2
Кічий І. В. (Луцьк). 70-річчя створення Червоного казачтва і 90-річчя з дня народження В. М. Примакова	12
Ковальчук О. О. 75-річчя ленського розстрілу	4
Корнієвська О. В. Сидір Артемович Ковпак (До 100-річчя з дня народження)	5
Патлажан Ю. І. (Івано-Франківськ). Жанна Лябурб (До 110-річчя з дня народження)	4
Попов М. Я. (Москва). Гая Дмитрович Гай (До 100-річчя з дня народження)	2
Савичев М. П. 20-річчя встановлення ордена Жовтневої революції	11
Сарбей В. Г., Крюков А. В. (Івано-Франківськ). І. І. Срезневський — історик України (До 175-річчя з дня народження)	6
Смолій В. А., Мазурик В. С. Устим Кармалюк — визначний керівник антикріпосницької боротьби селян України (До 200-річчя з дня народження)	3
Смолій В. А., Щербак В. О. До 350-річчя початку селянсько-козацького повстання на Україні 1637—1638 рр.	5
Таранов А. П. Нова Конституція СРСР	10
Устименко В. М. Олеко Дундич (До 90-річчя з дня народження)	8
Фещенко В. Т. (Умань). Іван Юліанович Кулик (До 90-річчя з дня народження)	1

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Аксьонова О. П. (Москва). Єдність в ім'я спільної мети	1
Алексєєв Ю. М., Панчук М. І. На шляху до загальної професійної освіти молоді	8
Антонюк С. М., Васильєва Л. Д. Цінне джерело з історії радянсько-польських відносин	5
Апатов С. Й. (Одеса). Бізнес і культура	8
Байраківський А. І. З літопису Великої Вітчизняної	5
Беренштейн Л. Ю., Діденко В. В. Неспроможність буржуазних фальсифікацій ленінської національної політики	1
Варгатюк П. Л. Провідна сила Лютневої революції	2
Віднянський С. В., Даниленко В. М. Співробітництво в ім'я миру і соціального прогресу	3
Власов С. М. Потенціал політичної мудрості проти воєнно-промислового комплексу	5
Гаврилюк О. Ю., Павлов О. І. (Одеса). Дослідження соціально-культурних процесів на селі	8
Гличов І. О. (Львів). Нова книга з методики	10
Горбань Ю. А. На шляхах соціалістичного творення	2
Горбик В. О. Канада в міжсоюзницьких відносинах країн антигітлерівської коаліції	8
Гордієнко А. Т. Актуальні проблеми критики буржуазного націоналізму	10
Гошуняк І. Л., Діброва С. С. По сторінках героїчної історії	3

Гранчак І. М. (<i>Ужгород</i>). Здійснення заповітної мрії	5
Дзюба О. М. Вузівський посібник з історії феодалізму на Україні	6
Дмитрук К. Є. Викриття буржуазних фальсифікацій минулого і сучасного Буковини	5
Зав'ялов А. С. (<i>Дніпропетровськ</i>). Безсмертний син німецького народу	7
Замлинський В. О., Борисенко В. Й. Народні маси України у визвольній війні 1648—1654 рр.	7
Зирянов Ф. П. (<i>Краснодар</i>). Полум'яний революціонер-ленінець	9
Зінченко Ю. І. Сторінки немеркнучого подвигу	8
Іваницька О. П. (<i>Вінниця</i>). Дослідження про народний добробут	8
Іванов О. Ф., Пшенічний В. О. (<i>Москва</i>). Неспроможність буржуазних фальсифікацій історичного досвіду КПРС	4
Калакура Я. С. Наукова біографія колгоспу	5
Кізченко А. Ф. Оплот миру і безпеки народів	6
Кізченко А. Ф., Котов В. М., Серищев Я. М. Інституту історії АН УРСР 50 років	1
Коваль М. В., Денисенко Г. Г. Трудовий подвиг на відбудові	5
Ковальський М. П. (<i>Дніпропетровськ</i>). Нове дослідження з джерелознавства історії УРСР	9
Кожукало І. П. Звершення трудящих Української РСР у 60-ті роки	10
Король І. Ф. (<i>Ужгород</i>), Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>). Нове дослідження з історії зародження й розвитку партій нового типу	4
Король В. Ю., Сушко О. О. (<i>Боярка</i>). Підготовка наукових кадрів у 1941—1945 рр.	5
Крижанівський В. П. Ленінської партії загин	6
Котляр М. Ф. До історії київського літописання XII ст.	5
Котляр М. Ф., Толочко О. П. Чи існувала «балтійська цивілізація» раннього середньовіччя	10
Кульчицький С. В. В дружній сім'ї радянських народів	2
Кушинська С. В. Сила пролетарського інтернаціоналізму	1
Кучер О. О. (<i>Харків</i>), Скоробогатов А. В. (<i>Харків</i>). Робітничий клас — провідна сила в здійсненні культурних перетворень у республіці	4
Лихолобова З. Г. (<i>Донецьк</i>). Сторінки історії київського «Арсеналу»	2
Лукач Б. І., Хорших О. В. Історія комсомольської пісні	3
Луньов А. Л. Книжкова справа в УРСР	2
Мальцева Л. Г., Шип Н. А. Дослідження про університети Росії середини XIX ст.	5
Майборода О. М. В полоні етнополітичних постулатів	9
Машталярчук Б. Д. (<i>Львів</i>). Атакуюче слово	10
Мельник Л. Г. Політичний крах УСДРП	7
Мельник Л. Г. Перше дослідження з історії еволюції феодалізму на Україні	8
Морар А. Г. (<i>Кишинів</i>), Рибалко В. П. (<i>Кишинів</i>). Актуальне дослідження з історії Рад	7
Мурманцева В. С. (<i>Москва</i>). Подвиг радянських жінок	7
Наулок В. І. Етніосоціологічне дослідження міжетнічних взаємовідносин	6
Орлов А. В., Ткаченко В. М. Удосконалення соціалістичного способу життя	4
Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1986 р.)	3, 8
Панчук М. І., Польовий Л. П. З історії боротьби проти націоналізму	1
Першина З. В. (<i>Одеса</i>). У вінок Кобзареві	10
Петляков П. А. (<i>Чернівці</i>). Буковинська метрополія на службі окупантів	6
Плющ М. Р. Методичний посібник з історії України	2
Революційна перебудова і оновлення соціалістичного суспільства — продовження традицій Великого Жовтня. Бібліографічний покажчик	11
Рогач А. А. Країну захистили собою	6
Рудик П. А. (<i>Чернівці</i>), Курко Я. С. (<i>Чернівці</i>). Соціально-політична та ідейна єдність радянського суспільства	8
Савчук П. О. (<i>Ровно</i>). Соціальна політика партії в роки Великої Вітчизняної війни	7
Сандевич А. В. Змістовна книга про пропагандистсько-педагогічну діяльність В. І. Леніна	9
Сарбей В. Г., Машкін О. М. Цінне документальне видання з історії пролетаріату України	7
Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Нове дослідження з історії братерських зв'язків	7
Січкач Г. В., Шевченко С. М. З урахуванням сучасних вимог	3
Смолій В. А. Суспільно-політичні і культурні зв'язки народів Росії та Італії	2
Солдатенко В. Ф. Основоположні аспекти вивчення і використання історичного досвіду ленінської партії	5
Сохань П. С., Чернявський Г. П. (<i>Харків</i>). Непорушна єдність радянських і болгарських комуністів	2

Соціально-класова структура радянського суспільства. Покажчик літератури за 1970—1985 рр.	1
Станко В. Н. (<i>Одеса</i>). Мезолітичні пам'ятки на території України	3
Сургай Г. І. Важливий хронологічний покажчик	11
Турченко Ф. Г. (<i>Запоріжжя</i>). Ради України на завершальному етапі громадянської війни	11
Фрідман О. Й. (<i>Харків</i>). Реакційна сутність сіонізму	9
Хміль І. С. Українські іммігранти в США	7
Хміль І. С., Варварцев М. М. Чи одномірний націоналізм?	6
Хорошайлов М. Ф., Готун М. Ю. На шляху відродження	2
Черніков І. Ф. Соціально-політичні проблеми Туреччини	6
Шаповал Ю. І. Узагальнюючий історіографічний огляд	7
Шаталіна Е. П. Документальна історія промисловості та робітничого класу Харківщини	3
Швидько Г. К. (<i>Дніпропетровськ</i>). Цікава книжка з проблем геральдики	1
Шевченко Ф. П. Біла джерел соціалістичної співдружності	1
Шульга І. Г. (<i>Вінниця</i>). Дослідження з історії феодалізму	3
Щусь О. Й. З досвіду боротьби КПРС за інтернаціональне згуртування трудящих	5
Яковенко П. Г. ЦРУ — підризна зброя імперіалізму	7

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Дмитрів М. І. (свт. <i>Богородчани Івано-Франківської обл.</i>). Невідома сторінка історії революційної боротьби	4
Кузнецов Г. О. (<i>Чернігів</i>), Блоха Ф. М. (<i>Чернігів</i>). До питання про висвітлення історії народної війни на Чернігівщині в роки Великої Вітчизняної війни	1

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Асатуров С. К. Суспільно-політичні читання молодих науковців	9
Васько Л. М. Спільне засідання Наукової ради Головархіву УРСР та редакційної колегії науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України»	7
Волинець В. В., Белоусов Л. В. XXVII з'їзд КПРС про актуальні питання критики буржуазних і ревізіоністських фальсифікацій історії та політики КПРС	4
Ганжа О. І. Захист докторської дисертації Ю. А. Пінчуком	1
Дьомін О. Б. (<i>Одеса</i>), Самойлов Ф. О. (<i>Одеса</i>). IX республіканська славістична конференція «Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів»	11
Єфімов О. Ю. Краєзнавчі читання, присвячені боротьбі за владу Рад на Одещині	8
Зінченко А. Л. (<i>Вінниця</i>). Четверта Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція	2
Зінченко А. Л. (<i>Вінниця</i>). П'ята Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція, присвячена 70-річчю Великому Жовтню	12
Знаменська М. В., Терентьева Н. О. Співробітництво українських і болгарських істориків	9
Кривий І. О. (<i>Дніпропетровськ</i>), Коломоєць Ю. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Регіональна наукова конференція «В. І. Ленін, еміграція, Росія»	8
Маркович І. М. Наукова конференція з питань критики буржуазних концепцій	4
Низова Л. В. Захист докторської дисертації М. В. Ляховичем	4
Пирожков С. І., Чишко В. С. Наукова сесія Секції суспільних наук Президії АН СРСР і Секції суспільних наук АН УРСР	1
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. І. Кучером	3
Польовий Л. П. Засідання Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	4
Попик В. І. Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР	1
Попик В. І. Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР	6
Просяник М. П., Маслова-Лисичкіна Н. П. Науково-теоретична конференція «Великий Жовтень — докорінний поворот в історичній долі народів світу»	9
Раковський М. Ю. (<i>Одеса</i>), Попова Т. М. (<i>Одеса</i>). Міжнародна наукова конференція «Класи і політичні партії у Жовтневій революції в Росії»	9
Раковський М. Ю. (<i>Одеса</i>), Попова Т. М. (<i>Одеса</i>). Республіканська наукова студентська конференція «Великий Жовтень і сучасність»	3
Репринцев В. Ф. Відзначення 50-річчя Інституту історії АН УРСР	2
Руденко Н. М. Вшанування члена-кореспондента АН УРСР В. І. Клокова у зв'язку з його 70-річчям	10
Сапун М. М. Засідання Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	9

Смілик Б. Б. Депонування рукописів	4
Теми дисертацій і монографій	2, 3, 9, 10
Чернова Т. М. Науковий колоквиум у Ростокі (НДР) «Міграції й політика держав та профспілок щодо іноземних робітників у ХХ ст.»	11
Чумаков В. А. Вшанування доктора історичних наук В. М. Нем'ятого у зв'язку з його 60-річчям	1
Шевченко Л. А. Розширене виїзне засідання Наукової ради «Історія радянського суспільства»	3
Яковенко П. Г. Зустріч молодих науковців Києва із співробітниками редакції «Українського історичного журналу»	4
<u>Лаптін Петро Фролович</u>	5
<u>Троян Михайло Васильович</u>	5

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1987 р. 12

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ!

У 1988 р. ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСТИТЬ КНИГУ:

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ТРУДЯЩИХСЯ УКРАИНЫ
В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ:**

Сб. науч. тр. — К. : Наук. думка, 1988 (I). — 20 л. — (В пер.): 3 р. 30 к.

Рассмотрены наименее исследованные вопросы общественно-политической жизни трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. Показана борьба населения республики за сохранение устоев советского образа жизни в годы фашистской оккупации. Для научных работников, преподавателей и студентов исторических факультетов, лекторов, пропагандистов.